

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

*Мирослав Јосић Вишњић,
Стеван Тонић, Анђелко Ану-
шић, Иво Мунћан, Милућин Ж. Пав-
лов, Бојан Јовановић, Љубомир Зуковић,
Никола Живановић, Александар Иличевски*

ОГЛЕДИ: *Предраг Лазаревић, Данило Н. Бастиа*

СВЕДОЧАНСТВА: *Чедомир Појов, Душан Николић,*

*Горана Раичевић, Радомир Баћуран, Немања Радуловић,
Зорица Хаџић, Иван Неђришорац, Зорица Турјачанин, Васи-
лије Ђ. Крстић, Мира Радојевић, Милоје Пећровић*

КРИТИКА: *Милорад Екмечић, Алекса Буха, Василије Ђ.
Крстић, Јован Делић, Анђелко Анушић, Слободан Јауко-
вић, Горан Максимовић, Неђо Шийовац, Давид Кеџман Да-
ко, Горан Коруновић*

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Машице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Статовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Ваца Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Ваца Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредничтво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредничтва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

САДРЖАЈ

Мирослав Јосић Вишњић, <i>Октобар, Шести</i>	1081
Стеван Тонтић, <i>Похвала љубави</i>	1089
Анђелко Анушић, <i>Оставинска расправа</i>	1094
Иво Мунђан, <i>Ексер у води</i>	1099
Милутин Ж. Павлов, <i>Швабица</i>	1103
Бојан Јовановић, <i>Талоџ смуљаних књиџа</i>	1110
Љубомир Зуковић, <i>Кожни кайуџ</i>	1115
Никола Живановић, <i>Речници</i>	1124
Александар Иличевски, <i>Врабац</i>	1128

ОГЛЕДИ

Предраг Лазаревић, <i>Босна у Андрићевом роману „Травничка хроника“</i>	1136
Данило Н. Баста, <i>Међузависносћ, идеја компромиса и ѿорекло ѿрава</i>	1180

СВЕДОЧАНСТВА

Чедомир Попов, <i>„Тако, а не иначе“. Маџица срџска у ѿрошлости и будућносћи</i>	1197
Душан Николић, <i>Маџица срџска Сави Текелиџи</i>	1201
Горана Раичевић, <i>Траџање за зорњачом</i>	1205
Радомир Батуран, <i>Три чиџања „Романа о Лондону“ Милошца Црњанскоџ</i>	1215
Немања Радуловић, <i>Проџведник невидљиве цркве. Поџлед на верска учења Људевиџа Вуличевића</i>	1235
Зорица Хаџић, <i>Траџови о сукобима и ѿмирењу Милана Савића и Тихомира Остџоџића</i>	1248
Иван Негришорац, <i>Последњи дани књижевника Александра Илића (1890—1947): без ѿраве одбране и без ѿрава на жалбу</i>	1257
Зорица Турџачанин, <i>Траџови срејне скиџинице</i>	1272

Милоје Петровић, *Срби и хрватски сан о етнички чистијој територији* (Разговор са Василијем Ђ. Крестићем); *Хрватске асирације на Срем и целу Војводину* (Разговор са Миром Радојевић) 1275; 1292

КРИТИКА

Милорад Екмечић, *Нејко беше Кољевић Никола* (Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске*) 1310

Алекса Буха, *Стварање и одбрана Републике Српске* (Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске*) 1315

Василије Ђ. Крестић, *Садржајна и значајна монографија* (Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918—1929*) 1321

Јован Делић, „*Вијор се с нама замећу*” (Јован Радуловић, *Од Огњене до Благе Марије*) 1326

Анђелко Анушић, *О идентичним разлозима стварања и постојања Републике Српске* (Алекса Буха, *Српска у контексту*) 1329

Слободан Јауковић, *Сигнајуре интелектуалца* (Мирко Зуровац, *Сигнајуре савремености*) 1336

Горан Максимовић, *Историјески о заграничним судбинама* (Мирко Демић, *Молски акорди*) 1344

Неђо Шиповац, *Роман о Габријелу* (Радован Ждрале, *Принцип*) 1350

Давид Кеџман Дако, *Жудња за живото* (Стојан Бербер, *Зебња*) 1358

Горан Коруновић, *Свети од илуминација* (Урош Котлајић, *Ирис*) 1363

Бранислав Карановић, *Аутори Лейоиса* 1367

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • ЈУН 2009

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). — Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)— . — Нови Сад : Матица српска, 1873— . — 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. — Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. — Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ

ОКТОБАР, ШЕСТИ

„...у поигравању са жанром...”

Обећао сам му да ћу наћи писца који ће о њему написати причу.

Причу о томе како је он, обичан човек, шестог октобра године двехиљадите, после оног метежног и хаотичног дана и још криминалније ноћи, спасавао збирку у Етнографском музеју, штампарију „Чигоја штампе” и, успут, канцеларије бившег Градског комитета Савеза комуниста Београда, а сада штаб Социјалистичке партије Србије.

Како је поверовао да се нешто догађа, стигле промене, пао режим који је рачунао на вечност, процветаће сви цветови, мед и млеко, отворена је славина, само слобода Србију спасава.

Али да му не помиње име, па ко га препозна.

Он није важан.

Прича је све, све је прича.

Сад ме опседа, вуче за рукав:

— Где су ти твоји писци?

— Полако, са четири сам већ разговарао — лажем, само једног сам питао изосола и тај ми одбрусио да „по поруцбини” не пише.

Ја као познајем важне српске и стране писце, причао сам и седео са њима. Имам и слике са многима, показујем их коме хоћу и кад затреба.

То је било обично на Сајму књига или на јавним трибинама, у Француској 7, на Коларцу, у Културном центру или Римској дворани. Кад су представљане њихове нове књиге, а ја сам стално носио апарат. Имам и доста књига са посветама које сам тада искамчио.

Тако сам напунио полицу, али и албум.

Он је тај албум често листао, а књиге сам му давао да чита, као да је моја полица јавна библиотека.

Имам око седамсто педесет књига, никад их нисам пребројао, осам енциклопедија, тридесет и два речника, двадесет антологија, а најмање две стотине романа и збирки песама са посветом.

Књиге студија и критика не скупљам.

Приче највише читам.

А слика имам стотину, и више, црно-белих и у боји. Код књиговесца Јоце направио сам мамутски албум у којем још има места.

Поред мене стоје или седе: Драгослав Михаиловић, Васко Попа, Миша Станисављевић, Миливој Ненин, Зирана Затели, Миодраг Павловић, Данило Николић, Марек Новаковски, Јара Рибникар, Милисав Савић, Милосав Тешић, Сјао Ђинхонг, Мирослав Јосић Вишњић, Марио Варгас Љоса, Гроздана Олујић, Воја Чолановић, Злата Коцић, Гојко Тешић, Стојан Бербер, Мирјана Д. Стефановић, Михајло Пантић, Добрица Ћосић, Јосиф Бродски, Душан Ковачевић, Виктор Шкловски, Живко Талески, Видосав Стевановић, Петер Хандке, Ева Рас, Горан Петровић, Милован Витезовић, Драгиша Калезић, Адам Пуслојић, Катарина Фронсенсен, Мома Капор, Стеван Раичковић, Жарко Команин, Гордана Ђирјанић, Миодраг Булатовић, Бошко Петровић, Новица Тадић, Јудита Шалго, Милорад Павић, Петар Сарић, Орхан Памук, Радован Бели Марковић, Симон Симоновић, Милица Мићић Димовска, Александар Тишма, Ала Татаренко, Милорад Ђурић, Ратко Адамовић, Динко Давидов, Петар Цветковић, Мома Димић, Мирослав Цера Михајловић, Десанка Максимовић...

Има мртвих, али и живих.

А сви они живе у делима, у неком буцаку романа, песама или прича.

— Са којим писцима си разговарао?

— Са Михаиловићем двапут, па са Савићем, Белим Марковићем и Јосићем или Вишњићем, не знам које му је рођено презиме — солим и кадим, мада сам разговарао само са последњим којег сам поменуо.

Срео сам га у парку, шета унука.

Мокра му кошуља.

То је био разговор који сам одмах заборавио, почео је да ми по списку ређа које писце да јурим, има их на хиљаде у Удружењу књижевника Србије и Српском књижевном друштву, Француска 7, приземље и спрат, а њега да оставим на миру.

Ништа не ради по наруџбини, а ни са женом не разговара без хонорара.

— И шта кажу?

— Драгослав каже да то није његова тема, Милисав пише само о момцима из Рашке, Бели Марковић све угура у Лајковац или Бело Ваљево, а онај четврти размишља.

— Па зови ти њега.

— Обећао је да ће се јавити.

Он се чешка.

Читао је бар по једну њихову књигу, знам. Купио је код Милана Давидовића у књижари *Кад су цветале тикве*, *Прислушай у кай и семе* и *Ујак наше вароши*, знам. А носио је и *Лајковачку џурџу*, *Ушваре*, *Краљицу забаве*, *Седми дан Кошаве*, *Зайисе на коњском ћебеју*, *Још сам овде*, *Ближње*, *Голманов страх од ђенала*, *Фолиранше*, *Периферијске змајеве*, *У случају смрти*, *Проклећу авлију*, *Роман без романа* и многе друге, знам.

Не зна ко би од њих био мајстор за његову причу, боље да му нисам рекао имена.

Сад видим да сам био неопрезан кад сам му обећао да ћу наћи писца, није то нимало лагодан задатак. Сваки писац је уврнут на свој начин.

— Шта си ти њима рекао? Јеси ли ти њима испричао како сам довео полицију на Студентски трг, да обезбеди зграду од лопова који су пљачкали све што стигну, па су хтели да провале у Етнографски музеј, покраду и збирку старог, златног и сребрног новца...?

— Само сам набацио, све онако изокола. Кад дође моме-нат, ти ћеш морати то све да им испричаш у магнетофон.

— Какав магнетофон!? Уши и перо нека раде. Нећу ја да они испричају то *мојим* речима, нека они *својим* речима о мени причају.

— Немој ти њима да солиш памет. Пустите их нека снимају, ко још слуша и оловком бележи податке, грађу од које се праве приче или романи!

Он зинуо, ни да трепне, а после ме зове телефоном и дробе ли, дробе.

Зове ме док пијем прву јутарњу кафу, а зове и пре него што склопим очи.

Каже ми како треба да питам и Капора, Калезића, Братића или Николића, а *оног* Пантића, *оног* Петровића, *оног* Хандкеа, *оног* Павића, *оног* Стевановића, *ону* Димовску да прескочим.

Сваки професионалац може да опише тај догађај, не дам ја на *овог* или *оног* писца.

Замишљам Толстоја како слуша и бележи, видим како се Сервантес чешка, Балзак слаже речи директно у врстач слагача, Достојевски диктира стенографкињи, Пруст мљацка колачић, Кафка пресавио табак, Рабле побегао са карневала жељан да чује, а од наших Сремац отворио блокче, Матавуљ пије мастило, Вељко Петровић пише и прецртава, Андрићу пукло стакло на наочарима, а Булатовић гризе прсте.

Он неће да каже на кога рачуна.

Дуго ћути.

Преспава два дана, па опет зове.

Слушао сам његову причу можда и сто пута, никад не прескочи ни један детаљ.

Као да је већ све то записао и научио напамет.

Чуо сам и његову жену, чуо сам и ташту.

Свима прича како је у згради Градске скупштине, он каже „у Двору”, нашао свог школског друга Бориса, сада је он председник Србије а тада је био у некаквом кризном штабу на челу са Коштуницом, и тражио од њега да под хитно обезбеди полицијску патролу која треба да чува Етнографски музеј који је горео.

А пре тога, ишао је мамуран преко Студентског трга, није спавао целу ноћ и нагутао се сузавца, кренуо је у улицу Риге од Фере, код таште да дремне, пети октобар је све пореметио, кад је код Коларца срео свог комшију који ради у „Чигоја штампи”.

Нека гужва на улици, уз ограду парка.

Људи са моткама.

— Шта се овде догађа — пришао је том момку који ради као књиговезац.

Учио је занат у радњи код Јоце, на углу Ивановачке и Цвијићеве.

— Пале и пљачкају, а полиција дигла руке. Мој газда се вата за главу, не зна више кога да зове.

Гледа га, као да је престао да расте.

Ради код Чигоје већ две године.

Онда су ушли у хол Градског комитета и почели да се пењу. Ту су некада скидане главе и гаће, а сада свуда брлог, смеће, гар и празни, чађави зидови. Испретуран намештај, гомила стакла, нагњечени каблови, полупано посуђе, огарављене књиге, нагореле плакате, тепих као за свињац.

Кад је ту пре пет или шест година било некаквог дозиђивања, између две зграде, прича му тај комшија и другар, нису сви пролази циглом зазидани, негде су били само углављени плакари. А то су провалници и паликуће знали.

Сви су они умрежени.

На трећем спрату ватра је дошла до збирке преслица, чунака, вретена, разбоја, мотовила, дрвених чанака и качица.

У приземљу је, а заправо на улици, господин Жарко Чигоја стајао са неким човеком, мисли да је чуо име Гојко Тешић.

Тада их је упознао, руковао се, али их никад више није видео.

— Овде мора полиција да дежура, шта ми можемо овако голоруки — чуо је Жарка.

— Од банде нема заштите, све треба похапсити и послати на дужи рок у Падињак — казао је тај Тешић који се стално освртао као да некога очекује. — Јуче су Скупштину ојадрили, однели слике и фотеле, лустере и компјутере, а чуо сам и за станицу милиције у улици Мајке Јевросиме, покупили оружје, пиштоље и аутоматске пушке. Биће и мртвих.

У том делу приче увек сам морао да га прекинем:

— Неки Тешић, *џај* Тешић, како то говориш!? Тај човек је моћан у књижевном свету, у издавачким кућама, стално нешто покреће: часописе и библиотеке, а и у политици има добре везе.

— И њега знаш?

— Причао сам неколико пута са њим, луцидан и немило-срдан, видео си да имам слику. Он се дружи са чувеним новинаром Радованом Поповићем, а тај новинар је кум мога комшије на Видиковцу.

Сви су они браћа по Тари.

По причи коју напамет знам, рекао сам већ да сам је слушао сто пута, а чули су је и други, он је тада пришао газди штампарије.

— Ви сте господин Чигоја?

— Жарко за цео свет.

— Шта је овде проблем ако смем да знам? Можда могу да помогнем.

— Неће полиција да обезбеђује објекат, сами гасимо ватру, дежурамо... А постоји велика могућност да и ноћас дођу пљачкаши, да доврше посао. — Ја познајем неке људе, могу да одем до Двора и то средим.

— Па и ја познајем, али их сада нигде нема — умешао се тај Тешић.

Погледао га је добро, сав некако крив, рашчупан, баш зверав, у карираној кошуљи, сиви џемпер са два набуцена џепа, сомотске панталоне му спале, носи некакву чобанску торбетину на рамену.

— Ако хоћете, можете са мном. Ја ћу пронаћи онога ко може да интервенише.

— Могу да вас пребацим колима, где је сад нестао Мама... — умешао се Жарко.

— Идемо пешке, ту је Двор.

Махнуо је комшији и књиговесцу.

Иза ћошка код Коларца појавила се на тренутак глава Леоана Којена, па нестала, са куком је прелазило улицу Милован Витезовић, шета флашу у кеси, а из жутог таксија изашао је Чедо Чупић, мамуран.

Звони мобилни, Чигоја га јури по џеповима. Гојко га је пратио у стопу.

Кад су стигли до Градске скупштине, а ћутали су путем, један ауто умало није налетео на њих на Тргу републике, на Теразијама су горели контејнери, фонтана на Пашићевом тргу била је пуна отпада, они кербери нису хтели да их пунте у зграду.

У пространом холу било је много света, излазе и улазе, галаме, шапућу, машу рукама, питао се шта раде сви ти људи.

Тешић је нешто шушкао са портиром, није ништа чуо, а он је питао да ли је ту Борис, па додао да има заказан састанак.

— Који Борис — накострешо се кербер — ја знам бар десет Бориса.

— Борис Тадић, мој школски друг. Ево вам моја визитка, па му дотурите.

— Стани тамо и чекај — заповедио је, а онда је Тешића ухватио за крагну. — А кога ти тражиш?

— Истог Бориса.

— Чучни тамо у ћошак и чекај са оним *школским другом*.

Неко је тражио хитну помоћ.

Звонили су телефони, истрчао један чича.

Прошли су неки кратко ошишани, набилдовани момци. Мисли да су то били припадници ЈСО, Јединице за специјалне операције, на челу са командантом Легијом који ће касније бити оптужен и осуђен на четрдесет година због убиства премијера.

Једна жена се онесвестила.

Неко дете је цупкало поред зида, било је очигледно да треба да пишки.

Нису дуго чекали, десетак минута, појавио се Борис са подочњацима, без кравате. Изгрлили се, изљубили, а са Тешићем се само руковао.

— Шта је проблем?

— Ено банда хулигана руши, пали и пљачка, хоће да провале у највећу збирку старог српског новца и накита и ојаде Етнографски музеј...

— ...и „Чигоја штампу” — додао је Тешић.

А прећутали су Градски комитет, мада се нису о томе договарали, иако тада нису могли ни да сањају а камоли да знају како ће демократе, колико сутра, на челу са Борисом правити српску Владу у коалицији са социјалистима. И да ће полицију предати Дачићу, малом од палубе.

Кербер кружи око њих.

Борис куцка нешто у мобилни, некога зове, виче, па слуша, па опет виче, па поново зивка други број, нико се не јавља, марамicom таре зној са чела, укуцава нешто и окреће му леђа, шапуће, ћути, шета три корака напред, два натраг, стишка мобилни као да хоће да га здроби, клима главом, чешка се, онда поново зове, једна рука му у цепу, звецка кључевима, нешто мрмља, неку девојку у пролазу пуцнуо је по гузици, слуша, зове још један број, тражи неког Симу или Диму, говори, спушта телефон на кук, клима главом, кашљуца, па понавља трипут „да” и трипут „добро”, а онда каже:

— Тако, капетане, мало енергије није на одмет... Етнографски музеј... нека дођу патролна кола пред Градску скупштину, одмах.

Тешић му нешто шапуће, он не чује шта, Борис се осврће, он оном керберу показује шипак.

Кад би могао, врат би му прегрисао.

Стеже песнице.

Неки момци износе једну бабу на носилима, вичу „места, места”, она јауче и лупа се у груди.

Коче два ципа.

Борис га тапше и нестаје.

— Све ће бити по пропису — чује ехо.

Он седа у један цип, а Тешић одлази стазом према Андрићевом венцу. Као да храмље, онај ауто га очешао код позоришта.

Полицајци наоружани, мргодни.

Упалили ротациона светла, укључили сирене, сели на папучицу га гас, сви им се склањају са пута, полиција је то, газда Жарко зинуо.

— Е, брате, алал ти вера. Кад прође ова гунгула и тарапанцлук, дођи код мене да ти дам коју хоћеш књигу, заслужио си и орден.

Даје му визитку.

Није отишао, али увек кад иде код кочоперне таште, у проклету улицу Риге од Фере, о којој је Брана Петровић написао песму коју он зна напамет, погледа на тешка, гвоздена врата и таблу штампарије.

А кад га упитам зашто није отишао, знам да чита, он слегне раменима.

— Само ти мени пронађи писца...

— Радим на томе, али није једноставно. Лакше би било наћи некога ко пише за рубрику „Писма читалаца”, то бих можда и ја могао да срочим.

Неће, хоће причу.

Чекаће, добра грађа не пропада.

Прича о обичном човеку који је учинио нешто за опште добро, то је његова прича, слушао сам је сто пута.

Гледа ме, не трепће.

— Ако је светска литература календар, онда је национална књижевност један месец, свака књига је недеља, а прича је један датум.

— Добро — казао сам — али то што хоћеш да ти име не помињу, биће веома тешко. Јунак приче увек има име, бар иницијал. Некако ће морати да те крсти. Имаш ли ти предлог?

— Имам.

— Реци и мени.

— Име Октобар, а презиме Шести.

СТЕВАН ТОНТИЋ

ПОХВАЛА ЉУБАВИ
(несавремена пјесан)

за С.

*Кад сам те оно, знаш,
прије мно^{го} ље^та,
до^нен од со^ис^твене с^јене,
први пу^т у вечер^њој
це^шњи уг^ледао —
како свим би^ћем с^ја^ш,
о^тео ми се радосни
крик оча^јника:
Ти, ти си та!
С^творена за мене!*

*Хвала што си изашла
те суморне вечери!
Б^јеше то д^јело С^васа
које и нев^јерника
враћа в^јери.*

*Захваљујем и трену
безумно узбуркано^г
љубичас^то^г сумрака,
св^је^тлозарно^г шаласа
с тво^г лица, рамен^а,
на ком сам ис^тливао.*

*Ис^то^г сам часа
видио и знао
то о чему, већ с^тар,*

овдје свједочим:
џи си најскуџи дар
који ми је Творац дао.

Одлучио је да сџоји
дџије младе џлади —
расјеченоџ бића џоловине,
да једна за друџом
вјечно не џине.

И џако нам живоиџ
џрође удвојен
расџрџан џа сласно сџојен
клијеџџима џубави
од којих се месо
с разџољеном дуџом
и данас џлави.

Од среће џоџ сџиска
бивало је да џомислиџ:
џоџусџи, удави!
Ал' нас и од омче
ревносних џелаџа
џриџџи избави.

И на џосљедњој
свенародној џрослави
инџесџа и браџоубисџџа.

И сад,
на крају џуџа
кроз рајске баџџе и лоџоре,
џлемена, цркве, државе,
кроз џривине и злочине
од којих ми је и јуџрос
дах сџао

ређи џу џи и ово:
нема џоџ силноџа
земаљскоџ краљевсџџа
ни Њеџовоџ Величансџџа
које збоџ џебе
не бих издао.

Да: и издао!
И под масна
вјещала краљевска,
под Гиљошину сјао.

Јер наџе се краљевство
(скривено од урока)
дизало из срца љубави,
чак и кад је срчани
и језички мишић
пресао јак сјазам,
а свакако и онда
кад би свети тијело
(свеједно да ли с перја
ил' са оштрог тијеска)
васкрсло кроз орџазам.

Над нама је вјерно,
и кад страх смо јели,
под пријетњом дисали
(шаква је ова сушјеска,
овај славни караказан)
лебдјела љубичаста
џранчица небеска.

Некад сам јој махао,
у сну је звао...

(Романтично, „несавремено“?
Да, и несавремено — шаква су
и ова „размашрања“ —
друкције ти нисам знао.)

И сад,
док овдје
кроз рашове и зашшја,
смјене жеђе, леда и кише,
првјерено (мада с џлуйим
најадима невјерице)
у свеземаљски мрак шонем,
поглед ми се лијейи
све јаче и луђе
за твоје очи —
овдје џдје над нама је,

и над свим што дише,
извршен савршен злочин.

Гледам (не сањам?)
твоје сузно лице —
бљештаво језерце бола,
огледало расуклог неба
у које ћу смамљен
(љубичаст сумрак вреба!)
ојеш да скочим.

Једном сам сањао
да те око твојка
(љубоморно, облајорно)
Дух Свешти њуши,
док мени милозвучно
на увце пјевуши,

пјевуши ли пјевуши...

Сад ми већ звони!
И бичем туче.
Куд ли ме ваздан
ко збуњено ђаче
цима и вуче?

Коме да вјерујем
у овој тмуши?

Теби вјерујем —
теби и у обличју друге
суштински вјеран
(како се браних
у данима сумње).
Још ми сјај свеште
љубавне вјере
са скраме срца
није здеран.

Још се мој рибић
илави и којрца.

Такав сам био
и јесам.
Држах се за те
да овдје не свиснем.

Сад бих већ, ойросићи,
да одавде клиснем —
иу је моја ијесан.

Осћало су свјеилицаве
ириће и обмане.

Сад бих да несћанем,
ољувим и ослијејим
у сјају ивоћ лика,
уз шум ивоје крви,
ојојни мирис
и дах.

Мирис
и дах!

Све ићио још желим јесће
да умрем у часу
ивоћ најјачећ ирисусића
изван сваког зла
(као оне вечери
кад Свевищњи иће иосла).

И да щмугнем
одакле сам и дощао:
у воду, у земљу, у зрак,
у ирах,
у ирах.

Јер знам,
ио исћеку мојих
земаљских дана
ивој илам
џријаће кості моју
и на дну џроба
из коћ ћещ ме дићи
кад ми се иридружищ
као ићио ме Творац
из мрака издићао —

да бих ићебе,
ићебе угледао.

ОСТАВИНСКА РАСПРАВА

Дошао сам последњи на деобу заједничке имовине. На извршење очеве тестаментарне воље. У судници се већ осећала нервоза, судија је негодовао, какав је то начин, најстарији син, и човек из наше бранше уз то, а тако се понаша. *Не држи до ове инстинкције колико до билетарнице на железничкој станици у Плићашнику. Нечувено! Као да му није стало до очеве оставштине!*

Моје сестре и браћа, у црнини и погружени, јер још бејашу у короти, седели су немо, и узимали скоро цео ред пред судбеним столом. Мене је задржала изненадна посета коју нисам могао да избегнем. Нисам имао срца. Удовица једног пословног човека, последњег Мохиканца у свету бизниса који се трудио да послује коректно, по процедурама закона, што му грађевинска мафија није могла опростити, дошла је да ме моли да тај случај покренем са мртве тачке. Каже да све то чини због деце, не може себи да дозволи да њихов отац, частан и радан човек, заврши као „честица прашине у ваздушном вртлогу”. Од убиства њеног мужа прошло је већ девет месеци, истрага није макла даље од констатације да је злочин, по свему судећи, дело професионалног убице, и ништа више. Госпођа сумња у извесне сподобе из његовог пословног окружења као наручиоце и покровитеље овог недела, неке и познаје, били су кућни пријатељи док је муж био жив, али ни у кога са сигурношћу не може да упре прстом. Мисли да у томе свему имају уплетене руке и неки високопозиционирани људи у политици и полицији. Не сме да им спомиње име. Ставља прст на уста, звера по мојој адвокатској канцеларији, прилази ми и на ухо шапуће тајну коју цивџани, сенице и зимовке поваздан шифровано чаврљају у голомој крошњи брезе која сталактитима својих реса, средина је априла, нежно куца о мој прозор.

Да почнемо, каже судија, и узима прву страницу са свежња папира који је отац оставио иза себе. Предао је то, увезано и запечаћено воском, најмлађем сину, љубимцу, код кога је и скончао своје прогнаничке дане. Отац је целог живота нешто пискарао, бележио, не показујући то никоме, а последњих дана и месеци, причао ми је брат, интензивно је нешто записивао на папириће које је шпагом везивао у хрпетак. Имао је леп рукопис, краснописана ћирилица која је свакоме падала у очи. Равни и широки, стреловити реци, писмена пространа, прозрачна и светла, на свако си као кроз прозор могао да погледаш и ближњег свога да видиш. Првачићи су могли да уче како се правилно сади Ћирилова лозица, хвалила се братова старија кћерка, учитељица.

„Ја, Митар Воденица, син Михаила, а унук Радована, солунског борца коме је краљ за заслуге за отаџбину додијелио грунт од пет хектара земље у Војводини, коју је он продао и вратио се у стари завичај у Стабанцу — својом вољом, при чистој свијести, наслијеђену имовину која се у међувремену више умножавала а мање крунила, предајем својој дјечи на ове чести:

Најмлађем сину Страхињи, који ме је примио кад падох у бјежан и избјеглиштво, и сва је прилика да ћу под његовим кровом отпустити душу тамо куда овај грудни димак иде — остављам кућу у родном мјесту, једноспратницу, дванаест метара дужине, десет ширине, од чврстог материјала, подигнуту на згаришту 1949. године, зидану опеком са циглане у Глини и покривену винковачким пријепом, грађу коју је мој отац добио као заслужан борац и сеоски одборник, народни фишкал и први учитељ који је описмењавао и старо и младо. Због своје бесједе која је за сваког припањала, и многих народних пјесама које је знао наизуст, у селу су га звали Вук Караџић, а по памети и знању поредили су га са неким Станком Опачићем Ђаницом из сусједног села...

Како оставља кад је кућа сћрадала у овом рају, нема је, рекла је тихо најмлађа моја сестра.

Има кућно местио, белег му је у земљу и ваздух уишиснућ, добацио је судија, и замолио да га се не прекида.

... Најмлађој кћерки Дарки, којој нисам никаквог мираза дао кад се удала, јер се удала мимо моје воље и жеље, и своју крв помијешала са онима са којима се ми Воденице никада нисмо мијешали, сада своју грешку исправљам, ако није касно, и остављам воћњак од четрдесет и седам стабала: тридесет и једна шљива звана небожица, седам јабука — три петроваче, двије госпојињаче и двије озимаче; три ораха, три крушке црнице зване карамат које је калемиио чувени воћар Урош Кара-

мат, и два стабла дуње, женска и мушкић. Ту не рачунам двије брајде винове лозе, домаћа, ситна врста, црна и бијела; добра само за јело, није за вино нити за сок. Као што не рачунам ни три грма лијеске, два малине и један првокласне купине.

Али, воћњак је исекла рука која је исекла и кућу; њамо је сад њрње и њироход, умешала се сестра Милена.

Има њежово име, ѓоспођо, сваку воћку, као шио сће чули, ѡкојни је Мишар у ѓлаву знао, шио се каже — и молим вас за шишину — рекао је тумач последње воље мога оца.

... Средњем сину Ђорђу који је старији двије године од најмлађег, дарујем шталу, амбар и свињац, срезане од храстових облица, а пред само ово зло за које сам мислио да нас више неће походити — префарбане прегорјелим тркторским уљем да мушице и црви куплерај не чине, што су били већ били почели чинити. Њему остављам и рал земље — онај комад преко Гаковог потока, тамо гдје су наши, од комшијских крвопија страдали током Другог свјетског рата, само из куће Воденица петоро, од тога двоје дјецe на сиси; невољко сам ту сијао дјетелину, зуб и раж, како које године, а остављам му и трактор, приколицу, плугове, тањирачу и косилицу, јер је он највише, од све моје дјецe, земљорадњу волио. По мојој жељи завршио је пољопривредни факултет, али се није вратио кући, како смо се били договорили. Изабрао је државни посао.

Е, мој ѡања, мој ѡања — и шијалу и амбар и свињац комшијска вајра је ѡрођућала — као да си ѡо заборавио, а ѡвој „зејор“ сад рже на ѡућој њиви, кроз плач је рекла моја најстарија сестра која је оца волела највише од свих нас. Његова смрт тешко ју је погодила.

Мајерија не несѡаје, а ѡракѡор је ѡек ѡросѡа алајка до које ни божји ни ѡриродни закони не држе много, рекао сам ја, само зато да бих парирао судији и предухитрио га, без намере да ичим повредим своју сестру.

... Мојој кћерки Милени, старијој од Дарке само годину дана, родила се два дана послије хаварије у Чернобилу; женин брат, болесно заљубљен у Русе, јебали га Руси, увијек су нас само замајавали, никад нам нису мушки прискочили у помоћ — предлагао је да јој надјенемо име Чернобила, ја нисам дао, каква Чернобила, глупост — завјештавам три рали поткућне њиве. Ту сам сијао пшеницу и кукуруз наизмјенично, рађало је кад се добро нагнујило; по четрдесет квинтала жита знало је бити и дупке пуна кукурузана.

А мојој кћерки Милици, најстаријој од моје женске дјецe, одмалена заљубљеној у цвијеће и шуму, како је лијепо цртала тратинчице, маслачке, макове и трешње у цвијету, разне травне бубе и птице, сви смо мислили да ће учити сликање, а она

одабрала да лијекове народу дијели, туђи слуга да буде — оста-вљам на располагање две рали ливаде и три рали шуме, све првокласно дрво, буква, храст, граб, покоји јасен, брекиња и двадесетак високих стабала дивљих трешања у чије су се кро-шње с прољећа знале гнијездити чапље. И телевизија је једном долазила и снимала тај мој чапљар, како смо га сви у селу зва-ли. Е, да ми је само још једном да дочекам долазак њихов, и с јесени одлазак. Али ни њих више, чујем, тамо нема. Отишле с народом...

Ливаду сад друѓи њасе и коси, оградао је сѣрујном жицом, казао је Ђорђе.

Па чули сѣе ону, кажу да је народна: чије овце — њога и ливада; подижитѣ и ви ѡамо своје сѣадо, узвратио је судија.

А шума је, ѓосѣодине судија, издимила кроз ѡуђи оцак; ако Бога има, сад оног ѡуђинца дим грize за очи, додала је Дарка песнички. Писала је стихове, узимала новац на кредит и штам-пала своје песме. У нашој породици мисле да је због тога упропастила брак. Ја једини не мислим тако. Сад живи сама са двоје одрасле дече. На земунском бувљаку продаје антикварне књиге, ретке, које се више нигде не могу наћи. Код ње свраћа-ју универзитетски професори, студенти, писци, заљубљеници у старине и остали књишки женици.

... Сину Марку, најстаријем од моје дјече, који се одмале-на књиге држао, ништа теже од ње и од кашике у животу није подигао, мрзио је и презирао сваки физички посао, а земљо-дјелски изнад свих, било му је тешко и стоку чувати, сви смо га у кући — а тако и у селу — звали мудријаш, дрвени фило-зоф, стално је нешто бургијао и смишљао, своје бургијице сва-коме је увртао, лугару, порезнику, попу и учитељу у ријеч се уплитао још као дијете и њихову пређу знао замрсити; неки су говорили да ће у животу далеко dospјети и високо се попети, руку сам на њега због његове дрчности чешће дизао него на другу дјецу, нас двојица стално смо у неспоразуму били, и сад ми је жао што сам то чинио и што је тако бивало, од куће је отишао рано, против моје воље, једноставно побјегао, и по-слије велике школе свршио, радећи послове од којих је бјежао — њему повјеравам све моје записке и биљешке међу којима су сва моја послата а враћена писма која сам њему писао и осталој мојој дјечи, а која адресу нису налазила, као и она не-послата, уредно адресирана и запечаћена, нисам бројао колико их има, али сигуран сам да их је барем колико је данака у пола године — судија руком показа на две картонске кутије за обућу производње 'Борово'.

... Посљедњих петнаестак година писао сам, што по чуве-њу што по сјећању, кријући од других, али и од моје дјече, о

мојој лози Воденица. Открио сам своје кољено до пра-прадједе Митра по коме сам име добио. Оно што сам од дједа и оца запамтио. Даље и дубље у прошлости нисам ништа могао сазнати. Наилазио сам само на мрак и бездан. Изгледа да је мој далеки предак, кад се скрасио у Стабанци, био по занимању градитељ воденица, па смо отуда понијели презиме које имамо. Нагађа се да смо се прије презивали Душезгубићи, у шта ја не вјерујем. Моји су, све бјежећи, некад од Турчина и туђина друге цркве који нам је на вјеру ударао и под војни опасач за стране интересе нас стављао, а некад од посне порције, промијенили три државе, да би смо се збјежанили тамо у старом завичају. Лоза нам се заментула у Рашкој, једни веле да смо се забожурили на Косову, одакле смо покренути на Змијање у вријеме кад је на њему момковао и ришћановао Рајко од Змијања, онај из народне пјесме, ако неко не зна, а одакле у Лику, па из Лике у Стабанцу по којој више наше стопало не табана. Пра-прадједа Митар подизао је воденице на потоцима и ријецицама широм турске и аустријске царевине, од Карловца до Бихаћа. Причао ми је један — у логору за цивиле кад смо били у Сиску — заборавио сам томе име, да се и данас на Радићевом потоку који је давно пресушио, суша и смеће попили му воду на душак, налазе рушевине неке воденице за коју нико не зна кад је подигнута. Њезин пупак он за Митра везује. Све до рата ту су се виле на мјесечини скупљале и коло играле. И младог и старог знале су у игру увући. Очи овог рата посљедњи је ту виђен како игра неки љепар из оног великог рата који је лијечио Тита, а овај га послѣје прогласио суманитим. Сеоске луде и о закон огријешени ту су се склањали, а врачарице и људи од црне науке справљали своје напитке и мантре на воденичном камену.

Све ово, и још штошта тога што није за свачије очи и уши, налази се у свесци великог формата, наранџастих корица, са натписом 'липа' у доњем десном углу. Пола исписано графитном оловком, остатак хемијском, блиједо, испрекидано, мрљасто, јер сам кубурио са писаљкама, поготово у вријеме кад ме је вјетар вијао од прага до прага. Понекад ми је оловка била потребнија неголи комад крува којег је, било је дана у Бога, знало и не бити. Нисам вјеровао да ће ме икад у животу стићи душаина глад, и да ће бити већа од стомачне.

Пошто је одмалена висио над књигом, мој најстарији син знаће шта треба да уради са овим записима", судица је завршио читање очевог тестаента.

Изашао сам из суднице као најтужнији и истовремено најсрећнији син на свету, ако су та два осећања истодобно могућа у једној души.

ИВО МУНЂАН

ЕКСЕР У ВОДИ

У КОЈОЈ ЂЕМО БОЈИ ДА ОМРКНЕМО

*Треба бићи изричић:
није ово будуће време живоћа,
нићи су ове змије што се под кожу завлаче
прошло време смрти.
Тражење не подразумева рачунање,
али не искључује срећу,
ако когод искочи из неког грма.*

*Мора се рећи разговешно:
нису ово море и ове алге случајносћ,
нићи су жалбови што се љубакају
весници васкрснућа.
Корачање може довести под сјечај
било које надање
кад се испречи несклад.*

*И јутра су исто тако смирај,
колико пред смирај може некоме да сване.
Подне има, дабоме, своју драж,
али је најважније
у којој ћемо боји да омркнемо.*

УКУЦАВАЊЕ ЕКСЕРА У ВОДУ

*Погледам ли слева или десна,
свеједно је, чини ми се.*

Како исто бива погледам ли
среда или опшозади
ја се и не чудим
јер се укуцавањем ексера у воду
премоћи баве у последње време
и то им буде уносан посао.

У овом контексту
молим да ми прошумачише
шта је оно деда хтео да каже
када ме је савештовао:
„Кад почнеш да градиш кућу, унуче,
први ексер закуцај у злаву!”

ЉУБАВ У МОРУ

Јесте ли се бар једном волели у мору?

Не водили љубав, не из досаде прејустили
случају и под ресама вала
хтели да заштурише неиспуњење,
не хваћали се за сламку
из љубоморе.

Не подлегли ненадном нагону,
хир пожелев да окусише
присјали укорак с временом,
не из инаша, не из освете
јали у искушење.

Него волели крвљу воде слане,
до олујина свесји,
до последње кайи снаге,
до изнемоглости
кад вас море прихвата као део себе.

Него волели ремешћи сан алги
колико вас видик прихвата,
као под слајким сшегом лисица
којима дајете све до издисаја,
кад постајете свој на своме.

Да ли сте се бар једном волели у мору?

СА БУРОМ У СКАДАРЛИЈИ

Чујем да си, синовче, из Темишвара,
и сад кажу да је шо велика и леја варош
са оном нашом црквом ко што нема ни у Вијени,
са нашим свештом што још коло игра
заинай несџалним временима.
Био сам шамо и ја, није да нисам,
завиривао сам, млађан, у биризузе
с шамбурацима и бећарима
кад се до зоре наздрављало Косову
(као што чујем да и сада бива)
и када су ми несаницу
лечили осмеси шијарица.

Чујем да си, синовче, из Темишвара,
ша поздрави ми наше шамо:
и молере, и ловце на маџлу, песнике шо јесџ.
Био сам и ја шамо није да нисам,
само сам шоцао оданде
да шарену лажу насликам,
да прешачем
обећања у ишкекивања
и да ушваре на двобој изазивам.
А сад сам престар да нашим шамо
бокалом наздравим,
и кичица ми у руци задрхџи.

Једино што се с речима некако сџоразумевам
колико да уздишем за Милом.
Иначе,
срећа што Скадарлија има пџри шешира
ша је један увек шошаман за мене.

ПЕСМА И ТЕЛОХРАНИТЕЉ

Једном, једна од мојих песама направи каријеру.
Али,
излазила је у свеш као и до шада,
само што је пазила какву ће позу заузеџи,
кад ће се насмешиџи,
кога и како
ће поздравити или не.

А дани су сѣизали и одлазили
и мењали, дабоме, и облике и обичаје,
ко што бива у живоју.

Па и каријера моје песме
ошћоче да бледи
док се сасвим не уклони у сивило.

Врати ми се иако сива и зайомаже.
И ја је, дабоме, примим.

Једино сам јој замерио
што ме као дива није зайослила
ни да јој примам сѣранке,
ни да јој будем шелохранишељ.

МИЛУТИН Ж. ПАВЛОВ

ШВАБИЦА

Из благог рикверца забректао камион. Плавило сагорелог дизела мешало се с јаким мирисом иверја грубо тесаних багремових и брестових стабала. Иза несталог камиона, тишином осунчаног Петловог трга, светлуцаво је искрио звекет столарског и тесарског алата. Мајсторисање је сличило најави долашка веселе позоришне дружине, јер се у близини, тек укопаних стубова, обложена даскама, благим померањем, на гуменим точковима, у лаком додиру, кретала онижа мрко обојена бина — не дужа од два метра.

Нагрнулом дечјом грајом оближњих квартова очас је живнула дашчана бина, мењајући власнике који су наглим и веселим скоковима гестикулирали и гестовима опонашали комедијанте. Пегави дечак је имитирао варошког пијанца Лафрера с његовим сочним швапским каламбурима, а Штркљаста је узвратно форшпиловао на српском омиљеног варошког глумца Шијака у улози каплара Милоја.

— Сутра на Петловом тргу гостује циркус за несташне тате и маме — кроз нос је уњкаво ширио гласину задригли мајстор Фриц, успутно проверавајући зашрафљене куке у попречној греди.

Деци се за уво окачио *циркус*. Златили су им се клонови у акробатској веселости и мађионичари са белим зечевима из цилиндричних шешира на покретној бини.

У паралелним размацама, за ушрафљене куке, привезане су штрањге са омчама.

Мајстор Фриц је примакао бину централној греди.

И када су мајстори завршили са окивањем попречних греда, појавио се предстојник полиције Карл Дрослик, одложивши капу и раскопчану блузу, шакама се ухватио за штрањгасте кругове, гимнастички одвежбао дупли колут и поскочивши у

страну уз аплауз мајстора, усхићено укипљен, стиснутом пеницом одобрио је мајсторију.

— Ово ми не личи на рингишпил — каже Пегави пружајући отворени длан са три стакленца Штркљастом.

— Ни мени на љубашку — тутне Штркљасте стакленце у цеп и Пегавом поклони ускршње јаје.

У заласку сунца жмираво су светлוצале куке на греди.

*

Риђа, бакарно светлוצава коса скупљена у пунђу, са дрх-тавим увојцима спотакнутим о минђуше боје белог злата, извирала је из пенушаваг жутила дамског шешира. Хаљина у де-зину једва видљивих жутих ружа, просветљавала је витку брезу њеног тела, изнад струка сапетог недрима са зовно мамним зрнастим скривалицама. Вијугавом огрицом, свилено чипкасте паучине, чуварно је господарио филигрански медаљон Белог анђела. Над узвинутим вратом, сањалачко бдење њених плавих очију умивало јој образе и трепераво померало ноздрве да удахну мирисно руменило усне руже у осмеху за нежни гест њених руку. Анета Лили Роза, толико лепа да је ни само огледало не може описати, уденула је белу ташницу испод пазуха и као да походи траг венчања запутила се ка варошкој кући и соби иза чијих дебелих и мемљивих зидова столује штабни командант места мајор Франц Волф.

Вратар није ни трепнуо када је крај будно увоштене страже зањихала степеником Анета Лили Роза. Својим очима је померила и руку дежурног официра пред командантовим двокрилним вратима. Затечен пред војном мапом Баната, мајор је, омађијан ненаданом посетом даме, наглим покретом руке дао знак официрима да се удаље и оставе га са гошћом насамо.

— Ко сти ви, прекрасна госпођо...?!

— Ја сам госпођица, команданте наше вароши...

— Франц Волф, уважена госпођо — секантно улеће мајор.

— Рекла сам, као и за варошане, а и пред вама, важим само као госпођица Анета Лили Роза, иако сам мајка троје деце, чији је отац био и остао једини љубавник моје ране младости Маркус Рудолф, остало ми је неважно или ми се бар тако чини да јесте... И молим вас да примите букет ових белих ружа...

— Необичан гест с ваше стране, а чему све то...? — упитао се загонетно мајор.

— У знак протеста, господине Волф, недопустиво је да сте наред варошког трга, уз саму православну цркву, укопали вешала. Тако нешто нам није приредила ни српска војска на-

кон поражене Аустро-Угарске. Ја сам Швабица чији је господин отац као војни лекар са мојом матером болничарком нетрагом нестало негде на обронцима Карпата, у Галицији, часно служећи војној армади монархије. Имала сам само десет година у то доба, школована сам о трошку Срба на матерњем немачком језику. Ви сте нас затекли у кућама и на имањима са грунтовним тапијама из Аустро-Угарске са правним важећим актима и у Краљевини Југославији.

— А ко сте ви — подигнутом надланицом леве руке заставио је мајор речиту бујицу видно усплахирене даме — како сте нагласно подвукли, госпођице, да бисте могли утицати на моју вољу, ма то био и банални војни егзерцир. Како то да се не питате зашто је у цик зоре у ваздух дигнута кудељара чији је власник Немац? Да ли вам је на савести убијен стражар наше војске? Не мислите ваљда да ће се милосрдно поступати према таквим убицама и пироманима?!

— У те војне разрачуне не улазим, господине Волф, али ова вешала на тргу су понижење наше вароши, страх...

— Вешала и јесу на тргу да уливају страх. Очигледно упозорење сваком разбојнику... Значи, ви сте та мадона — присећа се мајор Франц Волф — која је уочи нашег уласка у Слатину испразнила и закључала једину цвећару у вароши. Изиђите, док ме још држи милостиња загледана у вашу тако крхку лепоту, из учтивости, руже ћу задржати са надом да ће вас заобићи моје грубости.

Уловљена, са врелом тескобом у срцу, изгубила се из командантове шокантне собе, нагло удишући ваздух да не посрне у налету мисли, журно загледана у реченичне слике које су неизговорене жариле језик, замагљена сузном горчином у очима, уздржана да посрамљени трг не унизи и својим очајањем, запутила се ка зеленилу великог варошког парка не слутећи да се над алејом кестенова тегли крупним латиничким словима исписана забрана шетње Срба, Јевреја и Цигана. Ушетала је у варошки врт спотакнуто да утеши саднице својих ружа и јоргована. Врт је ћутао јасним зеленилом у невином цветању. Боже, да ли и зујање инсеката делити на пчеле, осе и бешумне мраве; зар није грешно ускратити кошницу, саће и мравињак? Понос је разједао страх, страх да је овим гестом начинила кобну грешку. Остала је од ње само стаклена срча на камену његове кошчате појаве. Каквим злобним погледом се тај официр присетио њене цвећаре?! Има ли тај официрски ледени глумац своје шаптаче? Већ у његовој надмености видела је да улудо расипа речи. Он је овлашћени судија и закон вароши, он је моћ над живима, моћ која може око малог прста све у заопрету.

Еуген Бохман је воштано укипљен примао налоге мајора Франца Волфа.

— Колико вечерас хоћу прецизно слово на слово све битне појединости из живота цвећарке Анете Лили Розе, укључите у ово и Карла Дрослика. Стражу са дежурним официром на улазним вратима мога кабинета прописном строгошћу казнити за учињени пропуст, оберштурмфиреру, овако што се ни у сну не допушта.

*

Анеџа Лили Роза, ословљава се њако својом вољом, рођена 26. марта 1908. године у Слајтини, од оца Ерхарда и мајере Анегред Милер. Родиштели неџрагом несџали, негде на обронцима Карџаџа, у Галицији, као добровољци монархије, оџац редов а маџи медицинска сестџра. Гимназијско образовање. Власница угледне варошке цвећаре. Поседује кућу и расадник величине деветџ хекџара. Доброџвор је катџоличке и џравославне цркве у Слајтини. Посећује обе цркве и не би се баџц дало казати да је сџрогом религиозна, хриџћанка. Посећивала Кулџтурбунд, искључиво џредавања о немачкој књижевности. Либералних је назора. Наџла и оџворена у исказивању својих мисли о Швабама не заобилазећи ни Србе својим оџаскама. Мајка џроје деце, џо личним наводима, од истиог оца Маркуса Рудолфа, како и сама каже, вечиџог јој џубавника од ране младости, живе одвојено, кућа до куће.

Маркус Рудолф је због либералних џолиџичких схваџања, и као заклей, оџџуџиен из војске Краљевине Јуџославије са официрским чином кайеџана, само џола године уочи кайџџулације.

Анеџа Лили Роза је у Холандији објавила броџуру „Како болесне луковице уџичу на боје цветалих џулијана”. Мешџани Слајтине џврде да Анеџа Лили Роза разуме мирисни џовор цветџа и да се бојом својих очију уџаја у доминантне латице каранфила и ружа џене цветџаре; верују да их својим очаравајућим џогледом лечи, чудно, али џако се у Слајтини о овој Швабици џрича. Међу мешџанима важи као омиљена и џоџџована дама која има смелости да оџворено исказује оно џџо мисли. Мајџџори и занџџлије, не сви, озбиљно замерају џџо им цветџара није била оџворена џиром џриликом уласка немачке војске.

Белешку сасџавио оберџџтурмфирер Еуџен Бохман уз џомоћ џредсџџјоника џолицје Карла Дрослика и џеџових аџенџа за џџџребе мајора Франца Волфа.

*

Ервин Бухмилер је с пуно теретног кошмара у глави, не без страха, пришао понуђеној кожној фотели. Седајући, ловио

је себе самог у наочарски застакљеним очима мајора Франца Волфа. У полусветлу стајаће лампе учинило му се да у окатој сови види себе као немоћног миша.

— Ви сте инжењер металургије? — Упитао је мајор уваливши се у фотељу преко пута дугуљастог сточића. — Одложите шешир, Imam утисак да вам смета на колену, нећу вас задржавати, укратко ћемо... Дакле...?!

— Да, ја сам инжењер металург — одговорио је Ервин одлажући шешир на сточић.

— Ливница, чији сте власник, од вечерас је под мојом јурисдикцијом. Камиони, трактори, мотоцикли и три аутомобила су реквирирани у корист војске Рајха.

— Јасно, морате имати на уму, господине мајоре, да је део моторизованог парка већ реквирирала и југословенска војска уочи вашег цењеног уласка у варош.

— То мене не занима, јер сматрам да сте ту реквизицију могли спречити да сте призвали у помоћ домаће Швабе, лојалне нашој великој идеји. Зар нисте запазили да су у многим местима Баната, где чине гро становника, власт преузеле Швабе и пре нашег доласка.

— Ја сам, господине мајоре, послован човек, власт ме никад није привлачила, политика ме је занимала таман толико колико би се законски уплитала у моје послове.

— Хм, занимљива анемија у тренутку када сваки иоле частан Немац гледа и види Немачку, изнад свега, Немачку.

— У том интересу Imam пуно разумевања и за реквизицију и за вашу јурисдикцију над ливницом чији сам власник.

— Лојални? — презриво је прострелио мајор.

— Да, у сваком случају, без остатка.

— Рачунам на ваше инжењерско знање. — Придигао се мајор из фотеље не скидајући поглед са Ервиновог лица.

— Ја сам стар човек, господине мајоре, подоста уморан, а ни са меморијом нисам као некада што сам био, молио бих вас, ако је могуће, да ме пензионистете.

— Ето, већ крњите обећану лојалност, ипак ћу удовољити вашем захтеву. Узгред, Њу Хевн, америчка варош, омиљена варош и Чарлса Дикенса, варош са алејама брестова, схватате, није безначајно, имајте на уму да знам... Можете ићи, господине Бухмилер, лаку ноћ, стојим вам на услузи...

— Лаку ноћ — климнуо је отежало главом Ервин Бухмилер, носећи оловне тегове у коленима, док је мајор стајао укипљено и без трептања, збачених руку иза леђа стрелио потиљак ноћног госта, по личном позиву.

*

Са ђубастог торња варошке куће, скривен иза овалне прозорске рупе, мотри поспано војник на духове издужених сенки.

Светиљке гвоздених бандера бледо осветљавају трг.

Повременим кружењем бицикличичке патроле са фењерима, сенке вешала се померају, а војнику се жутило фасадне геометрије околних зграда привиђа као вртешка, лаганом вртњом сенке дотичу мрачно небо и враћају се издужно лелујаве фасадама.

Војник јесте поспан, али сенке га вуку за рукаве, конци са пуним омчама плету свилену паучину несанице из које је тешко изићи чист и нормалан.

Заstraшен вртешком не броји сенке у провиђењу, руком покушава додирнути сенку сопственог тела у звонику ђубастог торња. Штуцнуо му је из утробе хистеричан смех, смех у делићу оштар као стакло разбијеног бокала, довољно опредељен да му застане у грлу.

Угледавши изукрштане греде, успентрао се спиралним дрвеним степеницама, одложивши пушку, откопчао је опасач са упртачима, кроз скинути и поново закопчани опасач провукао је пушку коју је забацио попречно међу греде у звонику и намакнувши омчу упртача пуним трзајем измакао је ђонове војничких цокула са дрвеног степеника, и заспао вечним сном.

*

Још увек под утиском ноћног увиђаја обављеног у ђубастом торњу варошке куће Еуген Бохман је некако одсутно ловио питања у потрази за одговорима Маркуса Рудолфа.

— Колико схватам, без околишења, господине Рудолф, ви сте категорични у одбијању наше понуде да се придружите Вермахту као негдашњи официр Краљевине Југославије, зашто?

— Ја сам обележен заклетвом краљу и отаџбини, то још увек не значи да нисам и лојалан варошким властима у датим околностима, оберштурмфиреру.

— Морате знати у шта се последично улађујете одбацивањем понуде коју сам вам изрекао у лично име мајора Франца Волфа, команданта места, жао ми је, још једном о свему овом размислите, слободни сте условно, можете ићи, и без наше изричите дозволе не напуштајте кућну адресу, војници смо, и мислим да сте ме у потпуности разумели.

— Да, више него јасно, оберштурмфиреру — удаљио се тихо као што је и ушао Маркус Рудолф.

— Ови предмети са усном хармоником нађени су у џеповима војникових панталона.

— Не занимају ме, задржите их нека вас подсећају на кукавичлук који није својствен немачком војнику... Како ви, оберштурмфиреру, видите овај случај...?! — хладно је питао Бохмана мајор Волф.

— Страх се урушио у зло и несрећу.

— Декадентно промишљате читав случај, оберштурмфиреру, декадентно... Но, време је пред вама, залечиће и те болесне цивилне сентименталије... А Маркус Рудолф, прихвата ли понуду или не?!

Не, правда се заклетвом краљу и отаџбини, у свему другом можемо га сматрати лојалним.

— Нисам трговац који се цењка. Могао сам претпоставити, тако нешто се могло и очекивати од те швапске задртости једног бандоглаво умишљеног протестанта. Проследите га као поштански пакет, без нашег тумбања, Шпилеру на руке, главном шефу полицијске агентуре у Петровграду, он ће већ знати шта ће и куда ће с њим. А што се тиче његове цењене даме, е, њу не дирајте, нека копни у патњи, Анета Лили Роза је толико лепа да ће јој та лепота доћи главе.

У Еугену Бохману следила се страва, чувши ову реченицу, привидео му се ђаво уместо мајора Франца Волфа.

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ

ТАЛОГ СМУЉАНИХ КЊИГА

ЗНАМЕЊЕ

*Замрзнућ месец најављује
сућрашњу нейомичноћ сунца.*

*Бисћар и лей дан своје уједаће лице
и можда йојестии себе.*

*Посћейено јачају йриликe
за другачији исход догађаја
који објављују вране.*

*Жамор йрерасћа
у мућну одлучноћ неба.*

*Уйорне йщице већ су највећу
оћвориле кесу.*

*Оборену канћу
већар је закоћрљао
низ улицу.*

*Додирнувши мој слух,
одбијао се и йонављао звук.*

*Јасно је одјекивала
ща канща, канща ща.*

*Уйозоравала ме
на своје знамење.*

*Пре неџо сам је изабрао
она је изабрала мене.*

*Да одоздо је враћим
и ѿпред своју сѿавим кайију.*

ДОДИР ТАМЕ

*Понесѿаје залиха
срећних ѿренуѿака.*

*Зайаљеним ѿисмом
освейљавам ѿуш.*

*Да бих се враћио и кренуо
друђим мислима.*

*Укрсѿио знање и веру
и ѿогледао у себе.*

*Крсѿић ницана ѿоклаѿао се
са уѿражњеним месѿом.*

*Бесѿомоћно рацирене руке
у соѿсѿвену ме ѿреѿварају меѿу.*

*Дрхѿао у ишчекивању
да се и друђи на изусѿ олова
ѿодударе ѿојмови.*

*Између којих ме ограда
у саморасѿно цеди јеванђеље.*

ПЕТАО

*Без даѿоџ знака
ѿочела је да ѿовија се засѿава
и двољави узлеће орао.*

*Узнемирили су се суседни духови
и усковийлале ѿриземне сѿрасѿи.*

Вештар није сушио веш,
рукаве кошуља везивао је на леђа.

Носио је расшарчану,
измрвљену земљу.

Прах домовине
бацао у очи.

Дувао је како је хтео,
иразне ковићлао речи.

Хладан ваздух
сипујао је кроз косици.

Из меса извлачио маџлу
и у друџа уносио шела.
Из оцака чујем кукурикање.

Јавља се итешао
узидан у шемеље куће.

Одлетелоџ дозива орла.

ИСПОД СТОПАЛА

Из учионице у ипросшрано
смо изјурили дворишшце.

На клуџама су остшале
ошворене књиџе, недовршчени задаци.

Падобрани вражјих иелена
сипушшјају судње свеишло.

Тама испод наших сшойшала
ишродушжава сшорни мандаиш ноћи.

Са шшерна сшазе су водиле
ишреко високе ошраде.

Божји клинови ка небу
уишозравали су на оишасносш
савладиве судбине.

Прелетела у порти цркве,
пробушена враћа се лопта
на коју смо заборавили
почевши другу игру.

Изговорена пара
проглашена духом
увећавала је занос.

Униформисали се, зрујисали
и прилепили за ситару метлу
дужу од вештачког штапа
званог Шекспир.

Другу дирнувши обалу
оставили појисе у шталоу
смуљаног нарамка књиџа.

ДОЛАЗАК БОГОВА

Замућена не поја се река
колико је камена
одваја од бистрине.

Не броји и не калкулице
преуштајући се поку
нараслим од сезонског
оштања богова.

Спрујање и врложење
славило је творца,
ионављало дубока поштања.

Призвана на површину
моја су залушта лица.

У угащеној жудњи
за другом сираном

На којој држава сенка
примиче буђењу зрчено
нейомично тело.

*Блиско камењу које је окрећало
т̄ражећи ис̄ход њих наговеш̄тај
следећеџ доласка богова.*

ЉУБОМИР ЗУКОВИЋ

КОЖНИ КАПУТ

Мада млад и необично снажан, поручник УДБЕ Симић с напором се попео у воз који би за мање од десет минута требало да крене и да га, по трећи пут за последњих месец дана, одвезе до Рудог. С муком се пробијао кроз ходник закрчен путницима и њиховим стварима. Тражио је купе резервисан само за њега и спроводника воза, уколико овај уопште стигне да наврати, јер му је накричано да што више борави међу путницима. Обрати пажњу на њихово понашање и послушне о чему разговарају.

Биле су то прве поратне године и нова власт је била на опрезу, поготову на овом простору. На самом улазу у воз поручника је запахнуо устајали задах дима и гари које је чувени *ћира* годинама купио провлачећи се кроз многобројне тунеле. Уз то, већина нашег света, нарочито тих година, није имала ни навику, а ни неопходних услова да се редовно купа и пресвлачи, па се поручник журно пробијао према купеу на коме је крупним словима писало *резервисано за службена лица*, очекујући да ће у њему бити, колико-толико, угодније. Скиде и обеси свој кожни капут, а онда се намести поред прозора на седиште од загаситозеленог скаја. Запали цигарету и са уживањем одби неколико димова. Воз два-три пута снажно цимну, као да се једва одлепљује од места на коме је стајао и некако се покрену. Клопарање, које је у почетку било споро и некако неодлучно, учеста и постаде равномерно. Поручник испружи ноге, забаци главу и покуша да се намести удобније. Осећао је потребу да се смири и препусти мислима које су му се, некако збркане, ројиле по глави. Више осећа него што то јасно зна да га наредних дана не очекује нимало лак и још мање пријатан задатак, а од тога му, то сви говоре, много шта зависи.

Опет га шаљу на озлоглашену тромеђу да ухвати, или ликвидира, још озлоглашенијег вођу четничке *банде* Божа Бјелицу. Било би, наравно, најбоље, и то су му накричали, кад би Божову судбину поделило што више чланова његове дружине, али сви су они мање битни, у другом су плану и дубоко у његовој сенци. Божо полако постаје народна легенда, али, у исти мах, и мора народне власти.

Симићу још одјекују у ушима прекорне и набусите речи мајора Јагоша који му је тог истог дана пре подне дуго говорио о важности задатка на који га шаље. „Ја се прибојавам, поручниче, да ти се оваква прилика за доказивање оданости и способности више неће тако лако указати. Зато настој, у твом је интересу, да је што боље искористиш. Дуг је ред оних који иза тебе на такву прилику чекају. Нуди ти се нешто, тако рећи на тацни, и одмах, на шта се, иначе, годинама чека. То што сте га два пута опкољавали, и готово имали у шакама, а он оба пута успео да се извуче и без ране и без мртве главе, није само брука твоја и људи којима си ти командовао него, богами, и свих нас, па, ако хоћеш, и наше народне власти и државе. И њих сте понизили, а то није мала шала. Да ли си ти тога свестан? Требало би да јеси. Ти, ваљда, знаш колико је данас, и вани и унутра, оних који се свакој нашој срамоти и несрећи радују. Западни империјалисти почели су у својим злонамерним лагаријама да говоре о слободној територији под контролом Божа Бјелице. Према томе, поручниче, целу ствар треба схватити најозбиљније. Потребно је да знаш и ово: За ову ствар заинтересован је и сам политички врх наше земље и Партије, па с великим нестрпљењем очекује од нас повољне вести. Спреман је за успех да похвали и награди, а, богами, и да за неуспех изгрди и казни. У сваком случају, приметио сам да су све нервознији и нестрпљивији, а то би морало све да нас забрине, тебе — првога и понајвише.

Наравно да ту има, сви смо тога свесни, и ризика, али риба се не може ловити без мокријех гађа. Уосталом, ванредна се унапређења најбрже зарађују на терену ванредним подухватима. Такве се прилике не пружају ни свакоме ни сваки дан. Ако је једном пропустиш, тешко ћеш је више дочекати. Зато добро отвори очи и чврсто се опаши. Можда неко од чланова УДБЕ коју ти локални командири стављају на располагање и саботира. Ни то није искључено. Мораш бити опрезан; у наше се редове увукло пуно непоузданог света који се само претвара да је за данашњицу, а спреман је да ровари и убацује нам клипове под точкове. Нису случајно остаци четничке банде изабрали тај крај да се по њему скривају и да нам безочно пркосе. Такви се морају препознати и јавно разобличити. Родбину од-

метника треба жестоко притегнути, нека им пропишти мајчно млеко. Бандини се јатаци, највероватније, крију међу њиховим рођацима и кумовима. Према свакоме оном у кога се, макар и најмање, посумња, не смеш имати никакве милости, јер, рекох, другове издаје стрпљење, а ја не бих хтео да због туђег немара и неспособности трпим било какве последице. А већ их трпим. Притисак који долази с врха не сме нипошто слабити, већ напротив: он се, како идемо према дну, мора појачавати. Ја више немам шта да ти кажем, а ти — пут за уши, па на задатак. Је ли ти све јасно? Имаш ли питања?”

„Све ми је јасно и немам никаквих питања”, суво је одговорио Симић погледа упртог у мајорове чизме. Није знао ни шта да пита, а ни како да се од прилично отворених прекора и опрезније изречених претњи оправда и заштити.

Пошто је у сећању премотао све оно што му је тога јутра казао придиковању склони мајор Јагош, поручник Симић отпоче да смишља оно шта му је — да је тога тренутка било сабраности и на том месту срчаности — ваљало одговорити. Пошто је, очигледно, мањкало и једнога и другога, он то чини сад на овај начин. Друже мајоре, лако је тако у овом твом удобном кабинету причати, делити укорџе и упутства, издавати наређења. Сасвим је друга ствар кад на проклетој тремеђи мрснеш у столетне шуме. Кад те са свих страна окруже кланци и точила, литице из којих зјапи на стотине пећина пуних орлова и слепих мишева. Можда и пушчаних цеви уперених право у твоје груди.

А међу тим смркнутиџ народом, који зазира од нас као ђаво од крста, има много више оних склониџ да помогну Божу него нама. Док покушаваш да од њих нешто сазнаш о одметницима, они облеђу погледом око твоје главе и муцају како су само начули да се нешто прича о некаквој *банди*, али ништа друго и ништа више од тога не знају. Они би, наравно, знали шта им ваља чинити, и коме би требало дојавити ако би, којим случајем, било шта о њима сазнали, или уколико би се око њихових кућа којасили и они их видели.

Није, друже мајоре, Божо Бјелица гњила крушка коју треба само стрести и покупити у торбу. Па ви га, уосталом, боље знате од мене. Био је, кажете, са вама до пред саму победу и ослобођење, које вам он, ето, још увек одбија да призна. Борили сте се раме уз раме, а онда је, кажете, будући „колебљив и одвећ тврдоглав”, у тренутку властите слабости, пришао домаћим издајницима. Он прича свима да сте ви издали њега, а не он вас. А како то, друже мајоре, мислите: колебљив и одвећ тврдоглав? Мени ту нешто не штима. Да му се, случајно, од нечега и некога није смучило, као и многима, па заждио у

страну, само да не гледа шта се све око њега чини и да га у то друштво поштени људи не убрајају више? Не правдам га, Боже сачувај, али покушавам да неке ствари објасним бар себи, па, уз остало, и то зашто је Божо два пута бежао од вас.

А ја да прштим и тефтишим напаћени народ, ко што су Турци радили гонећи хајдуке, на то ме, бели, неће нико натерати. Уосталом, тако бисмо само увећали јато Божових присталица, које ни онако није мало, а ми не бисмо ништа добили. Бојим се, мајоре, да ви слабо познајете народ о коме толико бринете и у његову се срећу и светлу будућност заклињете. Одавно ви, друже мајоре, сазнања и обавештења о тим стварима скупљате по надлештвима и комитетима, уместо да то чините тамо где се оне дешавају и свима нама о главу лупају. Зато су ваша наређења и упутства таква, устајала и на терену тешко применљива. Не може се вода носити у решету, нити голим рукама жар гртати, а ви то тражите од мене. Није ни корисно, а ни много људски, Божа и његово друштво повати и шокати из канцеларије пред чијим се улазом смењује стража. Од тога њему неће бити ништа — празну шаку стисни, празну шаку пружи, она празна те празна. Уместо тога, ваљало би нешто паметно смислити како да се одметници открију и савладају, можда, приволе на предају.

Кажете: Божо отима. Наравно да отима, јер и он мора да једе, а нема свога ни тора ни амбара. Кажете: Божо убија. И то је тачно, понекога и убије. Одметници су то одувек радили, неки су се управо због тога и одметали, али много се убиства на Божов рачун само књиже. Ви то знате, уосталом, много боље од мене. Ја, наравно, знам шта ми ваља чинити ако се којим случајем с Божом удесим. Сигурно је да се не бисмо љубили и за јуначко здравље питали, него гледали ко ће коме пре очи преварити, ко ће у том тренутку бити хитрији и присебнији. Више сам него сигуран да и он на то рачуна. Једино нисам сигуран у то ко од нас двојице такав сусрет више прижељкује. Верујем да је и њему додијало врат ломити по гори ходити и зазирати и од своје сенке, а мени је, признајем, једно време било прилично стало и до тога унапређења, које ми се ставља у изглед. Данас, с обзиром на цену, много мање него јуче. Шта ће бити сутра — не знам.

Овде се поручник у своме замишљеном и прижељкиваном одговору надменом мајору за часак спотаче и заустави. Побоја се да није помислио и штогод неприлично, нешто због чега би му другови могли замерити. Зар у тим стварима сме да буде недоумица и колебања? питао се. Па зашто би ме онда тамо у кратком року слали по трећи пут, и ја на то пристајао, него да све учиним са своје стране како би до таквог сусрета дошло

што пре. Ако га и друга страна не избегава, а поготову ако га прижељкује, онда би некако требало објаснити зашто се већ није и десио. Ту канда да нису чиста посла. За тренутак му се учини да чује мајоров глас, а пред очи му искрсну његово лице са пакосном, испитивачком, чак неповерљивом гримасом. Тога се ја, друже поручниче, и прибојавам, па ти зато све ово и причам. Много је данас колебљиваца и у нашим редовима. Из дана у дан тога је квасца све више, зато га треба открити на време и уништити у заметку. Ту не сме бити ни колебања ни милости.

Поручник Симић се готово изненади кад схвати да је у овом замишљеном разговору готово сасвим прешао на страну свога противника. Иако у том тренутку није био начисто с тим: ко му је већи противник, Божо Бјелица, или мајор УДБЕ Јагош. То у исти мах схвати и као непреварљив знак властите колебљивости, али га то нити забрину, нити наљути. На његовом се лицу појави чак осмех задовољства и одобравања. Зашто се човек, бар понекад, и у понечему, не би и колебао? Зашто не би, макар кад се овако осами и у себе загњури, најискреније и потпуно опуштено, поразговарао сам са собом. Покушао да неке осетљиве и сложене ствари на миру размотри и одвагне. Нису ми баш сасвим јасни људи, а нису ми ни особито блиски, који се никад не колебају, којима је све јасно и чисто, чија је воља и одлука без зглоба. Они, ипак, једнога дана морају лупити главом о зид; и не само они, него и сви остали који су им веровали на вересију и запристајали за њима о свом круху и руху.

Ту поручник схвати да је прошао добар део ноћи, а да је он у купеу још увек сам, и да ће тако, вероватно, бити до краја пута. Пожеле да изађе међу свет и да погледа мало шта се дешава по ходницима. Кад, доста нагло, отвори врата од свога купеа, умало му у наручје не посрну човек у мантији, дуге црне косе и браде.

„Опростите”, рече, „ја се мало наслонио. Стојим од Београда, па ми претрнеле ноге, не осећам више да су моје.” Хитро се склони у страну како би пропустио поручника да прође куд је наумио. Простор испред купеа био је закрчен путницима, који су делом стајали, а делом поседали на под, или на своје ствари, па куњали. Неки већ гласно хрчу. Поручникову пажњу привуче млада жена која је с малим дететом у наручју стајала близу врата његовог купеа.

„Другарице, уђите ви с дететом унутра”, понуди је.

„Могу ли и ја, молим вас, мука ми је”, забрза човек у мантији.

Поручник га, најпре, пажљиво одмери погледом, а потом потврдно климну главом. Придошлице су се брзо сместиле преко пута љубазног домаћина.

„Господине, високо вам хвала за ово; хвала вам од неба до земље. Умало се тамо нисам онесвестио и сручио на под. Знате, ужасно је загушљиво, а ја сам навикао на чист планински ваздух. Ја обожавам шуме и ливаде.”

„Нисам вам ја, попе, никакав господин, већ друг”, готово љутито рече поручник.

„Нисам вам, друже, ни ја поп, него калуђер”, одговори љубазно човек у мантији, смешећи се.

„Мени је то, извинићете, исто; ја то слабо разликујем.”

„Није исто, али јесте доста слично, па зато и није чудо што не разликујете. Најважније је да разликујете лоша и добра дела, лоше и добре људе. У сваком случају, високо вам хвала што сте нас пустили унутра. Богоугодно сте поступили, особито због овога малише. Погледајте: већ је заспао. Молићу се Богу и за ваше и за његово здравље.”

„Хвала вам за то, али моје заслуге мере другим аршином и на другом се месту уписују. Оппростите, на знам како да вас ословим. Како се зовете?”

„Моје монашко име је Калистрат, а крштено Божо. А могу ли ја знати како се ви зовете; да знам коме дугујем захвалност и за кога ћу се Богу молити за оволику љубазност и доброту?”

Поручник се још пажљивије загледа у лице сапутника, а онда му се представи својим пуним именом и презименом.

„Да си жив и благословен”, рече Калистрат и уви своје ноге још чвршће у мантију, као да му је одједном постало хладно. „Нека би вас Бог милосни извео на прави пут, јер се у овоме свету, у овоме времену поготову, лако залута и изгуби.”

„Зашто баш у овоме времену, и јесте ли ви за себе сигурни да сте на правој путу, да не лутате?”

„Нисам, синко, сигуран; у то нико не може бити сигуран док не стане пред Бојје лице да пред њим и његовим угодницима одговара за своја дела. Да за њих прими награду или казну. Да се каје или радује.”

„Хоће ли му они, можда, тражити уверење о некажњавању, или они ове наше судове и судије не бендају? А, руку на срце, и има их свакаквих. О сведоцима да и не говорим.”

„У праву сте, поручниче: у овоме је свету, заиста, свакојаквих судија, судовања и пресуда, а оних прогоњених којима се суди про чибука много више. Они немају право ни о том суду да кажу свој суд, једино имају право на гуњђање.”

„Шта ће им право да суде кад се њихове пресуде ионако не уважавају?“

„Не уважавају овде на земљи, међу нама грешним људима где не влада правда него сила и безакоње, али *горе*” — и ту Калистрат подврну очима — „горе се друкчије и суди и пресуђује, па је многи овоземаљски кривац награђен, а многи судија због својих грешних пресуда осуђен и кажњен. Посебна је невоља, што рекосте, са сведоцима, који се Бога не боје, а образа се не стављају. Од Божјег суда се нико није ни сакрио ни побегао.”

„Штета је што тај суд и његове аршине не признаје онај суд који мене овуда гони да ја гоним и ловим другога за њега и у његово име.”

„Боље је да вас прогоне они, да вас оптужују и кажњавају неразумни и сурови људи, него да то сутра чини ваша савест, а ја бих рекао да је ви имате.”

„Много би ми боље било да је имам мање, или да је уопште немам, него што ме сачекује иза свакога поступка, иза сваке изговорене речи и помисли.”

„Знам то, али где бисте стигли без савести у овоме свету пуном замки, свакојакних искушења и саблазни. Верујте ми на реч — стигли бисте право у пакао... Него вас, поручниче, као да нешто тишти, као да сте у сукобу с нечим, а, можда, онај-више — са самим собом. Добро би било кад бисте се некоме своје блиском поверили, некоме у кога имате довољно поверења и чију наклоност уживате. Кад бисте му испричали све што вам лежи на души и што вас мучи.”

„Ви то мени саветујете да се исповедим?“

„Зовите га како год хоћете, али то сигурно не би било за вас лоше. Верујем да би вам помогло да размрсите тај чвор у себи.”

„Људи се обично исповедају кад осете да им се прикучила смрт, кад им се од тога у души силно узбурка. А како и где да ја нађем некога од поверења, и још да ми је близак и наклоњен? Где да нађем таквога, где?“

„Да сте верник, то вам не би било тешко. Овако... Верујући човек је наклоњен сваком људском бићу, особито ономе ко пати и страда, а то га обавезује и на чување тајни.”

„Ја, калуђеру, не знам чак ни то да ли сам верник или не, па тако некако испада да лажем и себе и њих, па, ето, и вас. Зато ми се и може десити да убијем човека кога уопште не мрзим, јер за то и немам никаквог разлога; личног поготову. Чак му се помало и дивим. То би требало да учиним по жељи и наређењу онога кога презирем, ко ми је одвратан, јер све ради да се додвори горему и од себе. И тако смо се, ко милом ко

силом, нашли сви у блату до гуше. Неки то, наравно, нити осећају, нити хоће да виде...”

„Ти си, синко, баш у великој невољи, јер све то и видиш и осећаш. Зато: нека би ти драги Бог био у помоћи, али, нека ми се не упише у грех, понекад, Боже ми опрости, и Богу треба помоћи, бар тиме што нам мора бити јасно шта желимо и за шта му се молимо.”

„Ето големе невоље: ја управо то не знам, а шта да радим?! Из ове се коже у другу не може.”

„Нисам баш сигуран да не може. Ако се не можете ослободити своје коже, а ви пробајте да се ослободите оне те тамо што виси о клину.” И ту Калистрат покретом главе показа на поручников кожни капут који је био обешен у ћошку купеа. „Понекад”, настави, „човек највише напредује онда кад смогне снаге да коракне назад.”

„Бојим се, калуђеру, да сте у праву. Да знате: све ми је тежи и тешњи онај капут. А тек колико остали свет од њега зазире. То се примећује на сваком кораку, не може се сакрити. Види се то у очима и на лицима народа са којим се сусрећем. Многима који онакав капут носе то годи. Кад га обуку, као да порасту и окрилате. Чини им се да су много важнији и себи и другима. А мени је однедавно све то почело страшно да смета, као нека болест која ме изнутра подмукло нагриза; због које ме људи најрадије избегавају и заобилазе.”

„Лечите се, поручниче, од те болести док није још више узела маха.”

„Бих, али се бојим да је већ касно; забасо сам међу опасне људе који ме хоће или као савезника, или као противника. А најопаснија врста противника је бивши савезник. За њих друга врста света као да и не постоји. Они због сваког освртања и запиткивања страховито подозревају. То мени, наравно, смета, али се не усуђујем да због тога негодујем. Постаћу им много сумњив, а већ мало јесам; то осећам. И ја сам пристао да им верујем на вересију, пристао на њихово друштво. Чак стрепео, док су ме пробали и проверавали, хоће ли ме у своје друштво примити...”

Ви ме, тако ми Бога, наведосте на исповедање”, рече поручник готово изненађено, и нагло устаде са свога седишта. „Ви седите, а ја идем да мало обиђем воз, тек толико да пружим ноге. Ускоро ће и станица... О Боже драги, како ово двоје блажено спавају! Њих као да никакве бриге не море. Како им само на томе завидим!”

Кад се поручник, након краћег задржавања воза у станици Мрсово, и након што је успут завирио у већину купеа, вратио у свој купе, чекало га је прилично изненађење. Жена са

малим дететом је и даље мирно спавала у истом положају у коме их је и оставио, али калуђера више није било тамо где је седео. Поручнику Симићу наједанпут све постаде сумњиво. Усплахирено опипа свој службени пиштољ испод левог пазуха и помисли: какве ли се све протуве смуцају по овим нашим возовима. Да ли је оно заиста био калуђер, или се какво полицијско њушкало само вешто утура? Кога ли све он настоји да обмане и слаже? Није, ваљда, и мене, не дао Бог! А био сам се опустио и распричао као с најрођенијим...

Поручник баци поглед на свој кожни капут који је и даље висио у углу, тамо где га је он својом руком још синоћ обесио. Журно препипа све џепове и све нађе на своме месту. Пажњу му, ипак, привуче један савијени лист хартије који му се, ни сам не зна како и откуда, нађе у руци. Размота га и прочита: „Друже поручниче, били сте на моме списку за ликвидацију. Од ноћас више нисте на њему. Очекујем од вас да се тамо више нећете ни враћати. То и није ваше друштво. Поздравља вас Божо Бјелица.”

Од почетног изненађења поручник Симић се брзо прибрао, а онда се некоме, или нечему, благонаклоно осмехнуо и са тим осмехом на лицу, стојећи наред купеа, попушио две цигарете. Осмеха је нестало тек кад му се поглед поново зауставио на кожном капуту, који је, као упоран и непријатан сапутник, висио у углу купеа.

НИКОЛА ЖИВАНОВИЋ

РЕЧНИЦИ

ЗООЛОШКИ ВРТ

*Крај кавеза са мајмунима, изненада
Насмејала си се и њоложила
Главу на моје раме, одмах зашћим
Насмејао се њар у ѓодинама,
Једна ѡрудница, ѡшћом и чувар.
Твој осмех је ѡројурио кроз масу
И скренуо иза уђла, а да нисам
Сћиђао нишћиа с њим.
Пребрзо.*

*Два саћиа касније, на улици,
Видео сам ѓа на избораном
Лицу ѡродавца ѡечењака
Још увек зелених, као и свуда
У ово доба ѓодине.*

АВАТАР

*Да ли сам нашао ѡраву мајку за свођа сина;
Хоће ли моја душа у њему беснећи док бира
Навике шћућих шћела, нећознаћи сћлећи врлина,
Друђачије нијансе вида, слуха, додира?*

*То су јошћ моји ѡрсћи, нокћи, маћирица коже,
Моје је шћо чело, усне, шће очи, шћрећавице.*

Није било тајни рођења
Ни дешињсџва, ни развоја
Људи су силазили довршени
Са сџолова за сеџирање.

После најорноџ дана чинило му се
Да Боџ оставља ѓревише наџрша,
Превише ѓланова сџварања
Осџаџака, фразменаџа, бележака,
Тих издајничких увида.

Није моџао да џовори о музиџи
Нокџурна није моџао да образложи
Клавиџаџура му је ѓослужила
Као ѓодлоџа за сеџирање
Шојенове руке,
Њезових џанких ѓрсџију
Када је ѓочињао, лежали су
На e, fis, gis, h, c.

Тражио је нове ѓерсџекџиве
Неисџиџана анаџомска рещења
Неѓредвиђена у шесџом дану сџварања
(заџо је Шојен у Енџлеску
Пуџовао са џри клавира,
Pleyel, Erard, Broadwood)

И Шојен излази из мрџвачнице
Поџамнео од умора и близине смрџи.
Тих, једва ѓримешан, џоџово сенка,
Не баш џоворљив, слаб ѓубавник
Сасџављен из некоџ друџоџ разлоџа,
Из арџисџичкоџ убеђења
Беновом малом руџом.

РЕЧНИЦИ

Речи не џраџим у речницима, више их волим
У живом џовору, у лаџсусима, џоворним манама.
Речи хваџам на делу, неоѓрезне, кад ниџиџа не значе.
Не волим их кад ѓозирају за сџихове,
Онакве какве се развлаче од ѓесме до ѓесме,
Пажљиво наџићене ѓосџакценаџским дужинама,
Само за џу ѓрилику.

БЕОГРАД

*Шкрија кочница; аутомобилске сирене;
Рука милицајца ситидљива балерина;
Улице са мосиовима прејлеиене;
Дунав и Сава излетели из щина;*

*Зџужвани блокови сшамбених зџрада;
Месеџ и сунџе на недојусшивој близини;
Јушарње весши; Беоџрад — шри џрада
Шшо су се сударила неџде на кривини.*

БУБРЕ

*Далеко од заџађеносши шума и равница и воде:
Лименки, шласшичних кеса, разбијених флаша вина,
Живимо у сштерилисаним сшамбеним блоковима, а овде
Само је живош шрљавшшина.*

*Пљувачка, џовна, осшаци хране. Нема џде шрирода ноџом
Да ћушне, да сакрије шраџ. Свима изложена ћубришша.
Расшдање у лабораторијским условима, као шред Боџом,
Мршво, бесмислено, шруљење у нишша.*

АЛЕКСАНДАР ИЛИЧЕВСКИ

ВРАБАЦ

На прозорску даску слете врабац. Мало је скакутао, загледао вртећи главом па кљуцну стакло. Затим прхну и улете. Куљуша притвори прозорче, зграби пешкир, потрча за њим и сруши га иза клупе.

Није успела да му откине главу као кокошки.

Откину је с два прста, свуче као цвет са стабљике.

Црни бол удари на уши, смркну јој се пред очима.

Грчећи се, пузала је четвороношке, затим леже на бок и умири се обезнађена да предахне.

Обезглављени врабац још који пут мрдну крилом, смањи се, испусти две пурпурне капи из сламке гркљана па се и он смири, претуривши се на страну.

С пећи је нетремице гледао Иван. Све до сумрака непочинично је посматрао мати како лежи, кљун и око допола прекривено сивкастом опном. Попут перле која се зауставила, блистало је на окрвављеном длану. С времена на време Иван је пропадао у то врапчије око, у његову сиву лелујаву светлост што се њихала на голој савитљивој грани. Од њихања би осетио мучнину па би изронио и поново угледао собу окупану светлошћу, мати која је и даље мирно лежала, зрак што мили низ њен образ, прљаво прозорско стакло, ограду од пружа, мрачну улицу, степену иза ње.

На заласку сунца мати се поврати, седе на под. Гледала је црни длан, птичју главу и није се померала.

Хладна тамнорумена степа, извијена, попут крила заривена иза удољице у небо, пуштала је у себе дуге ветрове. Пошто би се стишали, одлазили су за хоризонт, за крвавим сунцем, као плашт за царем убицом.

На сјајном стрњишту низ падину у недоглед спуштала се седина првог оштрог и ситног снега. Падао је попут прашине

на ствари, неприметно, из веома високих, непомичних, осјем оперважених облака који су навирали у таласима. Ти високи облаци на заласку сунца били су истовремено налик и пешчаном брежуљцима боје рђе и шари откинутог дуж кичме прже-ног рибљег меса које се још пуши. Пешчане брежуљке Куљуша је видела на путу за Астрахан, куд ју је муж водио по рибу — пешчани таласи димили су се при врху од ветра. И протекле ноћи изненада јој се причинила риба, мада храну одавно већ није сањала.

Али прва два месеца храна ју је мучила у сну више но нај-гори злотвор. Час сестре за Васкрс донесу питу и кулебјаку¹ с изнутрицама. Час сама напече слатких ушטיפака па посади де-цу једно до другог, да се осладе њима и врелим компотом од дрењина...

А онда — ништа. Снови опустеше као пожњевена њива.

Ево, њу је управо сањала. Црна силуета коњаника на уз-вишици беше обасјана ружичастим пламеновима сунца. Неми-ран коњ одмахивао је главом, премештајући се с ноге на ногу, а пика зрака под његовом њушком час је допирала у пурпур-но-тамном обличју до носњаче час нестајала уз олакшање.

Стрњика је бола по целом телу. Падајући, повлачећи за собом Ивана, утискујући га у земљу, она умало изби себи око, тврда кратка стабљика окрвави подочје.

Имала је неоодољиву жељу да се слије са земљом, да јој се, хладној, у потпуности преда, а то се утапало у туговање за му-жем. Он беше њен кров, осећала га је издалека, под земљом, као што лоза осећа воду — хладног, поцрнелог, али драгог, огромног, снажног као сама смрт.

Није могла да га сахрани, пала је на улици у несвест. Већ од октобра обилазили су куће и њега су однели. Лежао је само један дан, није га се нагледала. Деца су пузала по оцу, играла се, будила га, вукла за нос. Дошли су, одвукли га за руке с трема. Није хтела да га пусти, али како? Хватала се за њега. Активисти су је терали, било је тешко и без ње. Носили су га кроз двориште, изнели на улицу и ставили међу друге мртва-це. Загледала их је, никога није препознала. С напором, заносећи се, погледа око себе. Кола беху она, резбарена, обојена, којима је долазио Копилов у време присилног откупа. „Ево”, шапнула је тада, „ево вам жита. Ево вам вашег откупа. Шта је, зар нисте то тражили?”

Сручила се у благо, кола кренуше, али кочијаш рече „стој”, осврну се и погледа је:

¹ Надевено пециво од киселог теста (прим. прев.).

— Чујеш, боље ти је да легнеш покрај мужа. Што да се мучиш?

Коњаник је испод руке загледао степену, кратким бичем лупкајући по чизми. Напокон их угледа. Дојаха лагано, тежак као олово. Ево га сасвим близу, грудима кроз земљу осећа се корак, али коњ не застаје, иде право на њих, гњечи бедро, лопатицу, главу и глава се распада у масно грумење чернозема.

Оне ноћи рибу је сањала, јер су већ трећи дан при заласку сунца непомично стајали ти високи, попут пешчаних брежуљака заталасани облаци. Посматрала их је и чинило јој се да с мужем иде по тим наранџастим бреговима у правцу Јенотајевке. Те посрћу, упадајући до паса у песак, те се пентрају уз чврсту падину, иду с врећама од Калмика по рибу, надајући се да ће сваког часа на хоризонту угледати село, цркву, шумовиту, водоплавну обалу Волге... У врећама носе комаде уљане погаче, мамац. Кад су стигли, Аљоша на њега тог истог дана ухвати у виру свог првог шарана од осам кила кога је, пржећи се на сунцу, замарао читав сат. Канап се одмотавао с калема, подрхтавао и секао воду цикцак. Затим, да се не угуши, кроз шкрге му провуче узицу и повремено, пошто би је скинуо с кочића, шетао га по плићаку као какво ждребе. После га испече у глини. Ах, каква је засијала лепота — по песку и води расута, од сунца риђа и као дукат велика крљушт. Лежала је огромна брката главуца са запеченим беличастим очима и ружичасти костур што одише снагом. Запрепашћена принела је костур очима попут дурбина, дуж кичме, уперила га у сунце и риба запламса пред њом, заблиста, као да једва дочека да заплочи, снажна, велика и складна као храм у Григорполиској станици²...

И ево, у сну, циновски златни шаран, здепаст као коњић грбоњић, лепршавих ушију, пераја, репа, налик на златну рибицу из дечје књиге, плочи напред-назад по соби, ударајући по рукама, уху, раменима, љубећи у образ, у очи као што успорени лептир љуби лампу која гасне.

Слике из оне књижице показивала је млађем док га је носила, опраштајући се с њим. У току дана изненада се умирио, лишице му постаде глатко и, пошто је схватила да умире, узме га на руке, поче да хода тамо-амо, да га успављује, да му показује бајку, да гуче, да се смеје. Серјожа је умро још исте вечери, али она га је носила сву ноћ, док није пала. Пробудио ју је Иван: сишао је с пећи, ујео је за руку и она се тргла, збацивши с груди хладну мајушну кладу.

² Козачко село (прим. прев.).

Она и Иван однели су Серјожу у поље, раскопали улаз у мрмотову јазбину и спустили га у њу. Затрпали га. Поседели, предахнули. Из навике се освртали не би ли где угледали сиви масни стубић. Иако су знали да су мрмоти напустили њихове њиве још у октобру. А и да су угледали, не би имали снаге да га ухвате.

Из правца села појавио се Копилов на коњу. Пришао им је равнодушно. Иван пожуре да изврне џепове.³ И показа шипак. Немамо, као да вели, ни зрна, погледај и сам, ништа на њиви није остало. Мати се прибра и такође изврну џепове жакета, рашири скуте. У октобру су кришом долазили овамо, пипали мишје рупе, тражили њихове оставе. Понекад би и пронашли прегршт. А сада већ ништа није остало, ама баш ништа.

Коњ зафркта, задиже реп и већ у ходу свирну и испусти комад измета који се пушио.

Копилов нестаде иза голог дрвећа у удољници.

Затворених очију мати и син дуго су удисали фини топли мирис ситости који се повремено губио.

Када су устали, учинило им се да су сити.

Куљуша је очерупала врапца, извадила му дроб, ноге није одсекла, осмудила га над лучем, чак и главу. Наложила је сламу, јер је с кравама нестала и сушена балега. Насекла је лободе и седмолита у лонац, ставила врапца, насула воде и посолсила.

Иван је испрва посматрао мајку, а онда га поново однесе онај нејасни тамни ветар.

Чорба му се учини веома укусном. Придиже се. Дуге стабљике седмолита сметале су му да срче чорбицу с мирисом меса. У кашики угледа врапчију главу, стави је у уста и стаде пажљиво да је сиса. Одмах затим поједе половину врапца коју му је пружио мати. Пошто сачека да син сажваће, Куљуша се прихвати јела. Поједе трећи залогај, халапљиво прогута четврти, загризавши крај кашике.

Иван рече:

— Дај ми још.

Она подиже поглед. Иван је ручицом показивао другу половину врапца: неколико кошчица и кончића меса била је принела устима.

— Види мог паметњаковића — промрмља, прогута оно из кашике и посрка свој део.

Увече је Иван дуже но обично остао у ветровитој хладној тами. Ветар га је немилице љуљао заједно с граном, једва је

³ У то време кривичним делом сматрало се чак и скупљање преосталог после жетве класја (прим. прев.).

имао снаге у ножицама да се придржи, дизао му је перје. Крио је главу те под једно крило те под друго, дисао је у кожу да се згреје, али тако се клатио да је морао да забацује главу како би одржао равнотежу. Упињао се да се пробуди, да изрони и погледа мајку, без ње је страшно, али одједном подува с леђа, ножице попустише и ледена пустош га прекри и прогута.

Куљуша је носала Ивана у рукама, покушавала да га пробуди, њихала из све снаге. Када је осетила да се хлади, смрачи јој се пред очима и падајући удари потиљком о клупу.

Те зиме 1933. Акулини су умрли муж, двоје деце, мати, два брата. Њу и њене три сестре, Наталију, Арину и Пољу, спасила је пета, најмлађа сестра Фења, чији је муж био кум секретара колхоза, те је успео да сачува у подруму јуницу. Да не би мукала, одрезао јој је језик и засекао губицу. Почетком децембра она напокон доби млеко.

На пролеће би мало лакше. Лед на речици се отопио. Куљуша је направила од прућа крст, навукла на њега вунену мараму и једва померајући отечене ноге кренула преко башта на реку. Успела је да нахвата и скува пола лонца ситне рибе. Беше јој то прва чврста храна.

У мају, када јој се са снагом повратила и свест, опхрва је туга. У свитање изашла је из села и кренула преко степе мало удесно пратећи излазеће сунце. Ишла је и у сумрак се сручила на земљу. Када се пробудила, препала се као никад у животу: небо осуто крупним звездама падало је право на њу, а није имала куд да се склони. Следеће ноћи чула је вукове који су кружили у близини, али се досети да запали лањску траву. Шестога дана наиђе у степи на бараку и две шупе радника који су вадиле со. Искочи вучјак, те је морала ничице да лежи све до увече, када се људи вратише с посла. Прихватили су је. Неколико месеци одлазила је на сланачу, скупљала со, носила је на станицу, где је чекала астрахански воз и мењала један према један за рибу.

У јесен Куљуша пристаде на посао у Архангелску, али ови што су је врбовали побркаше спискове и она стиже у Баку. Путовала је на крову вагона преко Астрахана; поново је угледала брежуљке покрај Волге, велико царство воде, крвоток руске земље, острва, бедеме шевара, рукавце, бескрајне наносе песка, јато лабудова на њима. С десне стране дуго се видела Стрелецка пешчара, с чијих гребена је ветар подизао задимљене, гипке, попут пламена окретне рићкасте плаштеве.

У Бакуу Куљуша је распоређена на једно од градилишта велике петолетке, прве у земљи фабрике за производњу синтетичког каучука. Када се пријављивала у кадровском одељењу, издиктирала је: „Муж умро за време глади.” Службеник пре-

бледе, забаци главу, затим се нагну па процеди кроз зубе: „Завежи, будало једна.”

Али она није завезала. Волео сам да слушам Куљушу, њене попут степе бескрајне приче о детињству, о сељачком раду, о хаџилуку њене баке, удовице, која је пешице отишла у Јерусалим, одакле се није вратила. Након годину дана писала је кући како се удала за рабина Пинхаса бен Елишу и постала Јеврејка; њена оштроумна, на први поглед каткад бесмислена, каткад пророчанска размишљања о животу и чак ове језиве, са много детаља приче о глади. Данас, када се сећам Куљуше, напоскон ми је јасно зашто је Господ створио човека од земље — да би душа као биљка могла да никне из њега, чак и мртвог...

Нарочито сам волео у њеним причама да гледам како ходам с њом по сланачи, по сунчаној апсолутној равни прекривеној до хоризонта мутним плавичастим кристалима, да гледам како мало изнад круже митске рибе из Волге и да понекад замишљам себе као Ивана. Ивана који је заувек покрај Куљуше. Иначе, волео сам да размишљам о томе како људи живе после смрти. О томе како је смрт најпознатија тајна. Поред тога, ко зна зашто ми се чинило да самим тим што размишљам о Ивану помажем неутешној Куљуши да га моли за опроштај.

Затим сам одрастао, Куљуша је умрла, одрастао сам још више, заборавио детињство, његове поседе — море, речицу, поље, шуму, огромни овални предео среће ишчезао је попут дуге па сам почео помало да умирем од равнодушности и тихе туге. Пошто сам веома рано и веома јасно схватио да је живот без детињства толико кратак, да се човеку чини да га није ни било, нехотице сам запао у анабиозу као да ми је код куће из славине одједном кренула вода из Лете... Све то потрајало је преко десет година, а трајало би и даље да ми се претпрошле године није догодило нешто што ме је ненадано повратило из стања обамрлости.

Тада, пре но што ћу коначно напустити једну прилично досадну фирму, добио сам необичан задатак. Упућен сам у магацин који се затварао, где је требало да урадим последњи попис, јер је фирма одлучила да престане с продајом монитора на велико. Магацин се налазио на северу Москве, у улици Адмирала Макарова, недалеко од кружне пруге. Био је то прастари зидани хангар, један од неколико десетина истоветних, смештених покрај рушевина железничке станице. Белом опеком на свим бочним фасадама било је озидано циновско: **ЗАБРАЊЕНО ПУШЕЊЕ.**

Јун је био у жеку, посао оди ми-дођи па сам уживао у самоћи. Пошто бих пребројао и кредом обележио део робе која се ту и тамо уздизака високо, у облику пирамиде, седао бих на

столицу и с уживањем пушио на дну дубоког бунара од картонских кутија испресецаног косим сунчевим зрацима што су избијали из рупа на дотрајалом азбестном крову. Дим се извијао и подизао, да би се умирио у сребрнасто-прозирним слојевима. Брегунице, изронивши из полутаме слемена, правиле су цикцак узвичнике и троугласте отворе у слојевима дима на разним нивоима, чије су се ивице готово неприметно померале. Било је суво, топло и мирно. Са шољом јаког слатког чаја у руци читао сам књигу о адмиралу Макарову, коју сам узео у библиотеци; о његовим истраживањима, војно-поморској генијалности, о његовој грешци у Цушимској бици,⁴ о јапанским гранатама, претечама напалма, помоћу којих су уништене руске оклопњаче и дредноти. Свуд око мене, у кругу магацина, била је гужва око утовара, истовара и евидентирања, повремено су избијали сукоби због проневере. А ја сам на свом поседу већ недељу дана уживао.

Међутим, и то је у трену нестало. Велико јато врабаца почело је да улеће испод крова мог хангара и уз заглашујући цвркул и грају сатима бесомучно да кружи изнад сложеног картонског предела, попут јапанских камиказа над флотом у Перл Харбору. Три дана заредом од њих се није могло живети, те сам морао да се браним. Од пумпе за бицикл, комада даске, гуменог црева, мало масти за подмазивање и филца направио сам ваздушну пушку. Муницију сам затварао лепљивом траком, коју сам ишчачкао из оквира капије хангара, а да би била убојитија, додавао сам сачму. Цео дан сам се вежбао у гађању. До вечери кутије у зони мојих дејстава биле су прошаране рупама. Следећа два дана провео сам у заседи, али ниједног нисам погодио. С пушком у руци затекао ме је и чувар.

Испричао сам му све. Старац ме је саслушао са жаљењем и рекао да су врапци напаст за овдашње магацине: селећи се од хангара до хангара они прљају робу, узнемирују, препадају раднике, јер каткад у јату излете из неког буцака па право у очи... Сазнао сам да су они наслеђе прошлости, још од раних тридесетих, када су магацини подигнути за чување московских ратних резерви пшенице. Раније их је било тушта и тма, небо се није видело од њих, а ово сад није ништа, тек покоји...

Када је чувар отишао, кренуо сам у задњи део хангара и кундаком згрнуо две прегршти прашине. Изашао сам напоље и пребрао је на картону. На длану остадоше четири поцрнела зрна.

⁴ Чувена поморска битка код острва Цушима (мај 1905) у руско-јапанском рату коју су Руси изгубили и били принуђени да седну за преговарачки сто (прим. прев.).

Принео сам их очима и угледао. Кола са житом из Ладовске Балке, Новоалександровке, Григорполиске станице, из читавог Ставропољског краја, Кубана и Украјине ишла су према железничким станицама, где се товарило у вагоне од којих је један део одлазио у иностранство за злато и индустријска постројења, а други у Москву, и истоварало се управо овде, у овом тајном магацину, уз јако обезбеђење НКВД-а.

Замотао сам их у новчаницу од сто рубаља и завукао под корице личне карте.

Пошто сам дао отказ, однео сам та зрнца у Велегож и ставио их у размућени квасац. Једно је проклијало и прошле године у саксији пуној правог чернозема, по који сам ишао у околину Мичуринска, нарасла је стабљика пшенице.

А ове године у леји имам већ двадесет две стабљике. Надам се да ћу следеће године моћи да понудим Ивана лепињом, малом као просфора.

Превео с руског
Александар Шево

ПРЕДРАГ ЛАЗАРЕВИЋ

БОСНА У АНДРИЋЕВОМ РОМАНУ
„ТРАВНИЧКА ХРОНИКА”

Нико није тако дубоко проникнуо у живот Босне као Иво Андрић. Мало је његових дела у којима се не дотиче босанске прошлости да би разумео њену садашњост и наслутио будућност. Распрострањено је уверење да је он своје спознаје и размишљања о њој синтетизовао у приповеци *Писмо из 1920. године*, па ипак, најцеловитију слику балканског тамног вилајета дао је у роману *Травничка хроника*, у коме је искористио разужену структуру жанра да би што слојевитије приказао суштину босанске подвојености, која тај закутак Европе претвара у резерват мржње.

Окосницу *Травничке хронике* представља низ вешто одабраних и исприповеданих догађаја из живота Травничана и житеља приградских насеља, уз упечатљиве описе средине и људи. Нарација и дескрипција обогаћене су карактеристичним дијалозима и унутрашњим монолозима о Босни, дијалозима и монолозима оних који долазе с Истока и оних који долазе са Запада, али и домаћег становништва све четири конфесије: католика, православца, муслимана и Јевреја. А све је хомогенизовано ауторским текстовима, односно медитативним коментарима високе есејистичке вредности.¹

У првом поглављу *Травничке хронике* Андрић је, служећи се претежно ауторским текстом, дакле, на есејистички начин успоставио парадигму Босне са почетка XIX века, односно Босне *конзулских времена*. Роман је структурисао тако да су *Про-лоџ* и *Ејилоџ* штампани другим типом слова (курзивом), међусобно повезани *кључним речима*, штампаним истим типом сло-

¹ Ауторски текст, по правилу, спада у есејистику.

ва као и они, речима које су смишљено распоређене по поглављима, али не свим.²

Прве кључне речи у првом поглављу су: *ѝролаз* и *нѝм*, којима је сугерисан географски положај Травника и битна карактерна особина његових житеља. Наиме, Андрић Травник доживљава као *ѝролаз* у ком су се људи у покрету — номади, задржали, прилагођавајући, кроз време, „себе њему и њега себи” (13).³

Травничани никад нису помислили да је варош створена за обичан живот и свакидашња догађања. Сви су они: од домаћих Турака, „који живе у самој вароши”, па до раје свих конфесија, која је „растурена по стрмим окрајцима или сабијена у одвојеном предграђу” (13) — веровали да су „створени и позвани за нешто боље и више” (13). Зато је друга *кључна реч* у овом поглављу *нѝм*, или српски речено: *ѝордосѝи*. Такви су остали, поред осталог, и живећи „са везирским Конаком пред очима” (14). А живот у адаптираном пролазу учинио је да су Андрићеви Травничани постали „уздржљиви и опрезни”, да „не знају за гласан смех, али умеју да се подсмехну” и да „мало говоре, али воле да шапатом оговарају” (14).

Отако су се „Турци повукли из Мађарске, односи између Турака и хришћана бивали су све тежи и сложенији... Аге и спахије, који су морали да напусте богате поседе у плодним равницама Угарске и да се врате у своју *ѝесну* и *убогу земљу*, били су *озловољени* и *кивни на све ѝиѝо је хриѝћанско* (истакао П. Л.)” (16). То узмицање Турака дефинитивно је одредило међуконфесионалне односе у Босни, па самим тим и у Травнику.

Припадници сваке вероисповести борили су се за право на „свој начин живота”. Турци су настојали да очувају стечене привилегије, а хришћани су се борили за равноправност с њима. Свако се борио онако како је могао: Турци „притиском и силом, а хришћани стрпљењем, лукавством и завером или спремношћу на заверу” (16). Раја се, по мишљењу Турака, *ѝохасила* (осилила), па је то следећа *кључна реч* у овом поглављу.

А раја се, стварно, променила због догађања у окружењу и свету у целини: променила се због устанка у Србији и Наполеонових ратова, који су Французе довели у Далмацију, дакле, на домак Босне. Зато је следећа *кључна реч*: *Бунаѝарѝа*, чије ће

² Ова структурална компонента *Травничке хронике*, колико ми је познато, досад је промицала тумачима Андрићевог дела.

³ Бројеви уз цитате означавају странице са којих су узети из *Травничке хронике*, Сабрана дјела Иве Андрића, Загреб 1963.

„чворновате и ћошкасте слокове” Травничани „жвакати” (18) низ година, јер су наступила *конзулска времена*.

Ова синтагма, уз именицу *Бунајарџа* последње су кључне речи поглавља. Оне заокружују парадигму времена које отвара перспективу раји и наговештава, за муслиманске свет болан крај „’лијепој тишини’ турске Босне, коју је ... већ одавно све теже бранити и чувати. Божја је воља”, по мишљењу босанских Турака, „да влада овакав ред: Турчин до Саве и Швабо од Саве. Али против тог јасног Божјег наређења ради све што је крштено и цима том оградом на граници” (20). У ствари, Андрић у парадигми истиче да домаће Турке „мучи и забрињава сазнање да је царска тараба на границама посрнула и *да Босна њој је разбрађена земља* (истакао П. Л.)” (20).

У таквој атмосфери само је „трка љубопитљиве Циганчади објавила долазак конзула” (21). Давил је дочекан у складу с понуђеном парадигмом Босне: Турци су се правили да не виде колону, док „хришћани нису смели да је упадљиво посматрају. А онај ко је све видео, испод ока или негде са скровитог места, био је помало разочаран ... штурим и прозачним уласком *Бунајарџино* конзула, јер је већина замишљала конзуле као високе достојанственике који носе сјајне одоре, пуне гајтана и одличја, јашу на добрим коњима или се возе у хинтовима” (22). А хладни фебруар свему је одузео сјај и приподобио га парадигми стања у Босни на почетку XIX века.

Већ у другом поглављу Андрић почиње да објективира ту парадигму Босне. Посветио га је првој званичној посети француског конзула Конаку, а уједно и његовом првом изласку у варош и првом сусрету са житељима Травника. Та посета и излазак у град приказани су слојевито: прво је дочарано понашање Травничана према конзулу, које је све до првих турских кућа било коректно, а тада се претворило у пролазак „крз два реда погрда и претња” (29): „Забуљене жене су плувале и врачале”, дечаци су, по узору на старије, „изговарали псовке, праћене опсценим покретима и недвосмисленим претњама, плускајући се по стражњици или показујући руком како се реже гркљан” (28/9), док су дућанције, у духу оријента, игнорисањем колоне показивали „мржњу и презир” (30).

Да би одвратио конзула да, због оваквог понашања босанских Турака, одустане од посете Конаку, Давна — Западњак који се определио за живот на Леванту, где је обављао дужност лекара и преводиоца — шапато га је преклињао: „Молим Вашу Екселенцију да јаше мирно даље и да се не обзире на све ово. *Дивљи народ, њој је светиња, мрзи све што је страна* (истакао П. Л.) и тако сваког дочекује” (29).

Ни везир није пропустио да на дивану прокоментарише понашање домаћих Турака и да истакне дивљину Босне и заосталост и грубост њеног народа, уз напомену: „Све што овај свет ради и говори нема значења ни важности нити може имати утицаја на послове озбиљних и просвећених људи” (35). Та напомена је логична јер, према Андрићевој дисертацији, од XVII века „све више опада утицај Босанаца у Цариграду. Док су у току XVI столећа”, пише Андрић, „дуги низ година били не само намесници у Босни већ носиоци достојанства везира и великих везира у Цариграду, сада (у XVII веку, прим. П. Л.) су све ређе долазили до виших и утицајнијих положаја”.⁴

Први сусрет са исламизованим делом становништва Травника одредио је Давилов крајње одбојан став према Босни, због чега ће се спорити са својим младим сарадником, образованим дипломатом, Дефосеом, који је Босни прилазио беневољентно, без предрасуда, настојећи да објасни сваку њену за Западњака егзотичну појаву.

Иако је Хусреф Мехмед-паша, за разлику од домаћих Турака, својим виђењем Босне стекао Давилове симпатије, Андрић не пропушта прилику да укаже на стварни однос Царства према том забаченом вилајету. Он већ приликом протоколарне конзулове посете Конаку не пропушта да истакне да ће Давил отварање његове *несразмерно широке кайије* увек доживљавати „као ружна циновска уста из којих бије и базди задах свега онога што у огромном Конаку живи”. Конзул је, наиме, био обавештен „да варош и околина, *који морају да хране везира и све његове, убацн сваког дана у Конак око седам стотина и педесет ока* (или 961,5 кг, прим. П. Л.) *разних намирница, и да се све њо подели, покраде и поједе* (истакао П. Л.)” (31). Конзул је, према томе, знао да заосталости Босне доприноси и корумпиран и скуп државни апарат Царевине, апарат коме припада и актуелни везир Хусреф Мехмед-паша.

Овакав начин објективирања исприповеданог срећемо и у *Писму из 1920. године*, где се такође посредно сугерише да ни Западна Европа — у коју се пишчев друг из гимназијских дана у Сарајеву, Макс Левенфелд, склонии од босанске мржње — није имуна од мржње.

Поред наведеног, Андрић је на основу задаха, који би при свакој посети Конаку запахнуо конзула, дочарао да између њега и везира, декларисаног франкофила и поштоваоца Наполеона, постоји објективна разлика, јер је у том задаху доминирао „тежак и мучан мирис крављег масла и лоја од кога ненавикла

⁴ Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Свеске Задужбине Иве Андрића, Београд 1982, св. 1, 99.

човека мука хвата”, па се конзулу чинило „да је цео Конак прожет тим задахом, као црква тамјаном” (32). Ово Андрићево запажање у ствари је уметнички објективизирана Фојербахова теза да је човек и *оно што једе*, па зато људе једне од других удаљава чак и мирис хране.

Да би слику Босне учинио што упечатљивијом и што објективнијом, Андрић се у трећем поглављу *Травничке хронике* осврће не само на Турску Царевину, чији је Босна вилајет, него и на земљу из које конзул долази. Он, на пример, не пропушта да истакне да се Давил по доласку у Травник „осећао заборављен и препуштен сам себи” (41), јер је све „било обрнуто од онога што му је у Паризу, при одласку, речено” (40). Средства за рад била су недовољна или нису уопште стизала, није долазио ни обећани сарадник са знањем турског језика, а и са новцем било је брига. Уместо обећаног стилазе су *неразумљиве и роџобайне наредбе*, наредбе које су писане шаблонски, без истинског познавања прилика у Травнику и Босни. У једном од тих бесмислених циркулара Министарства иностраних дела Француске, у коме се даје упутство како треба прославити Наполеонов рођендан, може се прочитати да „трошкове за *оркестар и декорације бала* ... има да сноси генерални конзул сам (истицања П. Л.)” (43).

Када се зна да су музичку сцену Травника, у то доба, чинила „три одрпана Циганина, два бубњара и трећи са зурлом, који уз Рамазан и о Бајраму парају уши Европљанину који је осуђен да живи овде (у Травнику, прим. П. Л.)” (43), циркулар Министарства иностраних дела Француске има призивак ироније, и то *ејске ироније*.

По мишљењу Томаса Мана: „Објективност је иронија, а епски уметнички дух је дух ироније”.⁵ Дакле, за њега епска иронија представља *природу ејске објективности, а заснива се на односу дејства и целине, односно на иротивуречности између суштинне ошћтег и суштинне појединачног*.⁶ Чини ми се да би, када је у питању *Травничка хроника*, епској иронији боље одговарала дефиниција по којој се заснива на противуречности форме и садржине, односно правног поретка у одређеној средини, као форме, и његове примене или прецизније: начина живота у тој средини, као садржине.

Приказ прославе Наполеоновог рођендана у новооснованом Француском конзулату у Травнику у односу на упутство дато у допису Министарства иностраних дела Француске, школ-

⁵ Томас Ман, *Уметност романа*, Трећи програм, Радио Београд, пролеће 1970, 35.

⁶ *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд 1985, 276.

ски је пример епске ироније, схваћене као противуречност између општег и појединачног.

Док се у циркулару помињу речи: *оркестар* и *бал*, за које нико од Травничана с почетка XIX века није ни чуо, прослава у Конзулату — на којој је од позваних присуствовало само четрнаест Јевреја, с тим што су неки, „противно травничким обичајима, чак и жене довели” (43) — претворила се у кућно посело. Међутим, Андрић иде и корак даље. Он сугерише да ироничној противуречности Министарство иностраних дела (као опште) и дипломатско представништво (као посебно) доприносе и дипломате, које извештаје у име свог угледа, „фризирају”, па у централи стварају погрешну слику о срединама у којима делују. Давил је, на пример, уместо да реално прикаже прославу Наполеоновог рођендана у Травнику, написао да је тај велики дан прослављен „како одговара нарочитим приликама и обичајима ове земље” (44). О приликама и обичајима, наравно, ни речи.

Није случајно што је једина *кључна реч* у овом поглављу: *бујрулдија* — везирова заповест да се француским официрима — који на тражење Високе Порте, као инструктори турске војске, путују за Цариград — обезбеди несметан пролазак кроз Босну. Заповест која, наравно, није поштована. Савезнички официри су већ у Ливну дочекивани „погрдним повицима руље”, мотивисане мржњом „према туђинцу и невернику који се приближио границама и почео да улази у земљу” (46).

У поглављу је акценат стављен на ироничне противуречности између различитих нивоа турске власти: почев од највише у Стамбулу, преко оних по везирским конацима, па до оне у капетанијама. Те противуречности, почетком XIX века одвијале су се на релацији: конзервативни турџијат — просвећени реформатори. Та *ејска иронија* иманентна је и свргавању с престола просвећеног султана Селима III — кога су босанске хоће, због пријатељских односа с Француском, називале *џаур-султан* (48). На престо је доведен султан Мустафа, па је француски утицај у Цариграду нагло опао, што је обрадовало босанске Турке, који су почели говоркати да актуелном везиру, Хусреф Мехмед-паши, франкофилу и поштоваоцу Наполеона, „висе ноге” (47). Њихова предвиђања нису се у потпуности обистинила, јер се он, у окрутној политичкој игри са султаном, показао спретнији, па је тако добио на времену, што му је омогућило да *йоклонима* и *йодмићивањем* спасе главу.

Дволичност и окрутност турске власти изванредно је приказана у доласку капицибаше (старешине дворјана), који је званично „донео ферман којим се Мехмед-паша потврђује на свом положају у Травнику” и тим поводом предао везиру „дра-

гоцену сабљу” (49), дар новог султана, како би успавао његову пажњу и тако лакше извршио смртну пресуду над њим, коју је донео зашивену у постави свога ћурка. Међутим, Мехмед-паша је прозрео намеру стамболског емисара, *йодмитишо* његову пратњу и, уз Давнину помоћ, као извршиоца, отровао капицибашу, пре него што је успео да изврши султанову наредбу.

Све то оставило је на Давила мучан утисак и нагнало га да се запита: „Ко је овде (у турској Босни, прим. П. Л.) сигуран за свој живот и заштићен од злочина” (56). То питање, као ехо, одражава ситуацију у којој се Давил нашао поставши конзул у турском Травнику.

Након откривања ове суштинске ироничне противуречности друштвених односа у Турској, Андрић је укомпоновао поглавље у коме је кључна тема долазак Амедеа Шомета Дефосеа, младог школованог канцелара и тумача у Француски конзулат. Кључна реч поглавља је: *алафранџа*, јер су у њему, за разлику од претходног, приказане ироничне противуречности на француски начин, односно инсистира се на потенцираном сукобу генерација, од којих је једна, Давилова, израсла у турбулентним временима: памтила монархију, доживела револуцију и коначно се нашла на Наполеоновом „средњем путу” (68), који је, у суштини, био претерано динамичан, док је друга, Дефосеова, одрастала у време француске доминације у Европи, па и свету.

Противуречности између Давила и Дефосеа непосредно су се манифестовале у приступу Босни. Дефосе, који је био *близак стварности* (64), настојао је „да продре дубље у прошлост, обичаје и веровање овог (верски подељеног, прим. П. Л.) света, да за њихове мане нађе објашњења, да на крају, откопа њихове добре стране, изопачене и затрпане необичним околностима под којима су присиљено да живе” (80/1). То настојање чинило се Давилу „јаловом дангубом и штетним скретањем са правог пута” (81), па су се, зато, разговори између њега и Дефосеа о Босни „свршавали увек препирком или губили у раздраженом ћутању” (81).

Прва тема на којој су се разишли био је однос Турака (не само домаћих) али и хришћана према изградњи путева. За Давила „овај народ (синтагма обухвата све житеље Босне, прим. П. Л.), мимо све остале народе света, има неку неразумљиву, перверзну мржњу према путевима, који у ствари значе напредак и благостање” (81). Он истиче да то „што генерал Мармон гради кроз Далмацију велики друм шкоди” Конзулату и „код домаћих Турака, па и код везира” (81), оног који се декларише као франкофил и поштовалац Наполеона.

Уздрман и преплашен понашањем босанских Турака приликом свог првог проласка кроз град, Давил је житељима града на Лашви прилазио с предрасудама и, за разлику од осталог света који је упознао, приказивао их у црно-белој техници. Насупрот њему, Дефосе — који је „привлачио људе својим широким осмејком” (76), па су „с њим разговарали и фратри, који су избегавали Давила, и мрки неповерљиви јеромонах; једино су травнички бегови остајали ... неприступачни” (76) — настојао је да објективно, без предрасуда сагледа однос житеља Босне према изградњи путева. Он, за разлику од Давила, истиче да су „из различитих побуда и Турци и хришћани подједнако противни отварању и одржавању свих саобраћајних веза” (81/82).

Зашто су хришћани алергични на изградњу путева објаснио му је долачки парох, фра Иво. Он је то сажео у једну реченицу: „Господине, што гори пут то су турски гости ређи.” И додао: Ми бисмо најволели кад бисмо између њих и нас могли метнути неку непрелазну планину. А што се нас самих тиче ... ми смо навикли на рђаве путеве и на сваке тешкоће. У ствари, ми и живимо од тешкоћа” (82). А Турци су сумњичави према изградњи саобраћајница у својој околини, јер „свака саобраћајна веза са хришћанским иностранством значи исто што отварати врата непријатељском утицају, омогућавати му утицај на рају и угрожавати турску превласт” (82).

Дефосеову комуникативност и радозналост, које су се манифестовале и тако што није пропуштао ниједан пазарни дан да обиђе целу пијацу, Андрић је вешто искористио да читаоца ненаметљиво упозна са неколико за Травник карактеристичних ликова, и исприповеда епизоде (анегдоте) из њиховог живота, које су типичне за живот Травничана и Босне у целини.

За слику турске Босне посебно је релевантна анегдота о Ибрахим-аги кантарџији, који се према свом позиву односио крајње савесно, по формули: „Мјера је вјера; и дах јој може наудити” (77), али га то није спречавало да, на сред трга и на очиглед света, бездушно бије сељака хришћанина зато што је држалице за секире, које је донео да прода, „прислонио ... уз оронуо зид који окружује неко запуштено гробље и рушевине старинске џамије” (77). Тај свој поступак Ибрахим-ага би прокоментарисао карактеристичним речима: „Зар је за тебе џамијски зид, крмак крмски, да на њега прислањаш *своје љогане држалице. Још овде звоно не куца и влашка борија не штруби* (истакао П. Л.), домизе од домуза” (78).

Тај догађај мотивисао је Дефосеа, *склоног стварносћи*, да забележи: „Турска власт има два лица. Њихови поступци су за нас нелогични и несхватљиви и стално нас доводе у недоуми-

це и чуђење” (78). Понашање Ибрахим-агино приближило га је, по начину размишљања, Давилу.

Ту су још две анегдоте, од којих она о телалу Хамзи — човеку громка гласа, бекрији, нераднику и пијаници — илустрuje степен развијености и објективности турског „информативног система”. Поводом похода хеџаје Сулејман-паше Скопљака на Црну Гору и паљевине Дробњака, Хамзи је наређено да виче да је у том походу одсечено сто осамдесет црногорских глава. На питање једног од слушалаца: „А колико је наших погинуло?” — Хамза је спремно одговорио: „Е, то ће викати онај телал на Цетињу” (78).

Прави смисао ове епизоде добија се тек када се упореди с француским информисањем, овлаш приказаним у Давиловом кратком животопису, где пише да се њему, Давилу, као једном од бројних извештача „чинио не да води скупштинску хронику, него да својим рођеним рукама и дивовском снагом меси душу човечанства као послушну иловачу” (67). Разлика у начину информисања објективно приказује колико је Отоманска Царевина заостајала за хришћанском Европом и каква је била цивилизацијска улога Турака у Босни.

За ову епизоду карактеристично је и то што децентно приказује различит однос Турака и хришћана према противницима. Кад Хамза саопштава број убијених Црногораца, он каже да је *одсечено* сто осамдесет *глава*, док се за Турке каже само да су погинули. У овој епизоди Андрић је, у ствари, илустровао тезу изнесену у дисертацији, по којој су „друштвене институције и обичаји” турских окупатора „значили негацију сваке хришћанске културе”.⁷

За разлику од прве две, у трећој епизоди о лудом Шваби има извесна доза метафорике. У Травник је дошао из прека, из Аустрије, а „како Турци не дирају будале” (79), спавао је под ђепенцима и живео од милостиње, служећи чаршилијама да се окрутно забављају на рачун хришћанских сељака. Наиме, они би му дали полић-два ракије, батину му ставили у руку и наговарали га да „талуми” сељаке, како би уживали у њиховом понижењу и мукама.

Представа је извођена тако што би луди Шваба, држећи у руци батину, заустављао сељака и командовао му: „Halbrechts! Links! Marsch!” (79). А када је покушао да, на задовољство својих „ментора” са ђепенака, малтретира Дефосеа, као сталног посетиоца пазара, он му је, на запрепашћење злурадних чаршилија, једним грифом заврнуо руку и тако га умирио, а

⁷ *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, 51.

затим му запретио као детету: „Ти си неваљао. Не сме се бити неваљао!” (80), и предао га своме кавазу.

Овај догађај изазвао је Давилово згражање, али га је Давна који није имао разумевање за Дефосеово понашање, обавестио да се „у чаршији говори са дивљењем о ’младом конзулу’ ” (80). Та нагла промена чаршијског односа према Дефосеу читаоцу ће постати јаснија када их Андрић упозна са Давним искуством да „се Турци боје само оног ко се не боји” (177). Она је, у ствари, аналогна осциловању њиховог односа према Наполеону, који им је бивао близак кад „талуми” Аустрију, која их је сабила јужно од Саве, што јој нису могли опростити, али им је постао одбојан од кад је окупирао Далмацију и тако им постао нежељени комшија.

Да би слика Босне деловала што убедљивије (реалније), Андрић је након приказа Дефосеовог доласка у Травник и отпочињања да прикупља грађу за књигу о Босни, у ткиво романа уградио и противуречности између две изразито католичке земље: Француске и Аустрије, које су се испољиле већ при доласку аустријског конзула, Фон Митерера, у Босну.

Давна је, на захтев Давила, својим везама и *подмићивањем* организовао прикривање *берата* (дозволе, у конкретном случају, за обављање конзулских послова), како би аустријски конзул, с обе стране границе, и у Броду и у Дервенти, био присиљен да у понижавајућим условима чека „царски ферман (султанов указ, прим. П. Л.) и конзулски берат (агремен, прим. П. Л.)” (100), који су се налазили уредно сложени испод шиљета на коме је седео дервентски капетан, „тврђ и мрзовољан Босанац” (100). *Берат* је, дакле, логично кључна реч овог поглавља.

Иако се радило о обрачуна две католичке земље, Андрић не пропушта да дода: „Тако се аустријском генералном конзулу оно што се готово редовно дешава странцима који долазе у Турску због неког посла с Турцима. Таквог човека Турци, нешто вољно и свесно а нешто нехотице, самим стицајем околности, већ на првом кораку озлоједе, заморе и унизе, тако да странац приступа послу због кога је дошао већ са смањеном снагом и ослабљеним поуздањем у себе” (102). А баш ту Турску особину Давна је искористио да би задовољио Давила.

Фон Митерер, наравно, није остао дужан свом француском колеги. Он је „већ у Броду док је чекао на свој *берат* (искатао П. Л.), почео да потајно отвара пошту која је за француског конзула долазила из Љубљане” (102). Његов дочек у травничкој чаршији „од стране домаћег турског света није био ни бољи ни гори” (102) од оног приређеног Давилу.

Настојећи да за потребе Француског конзулата сазна који ће конзул домаћим Турцима бити милији, Давна је, на ту тему, разговарао с чаршилијама, па му је један од њих рекао „да су оба једнака: ’Једно шаров, друго гаров. Оно пас а ово му брат’ ” (99), одразивши тако суштину њиховог односа према конзулима. Домаћи Турци су, уосталом, били огорчени и на Цариград због беневоолентног односа према неверницима.

Давил и Митерер су се, већ од првих дана заједничког боравка у Босни, као марионете с којима се рукује из Париза и Беча, међусобно гложили, иако су, у ствари, у овој периферној турској провинцији били најближи један другоме, јер су се оба осећала прогнаницима препуштеним утицају *босанске тишине*, која је странце подмукло нагрисала, док је исламизованом делу становништва годила, па су се вајкали слутећи „крај добром реду и ’лијепој тишини’ турске Босне” (20).

„У ствари”, бележи Андрић о конзулима, „само циљеви њиховог званичног рада били су различити, све остало истоветно или слично ... Обојица су поред међусобне борбе, морали да издржавају свакодневну борбу са турским властима, спорим и *нејоузданим*, и са *домаћим Турцима, неверовајно ујорним и злоћудним* ... обојица су морала да живе у овој истој оријенталној варошици ... *међу дивљим ѿланинама и суровим свейом, да се боре с нејоверењем, нејтачношћу, нечисћоћом, болешћинама* (истицање П. Л.) и недаћама сваке врсте” (108).

Хировита и размажена госпођа Ана Марија фон Митерер теже је подносила Босну од свих осталих чланова два западноевропска конзулата. Доживљавала је као „прљаву и несрећну земљу” (118). Она се „кидала у рвању са блатом, прљавштином, гамади и необичним навикама” (116) те земље у којој је осуђена да живи. „Уплашена и огорчена свим око себе” данима није излазила из куће, а у кући „је носила рукавице, седела на фотељи са белом навлаком ... не дозвољавајући да јој се у разговору ико приближи или унесе у лице. Па и поред свега тога њу је пратио осећај да грезне у блату, прашини и рђавом задаху” (117/8).

За две просечне западноевропске породице — којима је, стицајем историјских околности, Босна, турска провинција у коју су посрнули великодостојници (везири и сл.) слани по казни,⁸ постала привремено радно место и пребивалиште — до-

⁸ У уводном делу VII поглавља Андрић истиче да Травничани подносе сурове временске прилике „на које су навикли од рођења” (131), док је друга ствар са „странцима које је судбина башила у ову долину која је у то доба године (на преласку јесени у зиму, прим. П. Л.) тамна и пуна влаге и промаје, као апсански ходник” (131). На пример, они у Конаку се „такмиче у жалбама” (132) на травничку климу: за тефтедара је Босна „пасји завичај”, за силахдара

маћи Турци представљали су већи терет од Османлија, који нису били цивилизатори, како их неки данас покушавају да прикажу, па је Босна, након њихове окупације, почела нагло да стагнира.⁹

Читаоца на такав закључак наводи и Дефосе, за кога Босна није „блатна пустиња настањена бедницима од две врсте: мучитељима и мученицима” (134), како мисли Давил. Он, напротив, сматра „да је мало крајева у свету који су мање пусти и једнолични. Треба само закопати педаљ у дубину”, каже он Давилу, „па да се наиђе на гробове и остатке прошлих времена. Свака њива је овде гробље и то вишеструко: све некропола над некрополом ... А гробља су доказ живота а не пустоши...” (125). Дафосе истиче да се код Калибунара, на једном месту где се земља испод пута одронила, могу видети „као геолошке наслаге, све један изнад другог трагови ранијих путева” (135), па и „остаци калдрме средњевековног друма” (135). А присетимо се да је Давил у једном од претходних спорења с њим утврдио да путеви „у ствари значе напредак и благостање” (81).

Добија се утисак да Андрић преко „младог конзула” у *Травничкој хроници* наставља дијалог с тезом немачког научника, Морица Хернса, „да је у средњем веку у Босни једва могло бити речи о некој култури”,¹⁰ који је започео 1924. у својој дисертацији.

Преко Дефосеа Андрић наставља и да обликује релевантне ликове за Босну XIX века. У једном од својих дијалога с Давилом, Дефосе — након анегдота о Ибрахим-аги, телалу Хамзи и лудом Шваби, презентује животопис породице Карахоћић, преко које је приказана судбина домаћих Турака, који су за време експанзије Османског Царства, за ратне заслуге добили богате поседе у Славонији, да би се, након узмака Царевине на десну обалу Саве, „вратили на своју малу и оскудну земљу у Забиљу” (136) код Травника. Њихов предак, Карахоџа, који је непосредно осетио горчину повратка, оставио им је аманет „да никад не изостану из рата који се буде водио против Шваба и да сваки чини све што је до њега да им се једно-

Јунуз-бега у њој „је да медведи проплачу”, док Ибрахим-хоџа констатује: „Сад видим да су нас послали да овде изгинемо” (132), сугеришући тако зашто су поједини везири и њихова пратња слани у Босну.

⁹ Андрић је у дисертацији записао „да је Босну, у најкритичкијем тренутку њеног духовног развоја ... освојио један азијатски ратнички народ ... чија је вера — настала под другим климатским и друштвеним условима и неподељена за свако прилагођавање — прекинула духовни живот замље, изобличила га и од тог живота начинила нешто сасвим особено” (*Развој духовног животоа у Босни под утицајем турске владавине*, 51).

¹⁰ *Развој духовног животоа у Босни под утицајем турске владавине*, 17.

га дана врати господство које су изгубили у Славонији” (136).¹¹ Заветовао их је, дакле, да не забораве изгубљено господство и да га, ако им се укаже прилика, поврате, али и да, уколико „по несрећи и божјем припуштању” Швабе пређу Саву, „бране ове њиве у Забилу док могу, а кад више не могу, да беже даље, па макар бежали тако ... до крајњих граница Царства, до непознатих крајева Чина и Мачина (Кине и Монголије, прим. П. Л.)” (136). Заветовао их је, у ствари, да ни по коју цену не прихвате неверника за господара.

„Дефосе, који је све распитивао и сазнавао, дознао је и за” (138) историју Абдулах-пашиног турбета на коме је стално горела свећа, као и за животопис Мусе, званог Пјевач, који је свако вече, пролазећи поред Француског конзулата, својом песмом привидно разбијао *српсконосно босанску тишину* (146), коју је чак објективна и добронамерни Дефосе откривао у свему око себе: од архитектуре „кућа чије је право лице увек окренуто у двориште, а само, пркосно наличе на улицу” (146), преко ношњи људи и жена и њихових погледа „који много говоре, јер су им уста нема” (146), па до певања које „није било друго до један дуг лелек, затрпан тишином на извору и на утоку” (147).

Једина светлост у мрклим ноћима потицала је са Абдулах-пашиног гроба, као што је и сазнање да Босна није „пуста и једнолична” земља везано за Дефосеово откриће да је свака њива у околини Травника *вишеструко гробље*: „све некропола над некрополом”, што је доказ живота.

Историја Абдулах-пашина кореспондентна је са судбином капицибашиним, обадва су умрла од отрова, иако су се, као људи, битно разликовали. Док је капицибаша био „омражен и на рђаву гласу, мелез без правих пријатеља” (54), Абдулах-паша „остао је у успомени света као благ и праведан управљач” (137), о коме је један травнички хроничар записао да за време његова „владања сиромаси нису знали шта је зло” (137). Своје имање завештао је „травничкој текији и другим установама”, а оставио је и замашну суму новца да му се подигне турбе од *доброг камена* и „да му поред гроба гори дању и ноћу воштаница необичне дебљине” (137). Гроб му је прекривен „зеленом чојом на којој је био извезен натпис: ’Нека свевишњи расветли његов гроб’ ” (137), који су саставили учени људи из Текије.

¹¹ Новинар Милорад Јовановић у тексту *Исламски фундаментализам* помиње да му је 1983. године духовни вођа либанских шита, шеик Фадлалах, кога је интервјуисао, експлиците рекао да „свака земља која је једном била у *властиву* (истакао П. Л.) исламске државе мора то остати до краја трајања времена (*Досије*, подлистак ревије *Он*, без датума, стр. 8). Дакле, исламске државе не одричу се права на окупиране земље и кад их изгубе.

Та *вечна светлост*, која се видела са прозора Француског конзулата, као симбол усамљеног пропламсаја људскости у тми-ни једног од *шамних вилајета* Турског царства, није — попут Мусиног певања, које би као „лелек са дна неких вода” (137/8) на тренутак нарушила за странце злокобну босанску тишину — постала предмет спорења Давила и Дефосеа.

Мусин отац, Крџалија, био је човек ниског порекла, који се обогатио тргујући оружјем. Имао је два сина. Старији је био „висок и леп човек, али од оних хладних људи којима и кад се осмехују не престаје да бије неки мрак из очију” (138). Он је остао да ради с оцем, док је млађи, Муса звани Пјевач „послат у Сарајево на школу” (138). Када је отац изненада преминуо, Муса се вратио у Травник. У вароши се говоркало да старији син има удела у очевој смрти и да је при подели иметка закинуо брата. А кад му је украдио и вољену девојку, Муса се одметнуо у свет. Након две године избивања вратио се на очевину „са тешким, несигурним погледом човека који мало спава и воли пиће”, па је „с годинама од тог лепог младића и богаташког сина који је имао диван глас и савршен слух, постао ... мршави бедник који живи од песме и само за пиће” (139).

За Давила „тај грлати и пијани сусед није неки изузетак, него прави израз једне средине, којој су ракија, нерад и грубост сваке врсте главне ознаке” (139). Дефосе га је, наравно, побијао тврдећи да „таквих људи има увек у оваквим срединама ... али они нису *нишошћо шийични за друштво* (истакао П. Л.)” (139). Он је истицао да их „свет гледа са страхом и жаљењем, али и са неком врстом *религиозног шошћовања* (истакао П. Л.), отприлике као што су стари Грци поштовали *енлисион*, то јест место у које удари гром” (139). Према томе, Андрић није нимало случајно *енлисион* маркирао као кључну реч поглавља у коме су приказане личности у чије је животе, попут грома, судбина умешала своје прсте.

Давил је био згрожен, сматрајући да Дефосе настоји „да све страхоте и ругобе ... земље (Босне, прим. П. Л.) објасни и оправда” (140). То га је мотивисало да после вечере, повукавши се у своју радну собу, свој унутрашњи монолог о начину певања домаћих Турака стави на хартију. У том тексту он истиче да је један француски путописац, пре сто година, забележио „да њихово певање личи више на пасје завијање него на песму”, додајући, малициозно, да у пасјем завијању има „далеко мање злоће и окорелости срца него у певању ових људи када су пијани или просто понесени својим бесом” (144).

Давил, у том, по облику специфичном унутрашњем монологу, истиче да је дошао до закључка да њихово певање нема никакве везе с музиком, већ је само начин „да изразе своје

скровите страсти и зле прохтеве којима иначе и поред све своје распуштености не могу да дају израза, јер сама природа то не допушта” (144).

Пред округлом стварношћу Босне — која је иманентна чак и музици — и Давил, и Митерер, па чак и беневоолентни Дефосе, који настоји да је схвати и што објективније протума-чи, уточиште су тражили сваки у својој *стварношћу на хартији* (141). Давил у епосу о Александру Великом, *некој врсти свој маскираног духовног дневника* (85/6), Фон Митерер у *великом реферату* где „описује околину Травника са војничког становишта” (151), реферат који нико у Бечу неће прочитати, а Дефосе у својој књизи о Босни, састављеној од „стварне стварности” (148), оплемењене његовим објашњењима.

Својим стварностима на хартији они су се враћали ноћу, када је борба са *смртоносном босанском тишином* најтежа, када та злокобна тишина, чак и беневоолентном Дефосеу „својим немуштим језиком говори: — Нећеш задуго тако ићи витак, гледати право, треперити осмејком, владати слободно мисли и гласом, отвореном речи. *Такав какав си не можеш овде остати. Савићу ти кичму* (истакао П. Л.)” (148).

Од злокобне босанске тишине какво-такво уточиште могло се наћи у сопственој *стварношћу на хартији*, али не и од повремених „узбуна турске чаршије у босанским варошима” (166), када *зли прохтеви* њихових житеља, потакнути неким мање или више значајним догађајима, избију на површину.

Прву такву узбуну Андрић је приказао у осмом поглављу, чија је кључна реч: *девелџ мусафир* (гост државе), јер чак ни гости државе, у конкретном случају конзули, нису били имуни од злих прохтева малих људи, које је доцније у роману *Госпођица* назвао правим именом: *факир фукара*.¹²

Андрић констатује да те чаршијске узбуне „имају своју логику” (166), коју у *Госпођици* назива „законима неке незнате друштвене хемије”,¹³ као и „своју невидљиву технику, засновану на традицији и нагону” (166). Пошто је, по његовом мишљењу, „немогућно прозрети логику тих ... слепих, бесних и редовито неплодних” (166) чаршијских узбуна, Андрић у првом приказу једне од њих читаоцу открива њихову невидљиву технику или речено позоришним језиком: *драматургију*, како би их — слепе, бесне и неплодне — колико-толико разумели. Наравно, он при томе није пропустио да укаже да су оне мо-

¹² Синтагма: *факир фукара* означава најнижи друштвени слој, а у слободном преводу гласи: сиротиња и беда.

¹³ Иво Андрић, *Госпођица*, Сабрана дела Иве Андрића, књ. III, Сарајево 1976, 85.

тивисане неким мање или више значајним догађајем, док је њихов непосредни повод, по правилу, безначајан.

Све почиње *затварањем чаршије*, која годинама ради и ћути, досађује се, животари и, при томе, прати све што се дешава. „Тако се полако и неприметно ствара и уобличава јединствен дух чаршије” (166), а тада је довољан и незнатан повод да све експлодира.

Затварање чаршије, у ствари, је сигнал да „жене и нејач силази у подруме”, да се „угледни чаршилије повлаче у своје куће, спремни да их бране и погину на прагу”, док „из кафаница и удаљених махала поврви ситан турски свет, онај који нема шта да изгуби ... Пред ту масу искоче однекуд један или двојица предводника. То су обично грлати, насилни, незадовољени, потуљени и настрани људи које дотада нико није знао ни примећивао и који ће се, кад узбуна легне, опет вратити у своју безимену сиротињу” (167).

Узбуна, пише Андрић, траје обично од један до пет дана, односно „све док се ма шта не разбије, не запали, док не падне људска крв, или док се узбуна просто не истутњи и спласне сама од себе” (167). А тада се светина повлачи, отварају се дућани, а људи „као постиђени и мамурни, озбиљни и бледи, наставе свој посао и свој живот одувек” (167).

Ову схему догађања Андрић варира не само у *Травничкој хроници*, већ и у роману *Госпођица*, где у први план избија мржња представника трију главних вера у Босни: „од рођења па до смрти”¹⁴ — мржња коју ће у *Писму из 1920. године* назвати *ендемском*.

Формирање *јединственог духа чаршије*, као услов за прву узбуну у Травнику после успостављања француског и аустријског конзулата, одвијало се паралелно са реформама султана Селима III, кога су, како је већ речено, затуцане травничке хоце називале: „ђаур-султан” (48). А свој коначан облик добило је када су травнички Турци схватили да их је, након свргавања Селима III с престола, његов следбеник, актуелни везир Мехмед-паша надмудрио тако што је пре званичне објаве о својој смени напустио Травник, како би избегао да буде жртва преображаја „малих људи, који главе нису смели да подигну кад паша пројаше”, у грлате осветнике (159). Он им је, у ствари, одузео задовољство да поводом његовог одласка иживе сву акумулирану нетрпељивост према њему као присталици реформи збаченог „ђаур-султана” Селима III.

Напетост је због тога достигла кулминацију, па је као непосредан повод за узбуну, односно за пражњење *злих њрохџева*

¹⁴ Исто, 86.

ѿурске чаршије, био довољан и један безначајан догађај. Довољно је било да се Мехмед звани Брко, кога су домаћи Турци мрзели зато што је као каваз радио у Француском конзулату, ожени са наводном удовицом београдског кафеџије Бекри-Мустафе, „која је дошла ... роду у Травник” (168). Испоставило се, међутим, да је Бекри-Мустафа жив. Он се „некако у време везировог одласка” (168), тражећи жену, мртав пијан појавио у Травнику.

Чаршија је, изиграна од везира, стала на страну Бекри-Мустафе, имењака султана Мустафе, наследника збаченог Селима III, а против Мехмеда, званог Брко, имењака смењеног везира Хусреф Мехмед-паше. Треба претпоставити да је Андрић и именима симболично приказао два нивоа збивања: општи, који је ујединио дух чаршије, и минорни, који је послужио као повод пражњења злих прохтева турског дела чаршије.

Акумулирани бес турске чаршије, у конкретном случају, сручио се на кадију који је венчао Мехмеда Брку са наводном удовицом Бекри-Мустафе, а „био познат као присталица Селимових реформи и везиров човек” (170) и на Француски конзулат, пошто је Мехмед-пашу на одласку из Травника испратио само Давил. Дакле, бес турске чаршије био је уперен против једног од два девлет-мусафира, његовог измећара (Мехмед Брке) и „истомишљеника” (кадије).

Колективно лудило, како Андрић дефинише узбуну турске чаршије, манифестовало се тако што се ситан свет, који је у нормалним условима био осуђен на ћутање, јалово празнио повицима против постојећих друштвених односа. И док је један непознати човек грдио „крупним речима омраженог Мехмеда, који служи ћафира (неверника, прим. П. Л.) и једе крметину”, па га „треба одмах ухапсити и метнути у исте букагије са кадијом, који правим Турцима отима жене и венчава их с другим за паре, и који у ствари и није кадија, него муртатин (издајник, прим. П. Л.) гори од сваког попа”, дотле је други, „од кога никад нико ... није чуо гласну реч ... дивље и промукло, као да се свети за своје дуго ћутање” викао: „У Врандук папаз-кадију (попа-кадију, прим. П. Л.)!” (170).

Паралелно са таквим понашањем безимених житеља Травника и околине, на појаву француских официра, који су се на путу за Цариград — као гости државе — затекли у Травнику, из „капија истрчавали су мушкарчићи ... дивљеог погледа, алакали и дозивали се: — Ено крста! — Удри ћафира!” (174).

За приказ узбуне турске чаршије карактеристичан је извештај једног од француских официра написан команди у Сплиту:

„Још је добро”, пише он, „да је било снега, иначе би нас ови *дивљаџи* (истакао П. Л.) исто тако гађали камењем и благом. У мени је све врело од стида и гнева и кад му је смешна ситуација постала неподношљива; бацио сам се штапом међу ту дечурлију, која се за тренутак разбежала, али се одмах затим опет прикупила и почела са још већом виком да нас гони. Једва смо стигли до вароши. Још ме драгоман Конзулата уверио да је срећа што мој штап није ни једно дете погодио, јер смо могли животом платити од старијих, који нису ништа бољи и који су ову неваљалу децу и подговорили” (175).

Иако француски официри нису животом платили бацање штапа на острашћену дечурлију, иако ништа није разбијено, јер је Конзулат био окружен пространом авлијом па учесници у колективном лудилу нису могли камење добацити до зграде, иако покушај паљења Конзулата није успео, „трећег дана отворила се чаршија” (175). Дошло је до смиривања узбуне, али привременог, јер се она није *истуињала*.

На Давилове оштре протесте Сулејман-паша наредио је мутеселиму да оде у Француски конзулат и извини се девлет-мусафиру „због хапшења момка, и због увредљивих повика против Француза и напада на зграду Конзулата”, али је мутеселим то одбио уз коментар „да ће пре напустити службу и ако треба дати главу са рамена, него што ће ићи код каурског конзула да моли за опроштај. И на том је”, као и обично у турској Босни, „остало” (176).

Следећа узбуна, која се догодила одмах у лето наредне године, била је „у ствари ... наставак лањске ... која није никад ни престајала потпуно, него је тињала ... и чекала згодан повод да поново букне. Бес руље био је овог пута уперен против Срба који су похватани по разним крајевима Босне и доведени у Травник, под сумњом да су одржавали везе са побуњеницима у Србији и спремали сличан устанак и у Босни. Али исто толико и против османлијских власти, које су оптуживане због слабости, подмитљивости и издаје” (306).

Повод је, дакле, овај пут био много озбиљнији него у случају претходне, зимске узбуне” (305). Исламизовани свет Босне осећао се „издан изнутра и угрожен споља” (305), па је до пуног изражаја дошла његова мржња према неверницима и *јалова свирейости* према њима. Наиме, исламски поредак у Босни за време турске окупације успостављен је без исламске већине, па се власт изметнула у насиље.¹⁵

¹⁵ Алија Изетбеговић у *Исламској декларацији* пише да исламска власт без исламске већине води у насиље (*Босна*, Сарајево 1990, 19).

Другу травничку узбуну, после доласка француског и аустријског конзула, Андрић је везао за најмаркантније догађаје, који одржавају зле прохтеве турске чаршије: вешање два *брижна* српска сељака, за које се „говорало да су их ухватили у тренутку кад су у шупљим штаповима хтели да пренесу нека писма сарајевског владике у Србију” (307) и сцену волшебног преласка на ислам Колоње, лекара Аустријског конзулата, и његову загонетну смрт у ноћи после турчења.

Ипак, Андрић је у XVI поглављу, у коме је приказао другу узбуну, тежиште ставио на довођење Срба из разних крајева Босне „у узбуњену травничку чаршију, која им је била крвник без испита и суда” (307). На такав закључак упућује и чињеница да је придев *брижан*, употребљен као психолошка одредница двојице српских сељака осуђених на *лађано дављење* (309), једина кључна реч поглавља, као и то да је ледина између хана и Аустријског конзулата претворена у губилиште на коме је целат одсецао српске главе и набијао их на коље са кога су својим мртвим погледима уносили страх и немир међу житеље Конзулата.

Сцена вешања или *лађано дављења*, како га је Андрић у једном тренутку окарактерисао, није ништа мање свирепа од чувене сцене набијања на колац у роману: *На Дрини ћурија*, али је тешко објаснити зашто је остала у њеној сенци.¹⁶

Садистичко иживљавање над жртвама манифестивало се у троструком дављењу, с тим што је већ затезање ужета претворило људе у лутке које се клате на затегнутом конопцу, дакле, обезљудило их, да би при трећем дављењу покрети жртва, адекватно њиховој патњи, постали „невероватно страшни и фантастични” (308), тако да је свет, који је био најближи месту злочина, „изненађен и уплашен, стао одједном да одвраћа главу и да се склања” (309). Призор вешања избегао је и радознали Дефосе, али се вратио да види обешене сељаке и да „у своју књигу о Босни, верно и стварно” унесе како се у њој „извршавају смртне пресуде над рајом и побуњеницима” (312).

За разлику од масакра над српским живљем у Босни због устанка у Србији, Колоњин волшебни прелазак на ислам није био типичан за прве деценије XIX века. У дисертацији Андрић констатује да „после пада Јајца (1528) исламизација напредује безобзирно и брзо” и примећује да је она „пред крај XVI столећа ... коначно проведена”.¹⁷ Наравно, појединачних случаје-

¹⁶ Поводом сцене набијања на колац, Андрић је у разговору с Љубом Јандрићем рекао да „нису писци ти који измишљају страву и ужас на овоме свету” (Љубо Јандрић, *Са Ивом Андрићем*, СКЗ, Београд 1977, 88).

¹⁷ *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, 55.

ва преласка на ислам било је и доцније, али су обично деловали атипично, попут Колоњиног, за чије је разумевање потребно се вратити једно поглавље уназад, у коме Дефосе, по Давиловом налогу, посећује Колоњу и предлаже му да посредује код Фон Митерера „да обојица (и он и Давил, прим. П. Л.) обуздају мало своје сувише ревносне сараднике” у безобзирном начину међусобне борбе, који је био „штетан по обе стране и по углед хришћанства и Европљана уопште” (292).

Дефосе — „једини у Травнику који није бежао од Колоње и који је имао вољу и стрпљење да са њим понекад разговара искрено и надугачко” (264) — наишао је на његово разумевање и приликом своје посете имао прилику да чује ексклузивно размишљање старог лекара о *шрећем свећу*, који је истовремено и кључна синтаagma XV поглавља.

За Колоњу је *шрећи свей*, коме уз Давну и Роту и сам припада, Левант „у који се слило све проклетство услед подељености земље на два света” (300). За њега „то су људи са границе, духовне и физичке, са црне и крваве линије која је услед неког тешког и апсурдног неспоразума протегнута између људи, божјих створења, између којих не треба и не сме да буде граница” (300). Човек са Леванта је, каже Колоња, „људска прашина, што мучно промиче између Истока и Запада, не припадајући ни једном а бијена од оба. То су људи ... који познају две вере, али ни у једној нису тврди. То су жртве фаталне људске подвојености на хришћане и нехришћане, *вечити шумачи и посредници* (истакао П. Л.) ... добри зналци Истока и Запада и њихових обичаја и веровања, али подједнако презрени и сумњиви и једној и другој страни” (300).

Дакле, Колоња — који је припадао свету са границе Истока и Запада, свету који познаје две вере, а ни у једној није тврд, свету чији чланови „у себи носе толико *нејасности* и *недоречености* (истакао П. Л.) (300) — на волшебан начин примио ислам у време када то више није била масовна појава.

Покушавајући да спасе познаника, католика као и он, кога је гомила турских голаћа намеравала да обеси, Колоња — који се, проучавајући „верски живот не само разних хришћанских цркава него и исламских ... секти и веровања”, поистовећивао „за извесно време са предметом проучавања” (261) — оптужио је њиховог предводника да прља образ султану, претио му кајмакамом, доказивао му да ислам зна боље од њега — потурице, па је у својој левантинској *недоречености* тим поводом изговорио и ову кобну реченицу: „... Турчин ... јесам Турчин, бољи од тебе” (317).

Андрић је — у складу са ликом Колоње који је, као човек са границе, често бивао *недоречен* — реченицу конциповао пи-

тијски. Три тачке, којима се послужио, пишу се „као знак да је изостављен део текста, а у експресивнијем стилу (нарочито у приповедачкој прози) и као знак недоречености, непотпуности оног што је речено”.¹⁸ Према томе, сведочење тројице чаршилија „да је старац ... три пута изјавио да прихвата чисту веру као своју” (317) не мора бити лажно, јер им се можда учинило да су чули да је Колоња три пута поновио реч *Турчин*: „... Турчин, (Турчин) јесам Турчин, бољи од тебе”. Доследан себи Андрић их није експлиците оптужио да лажу.

Сутрадан после мистериозног турчења Колоња је „нађен мртав на баштенском путу поред потока, у оној провалији испод високог камењара на коме је његова кућа. Старом је било разбијено теме” (319). Слуга, Арнаутин није умео објаснити иако се то десило, па је остала тајна је ли Колоња случајно пао, намерно скочио или био гурнут у провалију недалеко од куће у којој је становао.

Прича о човеку који је Дефосеу мудро беседио о *џрећем свету*, у „који се слило све проклетство услед подељености земље на два света”, завршава се Андрићевом парафразом Сулејман-пашиног коментара на крају разговора са Фон Митерером:

„Што се тиче питања да ли се Колоња потурчио или није”, пише Андрић, „то је најбоље да се о томе уопште не расправља, јер је узбуна била таква да се дан од ноћи није разликовао а камо ли вера од вере и потурчењак од Турчина. А поштено говорити, човек је био такав да његовим турчењем нит’ хришћанска вера много губи нит’ турска шта добија” (323).

Након оваквог Сулејман-пашиног резоновања, Колоњине речи упућене Дефосеу: да су људи с граница „добри znalци Истока и Запада ... али подједнако презрени и сумњиви једној и другој страни” (300), зазвуче визионарски.

Уосталом цело XV поглавље посвећено је деобама на свим светским нивоима, па и унутар католичког света. Поглавље, заправо, почиње одласком Давилове супруге, побожне католикиње, фратрима у Долац да види какав је бискупов одговор на захтев Француског конзулата да му се додели капелан. Одговор је, наравно, био негативан, јер ни бискуп ни фра Иво нису могли прихватити „да у Наполеоновом конзулату, као таквом, служи њихов капелан” (293).

Сазнавши бискупов одговор, чија је искључивост била у колизији с вером коју исповеда, та побожна жена остала је на

¹⁸ *Правовис српског језика*, Матица српска, Нови Сад 1994, 291.

Благослову само из пристојности. И док су се фратри обраћали Богородици, понављајући: *Ora pro nobis*, и она је покушавала да се моли, али је молитву нагризало сазнање да су „јазови између људи велики” (295). Чини ми се да нећу погрешити ако констатујем да је XV поглавље мисаони нуклеус *Травничке хронике*.

Конструкцију слике о Босни у *Травничкој хроници* детерминишу две узбуне турске чаршије, у којима су зли прохтеви њених житеља избили на површину. Ради се, у ствари, о триптиху чији се делови налазе у стању аналогije. Централни део обухвата раздобље од Ибрахим-пашиног доласка до његове смене. Први део (с лева на десно) почиње доласком француског конзула, а завршава се првом узбуном, док трећи обухвата Али-пашину управу. Сваки сегмент карактерише однос једног од три везира према поданицима, а посматрани у тоталу пружају слику опадања турске моћи, која ће 1878. доживети свој надир.

У првом сегменту дата је слика Босне за време Хусреф Мехмед-паше, који је био *Self-made man*. Захваљујући храбрости, бистрини, лукавству, речитости и искреном односу према старешинама скренуо је пажњу просвећеног владара Селима III пре његовог ступања на престо, па је од роба већ у тридесет и првој години постао везир Египта. Чак ни кад га је устанак мамелука прогнао из те древне земље, није пао у немилост, већ је, поставши везир у Босни, сишао за коју степеницу ниже.

Након детронизације Селима III, кога је верно следео, заменио га је Ибрахим Халими-паша, који је ступио на дужност након прве узбуне и на њој остао до марта 1813. године. За разлику од свога претходника, био је „човек господског порекла и осредњих способности” (179). Волео је султана Селима „више него ишта и иког на овоме свету” (228), па је једно време био и његов везир, „али лично није био нарочито загрејан за реформе а још мање неки нарочити пријатељ Француза” (179). После збацивања с престола Селима III „нова влада султана Мустафе послала га је као валију прво у Солун, а затим одмах у Босну, као што се леш склања с очију” (179).

Након Наполеоновог слома у Русији Ибрахим-пашу у травничком Конаку заменио је Силиктар Али-паша, који је био један „од оних потпуно неуких сирових и крвавих османских управљача” (435).

Андрић је у разговору с Љубом Јандрићем, 18. октобра 1968. године приметио да је „наша зла срећа што су се два освајача, Турска и Аустрија, сменила у нашим крајевима у сво-

је декадентно доба: оба су била на издисају. Турска је била дотрајала, а Аустрија је дотрајавала.”¹⁹

На основу наведеног мишљења може се закључити да је Андрић сматрао да је почетком XIX века Турска већ увелико дотрајавала и да, према томе, период управљања сваког од три везира у *Травничкој хроници* треба схватити као коту на силазној линији Османског Царства. Наиме, суштина триптиха о Босни постаје читљивија ако се третира, речено филмским језиком, као судар независних кадрова, у конкретном случају делова триптиха, судар који производи надзначење.

Триптих о Босни у роману *Травничка хроника*, са становишта дотрајавања турске окупације Босне, састоји се, у ствари, од два *двочлана* (Лотман): први чини Мехмед-пашино и Ибрахим-пашино управљања, а други, Ибрахим-пашина управа и управа Силиктар Али-паше.

Уколико се у првом сегменту триптиха о Босни, као заједничке црте ради спознаје надзначења првог двочлана маркирају елементи преко којих је Андрић приказао Мехмед-пашину управу, имаћемо следећу ситуацију: До Мехмед-пашиног одласка из Травника не помиње се ниједно хапшење. Тек после његовог искрадања из вароши, у интересу глумца у коме је хеџаја Сулејман-паша замењивао везира, Андрић помиње хапшење и батинање кавеза Француског конзулата, Мехмеда званог Брко.

Иако су Мехмед-пашини мамелуди код босанских Турака изазивали: мржњу и страх, Сулејман-пашин поход на Црну Гору није у Конаку обележен на драстичан начин. Телал Хамза, као што је већ речено, обавестио је заинтересоване Травничане колико је црногорских глава одсечено, и то је било све.

За разлику од свог претходника Ибрахим-паша је, на пример, по наређењу из Цариграда, злоупотребивши Француски конзулат, домамио у Травник новског капетана, Ахмет-бега Церића, француског пријатеља и сарадника, да би га утамничео и, поред Давилове интервенције, погубио. А поход Сулејман-паше у Србију — за разлику од оног из Мехмед-пашиног времена на Црну Гору — обележио је са застрашујућом дозом суровости и лажи.

На дивану, поводом тог догађаја, Ибрахим-паша је саопштио гостима, међу којима су била и оба конзула, да је Сулејман-паша са босанским трупима прешао ... Дрину и уништио најјачи и најбоље уређени српски одред који су ’руски официри’ обучили и предводили” (217) и то илустровао на тај начин што је послуга, на асуре постављене пред госте, истресла „одсечене људске уши и носеве у знатној мјножини, неописиву

¹⁹ С Ивом Андрићем, 41.

масу убогог људског меса, усолјеног и поцрњелог од усирене крви” (217). Међутим, згрожени конзули су већ сутрадан сазнали да је у питању лаж: „Оружје је било отето од неке србијанске чете, а заставе и све остало потицало је од *обичног йокола*, који је *огорчена* и *докона војска* (истицање П. Л.) извршила над босанском рајом негде код Зворника, за време неке црквене свечаности” (219).

И у разговорима са Давилом Ибрахим-паша се разликовао од свог претходника. О домаћим Турцима он се изражавао негативније од Мехмед-паше. Давилу се жалио да би „крдом дивљих бивола човек лакше управљао него ... босанским беговима и ајанима. То је”, за њега, „дивље, дивље, дивље и неразумно, грубо и просто, а осетљиво и надмено, својеглаво и празне главе” (215). По његовом мишљењу „Босанци нит имају осећај части у срцу ни памет у глави” (215). Према томе, разумљиво је да се према њима односио нетолерантније од Мехмед-паше.

Овакво понашање нових управљача мотивисало је Давила да се запита: Како Ибрахим-паша „са својим високим схватањима и наоко честити Сулејман-паша и мудри Тахир-бег могу да приређују овакве ствари и чак да присуствују оваквим призорима из неког другог, нижег и страшног света? Које је њихово право лице?” (219). А наведена „готово детињска свирепост” догодила се пре друге узбуне и са њом, по округности, остала у сенци Али-пашине управе у Босни, којој је већ при доласку „страх поравнавао ... пут” (431).

Дакле, како је опадала Турска моћ, доласком сваког новог везира округност је расла и ширила се, да би Али-пашини доласком, поред хришћана, обухватила не само Јевреје, већ и домаће Турке, о којима ни један везир није имао лепо мишљење. Међутим, претходници Силиктар Али-паше толерисали су њихов отпор реформској политици Високе порте.

За разлику од два претходна везира, Али-паша је већ на првом дивану био недвосмислен: „Ја нисам дошао да се лажемо и кроз камиш љубимо ...”, рекао је он присутним беговима, „него да уведем ред у овој земљи која се до Стамбола прочула по томе што се поноси својим нередом” (434). За време његове управе једни бегови „су пуштани а други хапшени, тако да их је увек било десетак у тврђави” (437). Он је „умео да створи, подржава и шири такву атмосферу страха која је савладавала и ломила и оне људе који се ничег па ни смрти не боје” (432). Давилу је за домаће бегове говорио: „Они су будале које хоће да живе од *йразног ѓосйодсйва* и *дрских великих речи* (истакао П. Л.). А то не може да буде. Дошло је време да се и они опамете” (435).

И док се у првом поглављу истиче да се раја *ѿохасила*, па је глагол *ѿохасиѿи* маркиран и као једна од кључних речи, већ у првом пасусу *Ејилоѿа* пише да се „у целој земљи врши онај прећутни договор за устанак и отпор против неподношљивог и лудог владања Али-пашина” (489). Овом реченицом Андрић наговештава заоштравање између Порте и реакционалних босанскохерцеговачких бегова, којима ће се бавити у роману: *Омер-ѿаша Лайас*. А да не би било дилеме: симболише ли устанак који се помиње у *Ејилоѿу* повратак домаћих Турака коренима, како је њихов отпор Порти схватао Анте Старчевић, Андрићев лик, Хамдибег Тескеређич, најугледнији међу травничким беговима, у Лутвиној кафани, на софи, после одласка конзула, овако је прокоментарисао понашање раје с почетка романа: „А овај наш каурлук бијаше дигао главу као јалов клас” (490).

Сукоб Порте и домаћих Турака, који се у *Травничкој хронници* заоштрава паралелно са дотрајавањем Турске Царевине, добија прави смисао тек када се посматра напоредо са међусобним ратовањем хришћанских народа у доба Наполеона. Тек тада се, посредством епске ироније, добија права слика сукоба у Турској пред даље повлачење из Европе. Могућност тог повлачења, у једном разговору с Давилом, поменуо је само мудри Тахир-бег. Он је том приликом, с добром дозом ироније, рекао:

„... Тако би се можда могло десити да се, кроз сто или двеста година, на овом истом месту где ви и ја сада разговарамо (дакле, у Босни, прим. П. Л.) о могућности турско-хришћанског рата, кољу и крве међу собом хришћани ослобођени испод османлијског господства” (378).

Истина, након друге узбуне, „наоко честити” Сулејман-паша, упозорио је своје санароднике да је понашање народа иманентно начину владавине:

„Каже се, раја се одметнула, раја је непослушна и неваљала.” Карао је он, као децу, угледне чаршилије. „Јесте. Али треба знати да раја не дише својом душом, него слуша дах господара ... Увијек се господара прво искваре, а раја само прихвати. А када се једном раја отме и похаси, иди слободно па тражи другу, јер од те нема више ништа” (321).

Нажалост, и он који овако разборито размишља, судјелује у лажима и суровим политичким манифестацијама власти, па и над њим, у Андрићевој слици Босне лебди Давилово питање: Које је његово право лице?

Монтирајући зналачки триптих о Босни, Андрић је његов централни део почео Ибрахим-пашиним доласком у Травник „са читавом гомилом персонала” (179), чији је мозак био тефедар, Тахир-бег, оријентални пандан Дефосеу и везирова „десна рука и перо у руци” (184).

Пред Тахир-бегом, као пред свим вишим достојанственицима Царства, у Травник је стигао глас „да су га још у школи звали *Бунар знања*” (184), па су га завидна улема и Травничани склони оговарању одмах прозвали *Бунар-ефендија*, али се подругливи надимак није могао одржати. Убрзо по доласку отпала је подруглива одредница *бунар*, па је међу травничким ефендијама остао само један прави ефендија, који се, аналогно Дефосеу, „никад није жалио на ... прогонство у Босни, на дивљину земље и простоту света” (187). Изузетност Тахир-бега у односу на друге Османлије, које су службовале у Босни, Андрић потенцира и тако што су две синтагме: *Бунар знања* и *Бунар ефендија*, једине кључне речи деветог поглавља.

Из гомиле Ибрахим-пашиног персонала издваја се још хазнадар Баки, као карикатуралан тип тврдице и сушта супротност Тахир-бегу. Та „телесна и душевна наказа” (187), коју је најближа околина звала Каки, једина је хвалила Босанце „што су једноставни и уздржљиви и што им сиротиња ... ћутке и стрпљиво сиротује” (191).

За композицију средњег сегмента слике о Босни у *Травничкој хроници* карактеристично је смењивање епизода (сцена) из Конака, као метафора правног поретка земље која дотрајава, и чаршије, у коју су „конзулска времена унела покрет и немир” (196), као његове примене. Према томе, након приказа нових становника Конака у деветом поглављу, у десетом су испричане три љубавне приче карактеристичне за Травник, али и Босну, конзулских времена.

Андрић је на почетку десетог поглавља у једном од својих ауторских (есејистичких) текстова љубав окарактерисао као једну од „оних животних сила које круже у нама и око нас, које нас дижу, гоне напред, заустављају или обарају” (196). Он истиче да је љубав „искрсавала и тамо где јој није било места и где се, због отпора на који је морала наићи, није никако могла одржати” (201). А све три љубавне приче, исприповедане у десетом поглављу, догодиле су се у погрешкој средини, каква је била османлијска Босна, па су се због отпора на који су наишле брзо угасиле.

Прва се бави интимном љубави Салка, берберског шегрта, према Митереровој кћери Агати, која није ни знала да је објект љубави и обожавања. Салко је уживао да, „сакривен од

људских погледа” (197), посматра ту „далеку девојку” (197) и ужива у њеној лепоти, коју није скривао ни зар ни фереца. Та нескривена лепота кулминирала је у комбинацији с ритмичким покретима тела — у игри. Међутим, Салкова занесеност Агатиним плесом драстично је прекинута када се грана дрвета, на којој је скривен стајао, изненада откинула и он нашао у калу деризе. За сцена је, у ствари, кључна метафора приче. Иако драстично кажњена недозвољена љубав није се одмах угасила. Преселила се у снове, али „и сањана лепота се плаћа” (200), каже Андрић. Салкова снатрења на послу пратили су мајсторови шамари, који су коначно укротили непримерену љубав. Ова епизода *Травничке хронике* неоспорно је заметак познате Андрићеве приповетке *Аска и вук*.

И док су се између Салка и оне коју је обожавао испречили, не само социјални и цивилизацијски јаз, већ и различите религије, као битан фактор духовности, друга „непримерена” љубав догодила се између припадника католичке вере, али различитих сталежа и народности, између капелана сеоске цркве у Орашју, фра Мијата Баковића, и, по природи настране, Ане Марије фон Митерер, супруге аустријског конзула.

Одмах по доласку у Травник Ана Марија је, по наговору супруга, почела да обилази сеоске цркве и капеле и да их дарује *једџиним* и *неукусним* поклонима да би клер што чвршће везала за Аустријски конзулат.

Тај посао, „који је требало да буде користан и богоугодан” (201), извитоперила је привлачна али ексцентрична Ана Марија. Наишавши у Орашју на слабуњавог, кратковидог, склоног маштању капелана, који је био усамљен, јер је парох био службено одсутан, она се *наврзла* на њега „са целим заштитничким жаром за који је била способна и са оном пола материнском, пола љубавничком пажњом која тако лако доводи до забуне и незгоде и присебније и искусније мушкарце” (202). За младог фратра она је убрзо постала „привиђење, неочекивано и дивно, сувише лепо и велико да би могао без бола да му се радује” (202). Међутим, иако му је без ње све: и село, и црква и посао, „изгледало суво, тешко и немилостиво” (202), код њега се, за разлику од Салка, с обзиром на *дајти завеш*, јавила „болна жеља да се што пре заувек ослободи те лепоте која заслепљује и поражава” (202). По повратку свога имењака, пароха Мијата, званог Колар, капелан му се искрено исповедио и забрањеној вези био је крај. Капелан је враћен у самостан, а парох Мијат Колар, приликом следеће посете госпође Фон Митерер упутио јој је следећу поуку:

„Ја ти се чудим, госпоја, што ти ломаш ноге по овим сељачким путевима, кад ти је Бог дао да можеш код своје куће у сваком добру и на мекоти сједити. Не можеш ти, жива била, доћерати у ред ове наше цркве и капеле па да сву царску хазну на њих потрошиш. Какви ми такве нам и цркве, да је боље, не би ваљало.” И шеретски додао: „Него, ти што имаш дарова за ове наше сељачке цркве пошаљи по коме. Нама ће добро доћи, а теби ће Бог платити” (203).

На сличан начин је долачки парох, фра Иво — „кога Турци не зову узалуд *музевир*” (203) — говорио Фон Митереру о „истој ствари” (203). Пошто се тај турцизам (који значи *прећредењак*), по мишљењу Андрића, може применити на све фратре, он га је маркирао као кључну реч поглавља.

И љубав Дефосеа и домаће католкиње, Јелке, запослене код госпође Давил, будући да је искрсла „тамо где јој није било место”, угасила се као и две претходне, пре него што је и почела. Дефосеа, усамљеног и жељног човека, од девојака запослених у Конзулату привукла је Јелка, која се „лепотом одвајала од осталих” (205).

Љубавна игра између ње и Дефосеа започела је тако што би младић у пролазу поред девојака добацио по коју реч из свог „илирског” речника, а Јелка, слутећи да је њој упућена, оборила би главу „да би сакрила очи које су се *смешиле* и уста око којих је играла једва приметна *љачевна црџа* (истицање П. Л.)” (205). Сагињући главу она је, у ствари, крила радост због љубави која се рађа и тугу што је неодржива у тамном вилајету који се зове: Босна.

Андрић није случајно завршну сцену љубавне игре између Дефосеа и Јелке ситуирао на скровито место у великој *сџрмој* башти Француског конзулата. Стрма локација симболизује судбину љубавне игре која се ближила врхунцу. Јелка — „обамрла ... од сласти коју љубав обећава и од *ужаса који овде иде као сенка за њом* (истакао П. К)” (208) — прво се попут биљке привила уз њега, а затим, када су клонули на оборено стабло крушке, извила и збацила га са себе. Након тог геста остала је да клечи са склопљеним рукама, као светица која моли за милост.

Андрић љубавну игру Дефосеа и Јелке пореди с библијском параболом о Исаку и Авраму, у којој је, наравно, Јелка Исак, а Дефосе Аврам. Ко је анђеоло који избавља Исака, тешко је закључити. Понекад и највећи мајстори језичке уметности остају недоречени.

У приповеткама деветог поглавља љубав је приказана степенасто: Салкова љубав је једносмерна, на даљину, љубавна

игра Ане Марије фон Митерер с капеланом прекинута је у фази предигре, а љубав Дефосеа и Јелке угасила се на прагу сласти коју нуди. Све оне илуструју реалност окупиране Босне у којој за љубав није било места.

У једанаестом поглављу Андрић читаоца премешта у Ко-нак, да би га, након приказа љубави у окупираној Босни, суочио с Ибрахим-пашином управом, која је дошла до изражаја у, већ поменутом, истресању пред госте одсечених људских уши-ју и носева и ликвидацији младог новског капетана, Ахмет-бега Церића, али и у његовом антитетичном реаговању на вест о убиству султана Селима.

Примивши ту, за њега трагичну вест, Ибрахим-паша је прво „савршено мирно изговорио суру за покојнике и предао *рахмеџ* за душу онога кога је волео више него ишта и икога на овом свету”, а затим се повукао у свој шатор из кога је цео дан и целу ноћ допирао, за исламски свет непојмљив, „отегнути, немодулирани глас тихог, животињског лелека — Ееееее!” (229). Да би пажњу читалаца ненаметљиво усмерио на подвојеност османских властодржаца, Андрић је реч: *рахмеџ* и оно-матопеју лелека: *Ееееее*, маркирао као кључне речи поглавља.

Настојећи да, као перфекциониста, у централном сегменту триптиха пружи што потпунију (целовитију), а самим тим и што објективнију слику Босне с почетка XIX века, Андрић је, поводом болести и смрти Давиловог трогодишњег синчића, у дванаестом поглављу приказао однос према животу, болести и смрти у том периферном турском пашалуку.

Нашавши се у ситуацији да треба да помогну једном детету, сва четири травничка лекара: Давна, Колоња, Мордо Атијас и фра Лука Дафинић били су збуњени јер „круг њихових вештина није уопште обухватао највише и најниже границе људског века. У овим крајевима мала деца умиру и живе по вољи случаја, као што се и веома стари људи гасе или им се још за неко време продужава век” (237). Најстарији и најмлађи житељи Босне препуштени су вољи судбине „против које нема лека ни лекара”, па затом нису ни били „предмет лечења и лекарске бриге” (237).

За разлику од средине у којој је привремено боравио, Давил, Западњак, упорно се бори за живот свога детета. Схвативши да од локалних лекара нема никакве користи, он с болесним дететом у наручју, сцена неодољиво подсећа на Гетеовог *Erlkönig*-а, јаше кроз пусте крајеве Босне да би стигао до Сиња „где је био један добар и чувен француски војни лекар” (237).

За разлику од Запада, где се болест „побија и ублажава или бар крије од очију здрава, радиног и веселог света”, у Бо-

сни се човек и на почетку XIX века лечи онако „као што се храни и болује као што живи. Болест је друга, тежа половина живота” (240), која се не крије. На Истоку, па и у Босни болује се јавно, као упозорење здравима да ни у једном тренутку не забораве патњу ни смрт, јер је болест овде „сиротињска судбина, али и богаташка казна” (240).

Колико је била казна за богат свет, конкретно у Травнику, најбоље илуструју карактеристике лекара који им стоје на располагању. Сва четворица су или недоучени или приучени: Давна је студирао нешто медицине у Монпељеу, „али му је за лекарско звање све недостајало”. Пре свега, „није имао љубави за људе ни поверења у природу” (241). Он је лечио „не толико својим знањем и својим више или мање неутралним лековима, колико својом јаком вољом, али и безобзирном смелашћу” (241). Пацијентима је ласкао, хвалио њихову снагу и издржљивост и тако код њих изазивао „вољу за отпором против болести” (241). Он је, наглашава Андрић, „врло рано схватио важност ласкања и снагу застрашивања, уопште тежину коју може да има добра или оштра реч, казана у правом тренутку и на правом месту” (241).

Породица Морде Атијаса је најстарија Јеврејска породица у Травнику. Ту су већ сто и педесет година, а још у Шпанији били су лекари и апотекари. Сви су били аутодидакти: учили су из књига и забележака арапских и шпанских лекара, које се чувају у њиховој породици. Мордо је био ћутљив човек. „Чак ни са болесницима о њиховој болести он не разговара више него што је најнужније”, а девиза му је била: „У мојој руци лијек, а у Божјој здравље” (243).

За разлику од Морде Атијаса, који „није ништа говорио”, Колоња „је сувише говорио”, а оно „што је говорио непрестано се мењало” (259). Био је милански ђак, а по вокацији више филозоф него лекар. Веран својим учитељима, који су тврдили да је живот „стање активности које стално тежи ка смрти и примиче јој се лагано и постепено, а смрт је решење те дуге болести која се назива живот” (265). Дакле, за Колоњу су сви људи били болесници, али они могу да живе дуго и са мање недаћа и болова ако се придржавају формуле: „Ведар дух, умерен одмор, дијета” (265).

Од четири лекара, колико их је било у Травнику, Андрић је у двадесетом поглављу највише пажње посветио фра Луки Дафинићу, познатом под надимком: *ликар*, маркирајући реч: *ликар*, којом се користи десет пута, као једну од кључних речи поглавља.

Фра Лука Дафинић — једини човек са којим чак и Мордо Атијас није жалио „да изгуби који минут и понеку реч више”

(245) — још као млад богослов „показао је вољу и дар за лекарско звање” (246), па га је старешинство гучегорског самостана, које је било свесно колика је потреба и у народу и код фратарара за добрим лекаром, два пута слало на медицинску школу у Падову, а „противничко старешинство”, и по самостанима приступи су антагонизми, с мотивацијом „да је то незгодно за фра-Луку а сувише много за Ред” (247), након годину дана враћало у Гучу Гору. Али такво понашање старешинства није га деморалисало, па је он наставио да у својој ћелији „са страшћу проучава и скупља лекове и с љубављу да лечи људе” (247), што му је донело углед и надимак: *ликар*.

Због преданости позиву, фра Луку су позивали и домаћи Турци када би им се неко од укућана разболео, што је често стварало проблеме, и то не само њему, већ и фрањевачком реду коме је припадао.

Посматрајући промене и кретање трава, руда и живих бића око себе, фра Лука је дошао до уверења да у свету „постоји само двоје: растење и опадање, и то увек и неразмрсиво повезани, вечито и свуда у покрету”, па је, према томе, „сва лекарска вештина: упознати, хватати и искоришћавати снаге које иду у правцу растења... Онда где човек успе да ухвати ту снагу, оздравља се и плови даље” (248). Он је „тврдо веровао да се у природи налази онолико лековитих снага колико болести има међу људима и животињама” и да се оне налазе: „у травама, у речима и у рудама” (249).

Своја знања размењивао је с Мордом Атијасом, а главни противници његовог рада били су *фрајтри* и *мишеви*. И једним и другим добродушно је праштао овај „одушевљен и непоправљив пријатељ болесног дела човечанства” (249).

Да би помогао болеснима, фра Лука је спремно залазио и у турске куће, иако је због тога бивао чак и хапшен, а самостану стварао трошак. За његово избављење самостанско старешинство плаћало је не само глобе, већ је морало давати и мито, које је у окупираној Босни, као и у целој Царевини, представљало највећи издатак. Андрић, на пример, у својој дисертацији наводи да су фратри, када је 1765. изгорео самостан у Крушеву, да би добили дозволу за обнову, на подмићивање утрошили 8.973 гроша, док су материјал и радници укупно коштали 3.313 гроша.²⁰

Подаци који су указивали на то да се за време турске окупације највише трошило на мито, највероватније су мотивисали Андрића да целе пасусе дванаестог поглавља, који се односе на подмићивање власти, маркира као кључне речи. Поред

²⁰ *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, 81, 83.

ликар, кључне речи су још: *ликаруше*, које је састављао фра Лука, *хасџалук* (болест), *сихри* (враџбине), *џехенмиџаш* (лапис), *рушвица*, *мурасел* (дозвола), *дава* (тужба), *илеџа* (пет гроша у сребру) и *рубан* (свештеник). Све маркиране речи, као и маркирани пасуси, очигледно су везани за активност фра Луке Дафинића.

Следеће, тринаесто поглавље — тематски везано за прославу Божића у Аустријском конзулату, којој су присуствовали: Давил са супругом, Дефосе и представници фратора — концеповано је тако да у првом делу доминира разговор два млада човека: Дефосеа и фра Јулијана, који, полазећи од актуелних прилика, открива суштину друштвених односа у Босни и предвиђа њену будућност.

У том разговору непристрасни Дефосе се пита: „Како је могуће ... да се ова земља (наравно, Босна, прим. П. Л.) смири и среди и да прими бар онолико цивилизације колико њени најближи суседи имају, *када је народ у њој подвојен као нигде у Европи* (истакао П. Л.)?” (270).²¹ Он истиче да припадник четири вере, који у њој живе, имају „средиште свога духовног живота далеко, у туђем свету” (270) и да зато излаз из ситуације у којој се налазе очекују споља.

Дефосе убеђује свога саговорника да „један народ, ако почне да усваја здравији начин живота, не мора зато да се одрекне своје вере и својих светиња” (270/1), па би зато требало да фратри раде у том правцу.

На то му фра Јулијан — поучен искуством векова, које дошљаци, попут Дефосеа, не могу схватити — супериорно реплицира: „Ех, драги господине ... лако је вама говорити о потреби материјалног напретка, и о здравим утицајима, и кинеској укочености, али да смо ми били мање крути и отворили врата разним 'здравим утицајима', данас би се моји парохијани Перо и Анто звали Мујо и Хасо” (271).

За овај разговор је карактеристично да и Дефосе почиње да уочава погубне последице вековне турске окупације и начин на који ће се она одразити на будућност Босне. А Дефосе у свом божићњем ћаскању са фра Јулијаном, износи тезу да је турска окупација створила „код својих хришћанских поданика извесне карактеристичне особине, као притворство, упорност, неповерење, леност мисли и страх од сваке новине и сваког реда и поретка. Те особине, настале у столећима неједнаке борбе и сталне одбране”, примећује Дефосе, „прешле су у

²¹ Андрић, у име Дефосеове и своје објективности, не искључује да је и у осталим деловима Европе народ подвојен, али не толико као у Босни. Дакле, подвојеност, као ни мржња, нису, за њега, специфичност Босне.

природу овдашњег човека и постале трајне црте његовог карактера. Настале од нужде и под притиском, оне су данас, и биће у будуће, велика препрека напретку.” Дефосе, при том, не крије „да је изненађен упорством којим се у Босни не само Турци него и људи свих осталих вера бране од сваког утицаја, па и најбољег, опирају свакој новини, сваком напредку, па и оном који је могућ и под садашњим приликама и зависи само од њих” (269/70).

Наравно, иако је Андрић посебно не истиче, у набројане карактеристичне особине, које је код својих поданика развила вековна турска окупација, спада и *подмићивање* као претпоставка за остварење сваког постављеног циља, чак и када је, како се из претходног поглавља види, у питању тако деликатне ситуације као што су болест и смрт.

У другом делу тринаестог поглавља битан је разговор госпође Фон Митерер са Дефосеом, разговор који је својеврсна увертира у четврту љубавну игру „тамо где јој није место”, љубавну игру између Ане Марије фон Митерер и Дефосеа, којој је посвећено четрнаесто поглавље.

Ту четврту љубавну игру Андрић је искористио да и на интимном плану успостави аналогију између житеља Истока и Запада, који у *Травничкој хроници* сваки из свога угла суде о Босни и њеним људима.

Разлика између понашања Јелке и Ане Марије у љубавном односу са Дефосеом само је у васпитању и међународном статусу колективитета којем оне припадају. Ану Марију прогони *демон* који се зове „потреба за витезом” (282). У питању је књишка љубав заснована на потреби за обожавањем, а не за телесним ужитком. То је, по свој прилици, она љубав која је на западу изнедрила „талијански трокут”. На то указује и податак да је педантни Андрић — поред три стиха једне италијанске канцоне: „Сва занесена још / У срцу немирном / Носим устрепталу душу” (280). — као кључну, маркирао реч: *Италија*, која је мотивисала Ану Марију да сјаше с коња и у првом телесном додиру са Дефосеом, као и Јелка, клоне на тло. Дакле, у понашању две жене из различитих средина има и извесне сличности. Јелка је, чим се, након пада на тло, „осветила” збацила Дефосеа са себе и остала у клечећем ставу, са склопљеним рукама, молећи га, без речи, да је „поштеди”. Она се, дакле, преобразила у жртву. За разлику од ње Ана Марија га је одгурнула од себе, „ударајући га затим са обе песнице у груди” (284). Јелка га је, као изданаку окупације, преклињала: „Немој, немој...”, док је Ана Марија, жена из његовог дела Европе, „бесно као љутито дете” размажено викала: „Не, не, не!”

После ове епизоде, у седамнаестом поглављу Андрић констатује да се Ана Марија вратила „својој давнашњој страсти: љубави према животињама” (329/30). Дефосе је за њу био дефинитивно „мртав” и почивао „у великој некрополи њених осталих разочарења” (329).

Најбитнија разлика између Дефосеове љубавне игре с њом и с Јелком, ипак је утоме што љубавна игра с Аном Маријом није остала тајна. Она је за Митерера, као мужа, била чак мањи проблем него за Митерера као генералног конзула Аустрије. А, како су у оба конзулата стизала саопштења да је „сукоб између бечке владе и Наполеона био неизбежан” (282), и Давилу је однос између Ана Марије и Дефосеа био непријатан, али није знао како да га спречи.

Андрић је са две, аналогно постављене, Дефосеове љубави у Травнику показао колико је човекова интима, не само на Истоку, већ и на Западу, истина на други начин, угрожена, и колико је, према томе, не само Источни, већ и Западни човек неслободан.

„Народ свих вера полако се привикавао на конзулате и када је видео да их све досадашње тешкоће и неприлике нису отерале из Травника, почињао је да се мири, да ради са њима и да рачуна на њих у свима својим пословима и навикама” (349). То илуструју и промене до којих је у оба конзулата дошло. Прво је Дефосе напустио Травник, а затим је Фон Митерера заменио Фон Паулић, човек изузетних способности, који са Дефосеом и Тахир-бегом чини тролист најбистријих, најобразованијих, а самим тим и најобјективнијих представника три различите средине, који су се, стицајем историјских околности, привремено настанили у Травнику, а сва тројица, што је досад превиђано или намерно прећуткивано, потичу из богатих породица.

Први је Травник напустио Дефосе. Пре одласка се последњи пут у животу срео са фра Јулијаном. Они су још једанпут уживали у дискусији „као здрава деца у игри” (333) иако је дискусија и овај пут била „пуна наивности, смелих тврдњи и јаловог упорства”, а кретала се, као и живот, „стално у истом кругу и увек враћала на полазну тачку” (333). Овим коментаром Андрић се, у име објективности, дистанцирао од свега што су до тада изговорила два млада човека, указујући на „полазну тачку” на коју су се враћали.

Поента свих Дефосеових размишљања сажета је у упозорењу упућеном фра Јулијану на растанку: „... Ви видите да је народ у Босни подељен на три или чак четири вере, подељене и закрвљене међу собом, а сви заједно одвојени непрелазним

зидом од Европе,²² то јест од света и живота. Пазите да на вама, братрима, не остане историјски грех да то нисте схватили и да сте свој народ водили у погрешном правцу и да га нисте на време припремили за оно што га неминовно чека” (334). На оваква и слична Дефосеова упозорења фра Јулијан је упорно понављао да је „несрећа живети без Бога и изневерити се вери отаца” (335). И поред супротстављених схватања Андрић констатује да су се ова два млада човека растала заувек као „најбољи пријатељи” (337) и тако још једанпут релативизује све што је у њиховим дискусијама изречено.

Дефосе је напустио Травник, пише Андрић, „сећајући се од свега једино несрећног ’илирског доктора’ и мислећи у једном тренутку на њега” (339). Овом приликом писац је подсетио читаоце на састанак између Дефосеа и Колоње, непосредно пре његове трагедије, састанак на коме је „илирски доктор” унео више објективног светла у живот Европљана на Оријенту.

У XIX поглављу кључна реч је *žlechter*, а односи се на новог аустријског конзула, Фон Паулића. Тако га је назвала Ана Марија, јер јој није поклатио пажњу, иако је крилатица: „госпођа игра за ангажман” (355), коју је лансирао Рота, била тачна.

Нови аустријски конзул био је свестран, тако да је могао с Давилом расправљати о античкој књижевности, али и са његовом супругом, везаном за кућу, о домаћинству. Наравно, тај лепо, свестрано образовани и непредвидиви човек није могао, као његов претходник, пронаћи заједнички језик са Ротом, јер му менталитет скоројевића није одговарао. Отпустио је Роту који, „заслепљен потпуно својом нездравом мржњом”, није примећивао „да пада и да у том паду брзо прелази уназад цео пут свога дугог и мучног успона” (395). Тешко се отети утиску да је Андрић у роман укомпоновао Роту као приземну варијанту Наполеоновог пута. Након дебакла у Русији, и са Наполеоном је, као и са Ротом, након сукоба с Паулићем, „сваким даном спадала ... танка позлата негдашњег достојанства и лажне силе и господства” (396).

Двадесето поглавље обухвата године након Бечког мира (1810. и 1811). То је био период у коме је „’Трговина ударила преко Босне’, како се у народу говорило, или како је Наполеон сам негде рекао: ’Времена дипломата су прошла и сад почињу времена конзула’ ” (361). Давил је улагао велике напоре

²² У дисертацији Андрић констатује да је Босна „због исламизованог елемента постала моћна препрека хришћанском Западу”, што кореспондује с цитираним Дефосеовим запажањем (*Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, 53).

да се трговина између Турске и Француске развије, али „све је то ишло тешко, споро и несавршено, као свака ствар у овој земљи (мисли на Босну, прим. П. Л.)” (362), констатује Андрић.

Давил је посебну пажњу посветио трговачку у Сарајево агентуре једне од највећих марсељских трговачких кућа: Браћа Фресине. Та фирма се и раније бавила превозом роба са Леванта, али морским путем, а сада је одлучила да, преко Босне, успостави копнени превоз роба (конкретно памука) између Турске и Француске.

Андрић је у првом делу овог поглавља пажњу читалаца усредредио на младог Фресинеа, који је дошао у Сарајево да управља новооснованом агентуром, а посебан акценат је ставио на његову прву посету Француском конзулату у Травнику, где је с Давилом разговарао о будућим пословима „са оним миром, сигурношћу у гласу и покретима ... са којим трговци утврђују чињенице које су у њихову корист” (363/4). Млади Фресине у том разговору био је пун самопоуздања, и није имао разумевања за Давилова вајкања, попут овог:

„Ах, драги господине, ја бих могао да вам много причам о тешкоћама које у овим крајевима угрожавају сваку паметну ствар и сваки користан и разуман подухват. Много бих могао да вам причам, али видећете и сами каква је ово земља, какав народ, каква управа, какве су и колике тешкоће на сваком кораку” (365).

Доследан епској иронији, Андрић је у XX поглављу успоставио иронијски однос између понашања дошљака са Запада и Травничана. У другом делу поглавља, он читаоца води две махале изнад баште Конзулата, у којој Давил и Фресине воде пословне разговоре, у запуштену башту Мусе Крџалије, где у истој летњој вечери три неуспела човека: Муса, звани Пјевач, Хамза телал и Мурат Хоџић, звани Љуљ-хоџа, утапају време у ракији, испразном ћаскању и песми, стварима које им „надомештају рад и покрет од којих су се давно одвикли” (367).

Према томе, није случајно што су као кључне речи двадесетог поглавља маркирана три стиха песме коју Муса пева с прекидима испуњеним ћаскањем. Он прво отпева стихове: „Боловала дилбер Наза / Јединица у мајке” (370), а затим — након паузе испуњене Љуљ-хоџиним маштањем о мегдану с Наполеоном, које неодољиво подсећа на казивање Кочићевог Симеуна Ћака — отпева трећи стих: „Боловала три године” (371).

Кључне су речи, заправо, *боловала* и *дилбер*, речи које одржавају стање у коме се налазе три излишна човека. Мусино певање заправо је коментар, који сугерише да су, попут њих

тројице, од живота болесни само они којима одговара одредница: *дилбер* („лијеп, красан, заносан”).

У тим седељкама, пише Андрић, они „остварују жеље које на други начин неће моћи никад задовољити ... уживају у сопственој величини, дижу се, лете као крилати, бивају све оно што никад неће бити и какви никад нису могли да буду” (367).

Епска иронија овим није заокружена. Она се наставља у XXIII поглављу, у коме се Фресине, након годину дана проведених у Сарајеву, приликом друге посете Конзулату понаша сасвим другачије. Турска Босна га је, за ту годину дана, разочарала и обесхрабрила. „Исток је”, злурадо машта Давил, „продро у крв овом младом човеку и подрвао га, узнемирио и озлоједио” (386). Њему је постало јасно да је млади Фресине заражен „оријенталним отровом” (397).

„Не” — говорио је Фресине за време друге посете јетко — „у Паризу не слуте како се овде живи и ради ... Само радећи са овим светом и живећи међу њима човек може да увиди до које мере су ови Босанци непоуздани, охоли, сирови и подмукли” (397).

Слушајући овако резонување младог Фресинеа „Давилу се учинило да слуша своје рођене речи које је толико пута изговорио и написао” (397). Овим разговором Андрић релативизује и Дефосеова размишљања о Босни, јер не само Давил, као представник старије генерације, већ и његов вршњак, који је у Босну дошао пун оптимизма као и он, у додиру с њом осећа потребу да бежи, јер се под дејством оријенталних навика и особина, које је донела вековна турска окупација, „губи и понос и разум” (398).

Фресинеово посртање након годину дана проведених у окупираној Босни иницира питање: Нису ли и Муса звани Пјевач, Хамза телал и Љуљ-хоџа жртве исте констелације односа као и Фресине, с том разликом што немају куд да побегну?

После година мира, следеће, двадесет и прво поглавље Андрић је посветио почетку, за Наполеона кобне, 1812. године, раздобљу у коме су били све присутнији „гласови о могућности новог рата” (372). Та говоркања, као и она пред Наполеонове претходне ратове, узнемирила су Давила, па је са свим релевантним особама започињао разговор о, евентуалном, будућем рату. Према томе, XXI поглавље је, у ствари, скуп тих разговора и, као такво, својеврстан трактат о рату, виђен из различитих углова.

Први разговор, који је Давил водио са Ибрахим-пашом, своди се на локалне проблеме, на везиров ламент над нереалним захтевима Цариграда у односу на стварне могућности које

Босна пружа. Највиша власт захтева од босанског везира да заједно са пашом из Ниша истовремено, са две стране, нападну устанике у Србији, па се Ибрахим-паша, у разговору с Давилом, пита: „Где могу моји волови са његовим (мисли на пашу из Ниша, прим. П. Л.) коњима корак да држе? Где да нађем десет хиљада људи и како да их исхраним и опремим? Кад три Босанца не можеш заједно саставити да се не посвађају ко је први (већ, последњи није ни један, то се зна)” (375). Свој уобичајени ламент над приликама у Босни Ибрахим-паша завршио је констатацијом: „Па и да успем у свему томе, шта вреди кад ови босански јунаци неће да се боре с оне стране Дрине и Саве. Ту, на босанским границама, престаје њихова храброст и њихово пословично јунаштво” (375).

Разговор с релевантним људима из Конака Дефосе је наставио са Тахир-бегом. Тај разговор се свео на размишљање како рату прилазе хришћани, а како муслимани. Тевтедар истиче да „хришћанске државе ... осуђују рат у тој мери да увек једна на другу бацају одговорност за сваки рат, и осуђују га не престајући да га воде” (377). За разлику од њих „исламске државе ратују без притворства и противуречности. *Оне рајџ смајрају одувек као један важан део своје мисије на свету* (истакао П. Л.). Ислам је и дошао у Европу као ратујућа страна”, каже Тахир-бег, и до данас се у њој одржао или својим ратовањем или *благодарећи међусобним рајџовањима хришћанских држава* (истакао П. Л.)” (377).

О повратку из Конака, уместо дијалога између Давила и Дефосеа о обављеним разговорима, Андрић пише: „Над њима јекну глас мујезина са Шарене џамије, одједном и плаховито као експлозија. *У шом ошћром гласу дрхтии и одлива се нека силна, борбена и гневна ђобожности које су ѿрејуне, изгледа, мујезинове груди* (истакао П. Л.)” (380). Ова реченица је метафора ислама, који је, по Андрићевом мишљењу, постао препрека утицају хришћанског Запада на Босну.

Пошто се тих дана, на Благовести, навршила година дана од крштења Давилове кћери, Давил је то искористио да на ручак позове Фон Паулића и долачког жупника, фра Иву Јанковића, са капеланом. За време ручка он је настојао да чује шта фра Иво „очекује од скоре будућности” (381), али док је Фон Паулић са домаћицом ћаскао о кућним пословима, испоставило се да долачки жупник све зна „о односима између Свете столице и Наполеона” (380) и да му „није било много стало ни до Руса ни до Француза” (381). Он је упорно „понављао најцрња предвиђања за једну нацију која тако (као француска, прим. П. Л.) поступа са Црквом и њеним поглаваром (381).

Дакле, неслога међу хришћанима, о којој је говорио Тахир-бег, дошла је до изражаја и за време овог ручка.

Истог пролећа, „због послова православне цркве” (383), у Травник су дошли митрополит Калиник и владика Јоаникије. И њих је Давил „позвао на ручак у жељи да сазна њихово мишљење о догађајима који се показују на помолу” (383). И док се за време ручка митрополит фанариотски слатко изражавао „о свим великим силама”, владика, који је имао нешто војничко у држању, у свом казивању био је директан. „На Давилова питања он је одговарао кратко али оштро и отворено” (384). Прво је обавестио домаћина да су Срби за оног ко им помогне да се одрже у животу и временом ослободе. И док га је митрополит смиривао, он је, попут Тахир-бега, констатовао: „Хришћанске се државе бију између себе, уместо да се сложе и заједнички пораде да се овој несрећи једанпут учини крај. И то тако траје већ столећима” (384). А затим се директно обратио Давилу: „... ви бисте хтели да знате за кога смо?” И одговорио: „За Русију смо, господине, и за ослобођење православних хришћана од некрста. За то смо, и ко ти каже другачије, не веруј му” (384).

Са митрополитом и владиком у Конзулат је дошао и травнички прота Пахомије. За време посете био је ћутљив, али, кад га је — по одласку архијереја из Травника — Давна срео у вароши и почео провоцирати, говорећи му да „сви који нешто очекују, треба да упру очи у свемоћног француског цара, а не у Русију” (385), ћутљиви парох је пркосно одговорио: „Слушај шта ти кажем, комшија; избиј ти то из главе” (388). Тиме је владино казивање за ручком потврђено, а Давил није успео да нађе смирење уочи наступајуће катастрофе.

Следеће, XXII поглавље посвећено је сукобу Фон Паулића са тумачем Аустријског конзулата, Николом Ротом, које није директно везано за слику Босне, а као метафора односа Наполеона с изданцима традиционалних европских династија, већ је поменуто.

Двадесет и треће поглавље одвија се у знаку Наполеоновог неуспелог похода на Русију 1812. године и његовог одраза на прилике у Босни, а конциповано је, могло би се рећи, у маниру народне песме *Почешак буне проишав дахија*. Оно почиње констатацијом да се Давил љути на ситна сујеверја, али им се у лето 1812. није могао одхрвати, јер је „то лето почело с рђавим знацима” (396).

Цело поглавље се, у ствари, састоји од описивања тих рђавих знамења: почев од друге Фресинеове посете Француском конзулату — која, како је већ наглашено, у односу на претходну функционише као епска иронија — преко вести о

епидемији куге у Цариграду, која није мимоишла ни Ибрахим-пашин харем — па до Давиловог сазнања да је Бонапарта „’постао земљу тежак’, јер свуда доноси рат, немир, скупоћу, болест и оскудину” (420).

У том низу епизода свакако је најзначајнија она које се своди на *најезду људи избачених из колосека* (406), избеглица и бродоломаца „једне узбуркане Европе коју је Наполеон својим завојевањима и својом политиком преораво и прекопавао у свим правцима” (406). Њихова појава у Травнику потенцирала је Давилов немир, јер је на основу присуства тих људи, почео да увиђа „шта је ’Генерал’ учинио од света за последњих четири-пет година” (406).

Кључне речи поглавља су: четири стиха песме једног од бродоломаца, Исмаила Раифа. У тим, по Андрићевом мишљењу, *муџним сџиховима*, он оплакује своју судбину, истичући да су „... људски неумитни усуд: / Планови, болест и смрт” (411); четири стиха народне песме, која се певала по Славонији и прешла у Босну, а говори о Бонапарти, који је већ постао „сметња личној срећи сваког појединца” (421), а гласи: О, Французу, царе силовити! / Пуштај момке, осташе девојке; / Потрунуше гуње и јабуке / И кошуље златом извезене (465); и сентенција Челеби хана, која се може применити и на Наполеонов поход на Русију: „Кад човека напусти сунце његовог завичаја”, каже хан, „ко ће му посветлити на путу повратка?” (414).

Иако је ово поглавље релевантније за разумевања *Травничке хронике* као својеврсне метафоре раздобља од 1939. до 1945. године, у коме је и написано, него за слику Босне, Андрић не пропушта прилику да нагласи да су бродоломци — који су се на путу за Цариград, Малту или Палермо обрели у Травнику — сматрали то за „казну и несрећу” (405), и да су настојали да што пре напусте Босну, ту „непроходну и убогу земљу” (405), јер су се осећали беспомоћно „у борби са земљом, људима и приликама” (406).

Наравно Андрић не пропушта прилику да истакне и оријенталну љубазност „од које се човеку кожа жежи” (416). Повод за то је Тахир-бегово објашњење дато Давни зашто не жели да му да руски билтен, који је у Травнику потајно растурао Аустријски конзулат:

„Ако ти га дам”, рекао је том приликом Тахир-бег, „ред је да га покажеш господину Давилу, а ја то не желим. Сувише су ове речи неповољне по њега и његову земљу, а ја га сувише поштујем и нећу да такве вести од мене сазна. Кажи му да га моје добре жеље стално прате” (416).

Давил је Тахир-бегово објашњење и поруку, у себи прокоментарисао: „Са ким се Османлије тако пажљиво опходе, тај је или мртав или најнесрећнији међу људима” (416).

Епилог поглавља гласи: Иако се „конзул (односи се на Давила, прим. П. Л.) држао право, наступао мирно и сигурно ... кад би то било могуће и кад би неко мерио снагу наше воље, ток мисли, јачину унутарњих замаха и спољних покрета, он би нашао да су све Давилове радње сада много ближе ритму којим дише, живи и ради ова босанска варош, него оном којим се кретао он пре више од шест година, када је дошао овамо” (421). Дакле, ни Давил није био имун на средину у којој је, стицајем историјских околности, живео и радио.

Двадесет и четврто поглавље значајно је по томе што се у њему сучељавају централни и трећи, последњи сегмент триптиха о Босни. Ту Андрић приказује Ибрахим-пашину смену у марту 1813. године и долазак у Травник његовог наследника, Силиктар Али-паше.

Из Цариграда је стигла наредба да Ибрахим-паша оде у Галипоље и ту сачека даља наређења. За време Давилове опроштајне посете Конаку, он се, као и његов претходник, Хусреф Мехмед-паша, али далеко неубедљивије, експонирао као жртва пријатељства према Француској. Том приликом одлазећи везир, које је својевремено демонстрирао силу што је пред госте Конака истресао вреће одсечених људских ушију и носева, није пропустио прилику да каже да „овом народу ... треба оштрији и свирепији владар” него што је он био (425).

А нешто касније, након сусрета са Али-пашом у Новом Пазару, Ибрахим-паша ће у писму „пријатељу” Давилу злурадо приметити: „Сад ће Босанци да виде...” (430).

На крају опроштајне посете француског конзула, Андрићев Ибрахим-паша, спремајући се на пут „у пуну турску неизвесност” (426), у маниру Волтеровог Кандида, изразио је жељу да као обичан баштован обрађује свој врт (425).

Наиме, нашавши се на крају лутања по свету у Турској, Кандид је с прозора своје пољске кућице гледао „како пролазе бродови пуни ефендија, паша и кадија које су слали у прогонство на Лемнос, Митилену или у Ерзерум”, и „друге паше, ефендије и кадије који су долазили на места прогнаних, а које су такође протеривали”.²³ Зато је својим пријатељима: Пангласу, Мартину и Какамбу — на апсолутно крају дела — рекао: „... треба да обрађујемо свој врт”.²⁴ Другим речима, пошто се у

²³ Волтер, *Кандид*, Изабрана дела, књ. I, Просвета, Београд 1949, 93.

²⁴ Исто, 96.

животу све понавља, треба, попут Адама и Еве, у зноју лица свог јести хлеб свој.

„Али-пашина вештина била је да је умео да створи, подржава и шири такву атмосферу страха која је савладала и лоптила и оне људе који се ничег па ни смрти не боје” (432). Уз напомену: али само привремено, „јер насиљем се”, пише Андрић, „могу извршити препади и постићи корисни преокрети, али се не може трајно управљати”, и закључује: „Терор као средство владања брзо отупи.” Али-паша није ни „примећивао да је у беговима и ајанима већ ’умро страх’ и да његови испади, који су у почетку заиста изазивали панику ... не плаше више никога, исто као што све мање могу да охрабре њега самога” (464).

У последњем сегменту триптиха о Босни, Андрић, у ствари, своди рачуне. А све се одвија у троуглу: Али-паша — Фон Паулић — Давил, у коме је Фон Паулић „једини победник” (465). Овом констатацијом Андрић наговештава 1878. годину, јер за разлику од Али-паше — који је био опијен својом победом у Србији, иако се испоставило да је у тој победи његов удео био незнатан (463) — Фон Паулић је мирно управљао „пословима, хладан, потпуно свестан, увек у праву, никад у сумњи и недоумици, *исправан а лукав, чист и нечовечан* (истакао П. Л.). Потпуна противност лудог и нездравог победника из Конака” (465). Према томе, земљи, коју је представљао Фон Паулић, припадала је будућност, док је земљи, коју симболизује Силиктар Али-паша, остала само прошлост.

С обзиром на то да се Наполеоновом абдикацијом Давил нашао на нултој тачки, оној са које је кренуо у живот, припала му је улога да, размишљајући о свом животу, постави филозофску окосницу *Травничке хронике*. Он је дошао до сазнања „да су сви путеви само привидно ишли напред, а уствари су водили уокруг, као варљиви лавиринт из источњачких прича” (471). Живећи у Босни инфицираној Оријентом, схватио је да се након Наполеоновог пада нашао „на тачки са које опет почиње круг, као са сваке тачке у кругу” (472).

Иако Андрић на апсолутном крају *Травничке хронике* констатује да Давила не напушта нада „да ипак негде мора да постоји и тај ’средњи пут’, који је он целог живота узалуд тражио; да постоји и да ће га човек кад-тад наћи и отворити за све људе” (488), он је, ипак, био склон идеји о кружном току живота. У једном разговору с Јандрићем, вођеном 26 година после настанка *Травничке хронике*, он каже: „За мене су будућност, садашњост и прошлост делови једног бескрајног времена

у коме оно што ми зовемо прошлошћу постаје зачас садашњост или будућност — и обрнуто.”²⁵

Наравно, ни у овом сегменту триптиха Босна се није загубила у контексту глобалних збивања. На крају свог травничког интермеца, Давил је у једној од „мрачних вечери” посматрао две усамљене светле тачке на два краја вароши: пламсање воштанице у Абдулах-пашином турбету, и ватру у качари Србина, Петра Фуфића, у којој је почело печење ракије — процес у коме „из ... чађавих и испуцалих руку, из блата, дима и привидног нереда” на крају излази: „сјајна и ватрена течност, бистра и лековита, без труња и чађи, без трага муке и прљавштинe из које је настала” (458).

Око казана у *Травничкој хроници*, као и око оног у Кочићевим приповеткама, окупили су се Срби, вероватно, и зато што опис печења ракије симболизује њихово претрајавање у условима окрутне турске окупације. Андрић, не случајно, у причу уводи и Марка, божјег човека, који им, једини трезан на овом поселу око казана, прориче будућност у којој је светло слободе још увек далеко. Уз слику садистичког вешања два српска сељака за време друге узбуне у Травнику, сцена печења ракије једина симболизује живот српске раје у Босни под османлијском окупацијом.

У последњем сегменту триптиха о Босни, затварајући круг, Андрић је дао и упечатљиву слику живота сефарда, које је хировита историја Запада „бацила на Исток”. Њихова је највећа мука у томе што нису могли да потпуно заволе земљу којој су дуговали што их је примила и дала им уточиште, нити су могли да замрзе земљу која их је неправедно прогнала као недостојне синове (481).

Травнички Јевреји су спремни да Давилу на одласку пружи финансијску помоћ да би *шамо* (ово је, не без разлога, једна од три кључне речи XXVIII поглавља), на Западу сведочио како одбачени од њега живе у Босни „између ... *бедне* раје и *ђрозних* (истакао П. Л.) Турака” (481).

Шалом Атијас, који је у име јеврејске колоније у Травнику, дошао да понуди финансијску помоћ Давилу, није пропустио да открије једну од битних особина јеврејског народа. Наиме, он је у разговору с Давилом нагласио да им је Али-паша много *узео* и до дна исцрпио њихова чекмецета (кључне речи су још: *узео* и *исцедио*), али њихова чекмецета имају дупла дна, *јер их је животи научио да бележе све што су у њему поднели и начин како су се бранили и сјасавали, и да то преносе с колена на колена*. Андрић је у овој епизоди визионарски открио су-

²⁵ Са Ивом Андрићем, 36.

штину јеврејског менталитета, који је своју кулминацију доживео у Јад Вашему.

Слика Босне на крају *Травничке хронике* се згушњава. Игнорантски однос представника Порте према домаћим Турцима достиже своју кулминацију. Али-паша „је бивао целој земљи сваким даном све тежи и неподношљивији. Његови *арнауџски одреди* живели су у Босни као у *јокореној земљи* (истакао П. Л.) и узимали и од Турака и од хришћана” (463). На крају романа искристалисао се, у ствари, статус босанских Турака унутар Османског Царства, који ће у роману *Дервиш и смрт* Селимовић свести на Хасанову сугестивну констатацију: „Ни с ким историја није направила такву шалу као с нама ... Отргнути смо, а нисмо прихваћени ... Презиру нас и браћа и дошљаци, а ми се бранимо поносом и мржњом.”²⁶ Ова Хасанова мисао објашњава перманентно негативан однос становника Конака према људима и земљи на чији су рачун удобно живели. Прихватање *нејријашељске вере*,²⁷ из прагматичних разлога, претворило се у своју супротност, која је у *Травничкој хроници* транспонована у епску иронију.

Негативан однос западних емисара и путника према Босни мотивисан је њеном инфицираношћу Оријентом, „чије су друштвене институције и обичаји”, по Андрићевом мишљењу, „значили негацију сваке хришћанске културе”. Под утицајем Оријента променила се животна филозофија чак и оних житеља Босне, који су остали верни вери оцаца. И њима је, као и домаћим Турцима, одговарало *бесџуће*, непојмљиво Западнацама. Једнима је одговарало као заштита од продора хришћана (у конкретном случају Француза), а другима да би се турске „посете” свеле на минимум.

Наравно, ни есејистичка размишљања о Босни у ауторским текстовима нису изостала, али их је Андрић, доследан себи, увек настојао да релативизује, како би пружио што објективнију слику о Босни као једном од ретких рејона *ендемске мржње*, у коме је народ подељен као нигде у Европи.

²⁶ Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, БИГЗ, Београд 1985, 380.

²⁷ Меша Селимовић, *Сјећања*, Сабрана дела, „Слобода”, Београд и „Отокар Кершовани”, Ријека 1976, 24.

ДАНИЛО Н. БАСТА

МЕЃУЗАВИСНОСТ, ИДЕЈА КОМПРОМИСА И ПОРЕКЛО ПРАВА

Правнотеоријска трагања Милана Гавриловића

Ни личност, ни делатност, ни (дуговеки) живот Милана Гавриловића (1882—1976) нису, нажалост, довољно познати нашој јавности. Био је новинар (двадесетих година прошлог века главни и одговорни уредник *Полиџике*), дипломата (од 25. јуна 1940. наш изванредни посланик и опуномоћени министар у Москви), политичар (министар у влади генерала Душана Симовића, као и у избегличким владама Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића),¹ публициста (аутор следећих списа: *Југословенски љроблем*, Крф 1918; *Полиџичко-џивредна демократија*, Београд 1923; *Срби и Југославија*, Виндзор 1960; *Никола Пашић*, Виндзор 1963). Већ се на основу тих података може закључити да је Милан Гавриловић био вишестрана личност широких интересовања и разноврсних способности, човек који се успешно бавио многим делатностима, што ће рећи: човек чији је животопис, очигледно, крајње занимљив.

Томе ваља додати још нешто, скоро сасвим непознато, али у сваком случају важно за сагледавање целовитог портрета Милана Гавриловића. Он је као млад човек, године 1911, докторирао у Паризу, на Правном факултету тамошњег Универзитета, одбранивши тезу под насловом *L'état et le droit* (А. Редоне, Парис 1911). После скоро једног века, Гавриловићева теза

¹ Подаци о томе могу се наћи у књизи Небојше А. Поповића *Слободан Јовановић и југословенска држава* (Институт за савремену историју, Београд 2003). — На процесу Дражи Михаиловићу 1946. Милан Гавриловић је, у одсуству, осуђен на петнаест година робије, губитак држављанства и конфискацију имовине. Недавно је судски рехабилитован.

је преведена с француског на српски језик и као десета књига објављена у библиотеци „Научно наслеђе Правног факултета у Београду”.² Иза тих сувих библиографских података крије се, међутим, једна веома значајна околност: не само да је на тај начин, сходно основној намери уредништва поменуте библиотеке, нашој средини „враћен” један од оних младих научника који су докторску титулу стекли на страни него је, поред тога, наша правна мисао, у овом случају наша теорија права и државе (донекле и наша филозофија права), употпуњена и обогаћена једном вредном студијом, једном оштроумном расправом, која заслужује пуну пажњу и живо занимање. Јер, не може бити сумње да је реч о докторској тези високог мисаоног нивоа, у којој се једно крупно, у ствари најкрупније, питање правне теорије, о којем су копча ломили њени најзнатнији представници, разматра одважно, без икаквог страха од великих научних ауторитета, али свагда с дужним поштовањем за њих, с виспреном аргументацијом, луцидним и уверљивим критичким запажањима, јасно, доследно и прегледно, најзад, с истраживачким резултатом саопштеним у облику сопственог гледишта.

Већ на самом почетку својих разматрања Гавриловић је ставио до знања шта хоће да узме за њихову полазну тачку. То је немачка правна школа оличена у Герберу, Лабанду и Јелинеку. Речено још одређеније и самим тим тачније, то је метод који су ти писци заступали и примењивали. Као што је познато, посреди је правни метод, по својој природи догматски и дедуктиван. Поред поменутих, тај су метод, који излази на логички силогизам, примењивали многи немачки правни писци, тако да се може рећи да је он, без обзира на разлике међу њима, једна упадљива особина која их повезује и омогућује да се

² Милан Гавриловић, *Држава и право*, превела Весна Тодоровић; рецензија и предговор проф. др Момир Милојевић (Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд 2007). Бројеви у заградама увек се односе на ту књигу. Свакако треба рећи да предговор проф. Момира Милојевића, чији је наслов *Милан Гавриловић као теоретичар државе и права* (9–32), знатно доприноси разумевању онога о чему је у својој докторској тези писао Милан Гавриловић. Објављивањем Гавриловићеве тезе на матерњем језику њеног аутора коначно је испуњена давнашња жеља проф. Ђорђа Тасића. Помно пратећи и бележећи оно што у теорији и филозофији права раде наши млади људи, он је у једном рецензентском тексту из 1924. године, у којем је дао свој суд о француским тезама Милана Гавриловића, Илије Шуменковића и Михаила Илића, рекао да је „штета што нису објављене и на српском језику”. Вид. *Архив за правне и друштвене науке*, књига IX, бр. 2 (1924), 149. (Пре неколико година, у поменутој едицији београдског Правног факултета објављен је превод на српски језик докторске дисертације Михаила Илића. Било би необично важно да се исто учини и са тезом Илије Шуменковића у којој је обрађен проблем субјективних јавних права појединаца.)

означе као припадници једне школе. Гирке је том методу и његовим приврженицима упутио озбиљне примедбе, замерајући, рецимо, Лабанду да се није ослободио старе погрешке да се из логике може добити појам о нечему стварном, тј. да није водио рачуна о разлици између дефиниције и стварног појма. Због тога тај метод ни на тлу права не може бити сазнајно плодноносан. Милан Гавриловић се сложио с Гиркеовом тврдњом да се правним методом не могу решити основни проблеми јавног права. Па ипак, није био спреман да га сасвим одбаци. Ако није подесан да се њиме реше велики проблеми права, правни метод је, по Гавриловићевом уверењу, довољан да се помоћу њега реши „мноштво мањих проблема, али не мањег значаја” (39).

Осим на природу правног метода, Гавриловић се осврнуо и на његово порекло. Подсетио је на то да га представници немачке школе нису први измислили, него су га само из области приватног права, у којој је, може се рећи, одувек био примењиван, пренели у област јавног права. По његовом схватању, то је имало позитивних резултата, јер се у крајњој линији показало и потврдило да су нека начела приватног права, у ствари, општа правна начела. Гавриловић није одобравао покушај (пре свега Лабандов) да се начела приватног права, зарад примене у јавном праву, морају претходно „очистити” од специфичности која их везује за приватно право. Напротив, истицао је сопствено мишљење да им не треба одузимати њихове суштинске особине. „Ако су ова начела заиста основна правна начела, што и ми сматрамо, не треба их слабити. Напротив, требало би учинити да, таква каква су, произведу сва могућна дејства” (41).

Главно од тих дејстава било је ублажавање, ако већ не и брисање, традиционалног и мање-више општеприхваћеног разликовања између приватног и јавног права, односно, што је исто, поимање и наглашавање јединства права. Гавриловић је већ у самој могућности да се правна начела из области приватног права пренесу у област јавног права видео сведочанство о стварном јединству тих двеју великих области права. Осим тога, једно од дејстава, врло значајних и за немачку школу толико карактеристичних, састојало се у преношењу појма правног лица (правне личности) из приватног у јавно право. Тиме је држава, поред својства сувереног носиоца јавне власти, добила и ознаку правног лица. Био је то учинак Герберове теорије. Милан Гавриловић каже: „Два појма се јасно издвајају из Герберове теорије. То је пре свега појам јавне власти, схваћен као *право* које припада држави; затим појам правног лица, уопштен и проширен на јавно право. Држава-јавна власт и др-

жава-правно лице служиће од тада као полазна тачка нове школе у њеном правном схватању државе” (43).

Било је то у исти мах полазиште даљих Гавриловићевих разматрања, па и основа на којој је структурисао своју докторску расправу. Јер, у првом и другом поглављу он је размотрио баш та два главна лика у којима се држава појављује и о којима се у теорији најчешће расправља, да би у преостала два поглавља говорио о правној држави, средишњем питању којем је — и по обиму — посветио највећу пажњу, и о основу права.

Онај ко се латио да размотри питање државне јавне власти, самим тим се суочио с идејом суверености, и обрнуто. Ту стару идеју, којој је, као што је знано, Жан Боден у свом славном делу *Шест књига о републици* дао одређење, тј. садржину, што се одржало до наших дана, Гавриловић је сматрао не само најтврдокорнијом него и најмање схваћеном, а питање о њој једним од најтежих у теорији државе и права (упор. 45). Та тежина се, очигледно, повећава када се, као што чини Гавриловић, постави питање о стварној спојивости идеје суверености с идејом права. Покушај да се то учини он је означио као прави Сизифов посао, будући да „баш онда када би требало уз помоћ права објаснити државу коју краси врховна власт која је сувереност, право ишчезава” (46). Дакле, невоља коју на тлу права изазива сувереност, боденовски схваћена као апсолутна и вечна власт, све је друго пре него незнатна.

Ако ту невољу Гавриловић није разрешио, он ју је, као млад човек одважна духа, једноставно и оштро пресекао. Даћемо овде неколико његових нагласака који то могу да илуструју. Имајући на уму боденовску сувереност, уз коју је, по његовом уверењу, пристао и Лабанд (само што ју је приписао држави-правном лицу), Гавриловић је тврдио да је апсолутна власт опасна за правни систем, да постоји очигледна неспојивост идеје права и суверености у смислу апсолутне власти, да ће, све док на врху буде начело апсолутне власти, држава неизбежно остати изван односно изнад права, јер се таква власт не може правно ограничити (упор. 49). Полемички циљајући на Гумпловица, он је одрешито писао да идеја силе не може имати велик значај у теорији државе, и да сила, која је, уза све, врло неодређен појам, у правној теорији постаје деструктиван елеменат (упор. 65). Не без галске духовитости из које се по маља жаока, Гавриловић је поводом Гумпловицове књиге *Ојшће државно право*, оценивши је као занимљиву и истиниту у свим питањима осим у питању права (!), оштроумно приметио следеће: „Ако је право само сушти израз силе, зашто се уопште уводи у правну науку појам права? Чему говорити о правним односима када су то само односи силе” (67)? А када Гум-

пловиц као реалиста тврди да је јавни поредак само поредак силе и уз ту тврдњу уједно износи да тај поредак време претвара у правни поредак, онда му Гавриловић с разлогом пребацује да тиме противречи самом себи (упор. 67).

Из свега тога недвосмислено произлази да је у својој докторској тези Милан Гавриловић одлучно и доследно заступао гледиште да сила (принуда) није суштинско својство права, да, другим речима, у правној теорији, којој је стало до тога да објасни државу и право, а поготово њихов узајамни однос, њихову спрегу, није упутно настојавати превише на појму државне власти као суверене, тј. неограничене и врховне, укратко: као апсолутне. Гавриловић је уочио да је управо та околност немачку школу одвела у многобројне и безизлазне апорије. Због тога је сасвим умесно и оправдано рећи да се у томе састоји немала теоријска заслуга његове вредне књиге *Држава и право*.

Према Гавриловићу, држава-правно лице је, поред државе-јавне власти, други основни појам оног схватања државе које он назива модерним. О том је појму реч у посебном, сразмерно кратком поглављу његове књиге (упор. 75—93). Ту су стала да долазе до израза два Гавриловићева својства која га упадљиво обележавају као правног теоретичара и која, уз остало, дају препознатљив печат његовом докторском раду. Прво је: његова опредељеност за енглески систем. А друго: његов двојак став или однос према Георгу Јелинеку.

Пођимо од овог другог. Сасвим је извесно да је Гавриловић имао високо мишљење о Јелинеку као теоретичару државе и права уопште, а посебно о њему као истакнутом представнику правног схватања државе, оног схватања по којем је држава правна личност, правни субјект.³ То мишљење је настало на основу његовог студиозног читања и продубљеног упознавања свих Јелинекових главних списа. Није нимало случајно што је на многим местима своје докторске тезе Јелинека називао „ученим професором” или „ученим писцем” (упор. 81, 88, 125, 128, 130, 140, 141). То га, ипак, није спречило да улази у дијалог с Јелинековим погледима, да његовим схватањима упућује критичке примедбе, да их оспорава, па чак и да указује на Јелинекову недоследност. У свом опсежном делу *Основни проблеми теорије државног права*, које се појавило када и Гавриловићева докторска теза (1911), Ханс Келзен је испојио истоветан двоструки став према Јелинеку — став несумњивог

³ Као оно што у Гавриловићевој тези има највећу вредност Ђорђе Тасић је, нимало случајно, на прво место ставио „интерпретирање Јелинекове теорије о обвезивању државе правом”. *На нав. месџу*, 150.

уважавања, али и критичког оспоравања. У тој тачки може се повући јасна паралела између Гавриловића и (годину дана старијег) Келзена.

Милан Гавриловић је уочио да енглески систем не потврђује потпуну заснованост Јелинекове теорије о држави као правном субјекту. Али, он се на том увиду није задржао, него је учинио наредни далекосежан корак — прихватио је енглески систем као „правни у најбољем смислу речи и потпуно довољан” (81). Такво опредељење, код нас сасвим ретко, у неку руку јединствено, поткрепио је вековним трајањем и посведоченом виталношћу тог система. Осим тога, у прилог енглеском систему навео је његову практичну успешност проистеклу из самог (либералног) духа народа на који се примењује, као и чињеницу, посебно значајну, да је управо у Енглеској правда понајмање изложена опасности да буде угрожена, „а о врлинама једног правног система се суди по томе у којој је мери остварена правда” (83). Том Гавриловићевом ставу о правди као поузданом мерилу моралне вредности и оправданости сваког правног система нема се шта додати, нити се од њега има било шта одузети. Он речито потврђује да наш млади правни теоретичар, смело се упуштајући у разматрање најзнатнијих и најсложенијих питања која се о држави и праву уопште могу поставити, није из свога видокруга изгубио тако важан појам и тако чврст ослонац као што је правда. То му само може служити на част.

„Учени професор” из Хајделберга тврдио је да се држава замишља као јединство, с чиме се Гавриловић потпуно сагласио. Није се, међутим, сложио да одатле следи да се држава мора схватити као правно лице онако како га замишља Јелинек (упор. 88). Да је то једина логична последица, у то није био уверен. Једнако тако, Гавриловић није био спреман да прихвати Јелинеково истицање циљева државе као онога што утемељује њено јединство. Томе је противставио једноставну чињеницу да држава, нарочито модерна, има веома различите циљеве, због чега их је немогућно замислити као јединство. За Гавриловића, дакле, јединство државе није нешто сврховито, оно није телеолошке природе. У тражењу тог јединства он је кренуо друкчијим путем од онога којим је ишао Јелинек. Предложио је да се потражи и утврди оно што је заједничко у читавој активности државе, оно што се може свести на заједничку основу свега што држава чини, сваке њене радње.⁴ На питање о заједничкој основи целокупне државне делатности

⁴ Узгред речено, „државна радња” је израз који је употребљавао Слободан Јовановић.

Гавриловићев одговор, одлучан и једнозначан, гласио је: „То је воља која се испољава државном активношћу. Она може да буде усмерена према циљу, разумном или не, али она увек постоји. Да би се постигао неки циљ, да би се извршио задатак, ма како био безначајан, неопходно је усмеравање, а оно увек претпоставља вољу” (89).

Ако је Јелинеков одговор на питање о јединству државе био, у основи, телеолошки, Гавриловићев је био, у основи, волунтаристички. Да ли је Гавриловић тиме и због тога доспео на клизаву стазу психологизма у правној теорији — нека то као изазован проблем овде остане нерасправљено и нерешено. Ко год и кад год би, пак, покушао да тај проблем расправи и реши, не би, свакако, ни могао ни смео да заобиђе Гавриловићеве исказе попут ових: „Субјект права може да постоји само тамо где постоји људска воља. Јединство, с правног гледишта, јесте људска воља. ... Тражење субјекта права се своди на тражење људских воља којима су упућене правне наредбе” (90). „По нашем мишљењу, нема ничег претераног у тврдњи да с правне тачке гледишта није човек као човек субјект права, већ људска воља” (89). А и само осветљавање проблема Гавриловићевог (евентуалног) психологизма у правној теорији не би ваљало да пренебрегне његово пристајање, у том контексту, уз Цителмана. Начелно, он није био присталица Цителманове теорије, али је као „потпуно истинито у Цителмановим делима” прихватио следеће: „да се право увек јавља тамо где има воље” (89). Ово је, зацело, један од путоказа које је оставио сам Гавриловић и које не треба сметнути с ума.

Када је у немачкој правној школи почело да се говори о држави-правном лицу, држави-правном субјекту, она је самим тим већ увелико била на путу ка правној држави. Скван и разматран у оквиру правне теорије, тај је појам данас постао аксиолошки опредељен (најчешће и оптерећен) и, на тај начин, идеолошки лако употребљив и често коришћен. Не би, међутим, требало заборавити на његове корене, на његово постање, а на то нас управо подсећа Милан Гавриловић у трећем, средишњем, поглављу своје докторске тезе које носи једноставан наслов *Правна држава (Rechtsstaat)*. У том поглављу он је уједно предочио главне елементе и кључне поставке свога сопственог правнотеоријског становишта.

Да би изложио схватање о правној држави онако како га је развила и уобличила немачка теорија, Гавриловић је у основним цртама изнео погледе најзнатнијих представника тога схватања, у првом реду Лабанда, Арнта, Ота Мајера, Јелинека и других. При том му је највећма било стало до тога да обелодани унутрашње тешкоће и недоследности које је код њих био

уочио. С разлогом се може рећи да је у том настојању показао висок степен проницљивости и критичке способности. Гавриловићу није промакло да се у самој полазној тачки владајуће немачке теорије налази противречност коју ниједан њен заступник, упркос великим мисаоним напорима, није успео да разреши на задовољавајући начин. У чему се састоји та противречност? Састоји се у томе што се држава поима као правно лице способно да своју вољу, на основу своје власти, наметне свим појединачним вољама. Баш због тога је логички немогућно да се држава, тако схваћена, потчини праву. Ако је држава правна личност, онда она може имати само она овлашћења која јој даде право, али се у том случају не може објаснити да је она изнад права! *Circulus vitiosus* владајуће теорије, због чега је она чак извргавана подсмеху као нека врста минхаузеновског правнотеоријског подухвата, по Гавриловићевом опису изгледа овако (упор. 95—96): држава ствара право, ово ствара државу, да би затим постало њена творевина. У таквом зачараном кругу нема логике; он је показатељ великог и фаталног неуспеха немачке теорије који је за Гавриловића био очигледан и несумњив. Следеће његове речи важе за ту теорију у целини, али и за сваког њеног представника понаособ: „Заиста, изгледа мало логична тврдња да је државна власт изворна, да не проистиче ни из каквог правног извора, већ из простице чињенице, и истовремено категорично тврдити да је јавна власт превасходно правна јер припада правној личности, што значи да има свој извор у праву” (96).

Све невоље, тешкоће и противречности немачке теорије правне државе имају, према Гавриловићу, један основни или почетни узрок. Он је садржан у схватању државне власти као суверене, апсолутне. Ако се држави припише таква власт, сваки покушај да се држава правно ограничи (или да саму себе ограничи, што је настојала да покаже теорија самоограничавања), сваки теоријски труд да се она смести у правне оквире и тако њена власт правно обузда, на крају се неизбежно испоставља као безуспешан и узалудан. За Милана Гавриловића није било ни најмање сумње да је идеја суверености, о којој је већ било речи, кобна за теорију права уопште (упор. 152), а поготово за изградњу кохерентне, логички одрживе теорије правне државе. Исто тако, он није сумњао да саопштава непобитну истину када је тврдио да је идеја силе нарочито драга Немцима, да она прожима целокупну хегелијанску филозофију, која је са своје стране основа немачких правних схватања (упор. 153). Овако уопштена и одлучна тврдња, која, изгледа, почива на недовољно продубљеном разумевању Хегелове прав-

не и политичке филозофије, једва да би се могла сматрати без-изузетно тачном. Да ју је неопходно узети с крајњом резервом и великим опрезом, довољно је, макар као на изузетак, подсесити на Кантову практичку филозофију и на кантовску, свакако не на истицању или величању силе засновану мисаону традицију у Немачкој. А нипошто не би требало заборавити ни либерално настројеног мислиоца Вилхелма фон Хумболта, који је испитивању сврхе и граница делотворности државе при-давао изузетно велик значај.⁵

Одбацијући силу и суверену власт државе као опасне и разорне идеје у теорији права, Гавриловић је, разуме се, по природи ствари био позван, у неку руку и приморан, да изложи властито правнотеоријско гледиште или бар оно којем је био наклоњен, које је био спреман да усвоји. Наговештено већ раније, то гледиште је изречно формулисано у трећем и четвртом поглављу Гавриловићевог докторског рада.

Пре свега, ваља рећи да се Гавриловићево правнотеоријско становиште чврсто ослања на мишљење његовог учитеља Антоана Пилеа. Гавриловић га, дакле, није изградио потпуно самостално, што, дакако, не треба схватити као примедбу. Али, изванредан степен независности од свога „угледног учитеља”, како га је назвао (упор. 117), показао је тиме што је Пилеово схватање, које се поглавито односило на међународно право, пренео на унутрашње право, тачније речено: на објашњење порекла, стварања и примене права уопште.

Антоан Пиле је говорио о *међузависности* држава и у њој видео суштински чинилац настанка међународног права. Међународно право је правна форма произишла из узајамне међузависности држава. Да је тиме сила била одбачена, не треба посебно ни помињати. Пилеов српски ученик (и докторанд) отишао је корак даље, проширујући међузависност на право као такво и при том посебно наглашавајући *компромис* као „најудаљенију полазну тачку која би се могла прихватити у једној правној студији” (117; упор. и 66). Дакле, међузависност и компромис, који свагда упућују једно на друго, јесу два суштинска саставна дела Гавриловићевог основног становишта у теорији државе и права. Помисао да то становиште у првом реду води рачуна о потребама праксе, баш као што из њих и проистиче, намеће се сама по себи. Није ни неумесно ни претерано ако се каже да је Гавриловићево правнотеоријско становиште најтешње повезано с праксом, да је на њу непосред-

⁵ Такво једно испитивање садржано је у његовој књизи *Идеје за покушај одређивања граница делотворности државе* („Издавачка књижевница Зорана Стојановића”, Нови Сад 1991). Књигу је на српски језик превела Душица Гутеша.

но усмерено и да јој превасходно служи.⁶ Нимало склон „доктринарству”, одбојан према апстрактним и беживотним правним конструкцијама, забринут због релативности правних схватања (чак у толикој мери да је указивање на њу храбро označio као једини циљ читавог истраживања у својој тези — упор. 148), Милан Гавриловић је практичан правни живот — свакако и његово унапређивање — узео за идеју-водиљу свога општег погледа на право. Истина о праву, његовом пореклу, суштини и улози, могућна је и достижна само под условом да правна теорија не напусти тло праксе — то је било упоришно методско *вјерују* Милана Гавриловића.

Иако је за Гавриловића међузависност кључни појам, ипак јој он, супротно очекивању, није поклатио пажњу коју један такав појам претпоставља и заслужује. Као да је однекуд био уверен да међузависност — било она између нација односно држава или она између појединаца у некој држави — припада појавама толико самоочигледним да их није ни потребно посебно објашњавати или појмовно одређивати. Па ипак, Гавриловић није пропустио да, свестан могућности њиховог поистовећивања, а тиме и бркања, по(д)вуче разлику између међузависности и солидарности, те да се на тај начин одвоји од Дигија и његовог солидаризма (иако је Диги, уочивши да се солидарност различито схвата, с временом и сâм почео да нагиње употреби појма друштвена међузависност). Међузависност и солидарност нису истоветне, између њих се не може ставити знак једнакости стога што, како пише Гавриловић, „међузависност може да постоји без друштвене солидарности” (122). Да би то показао и илустровао, навео је пример солидарности интереса радничке класе и послодаваца једне земље према иностранству, али и њихове међузависности једних према другима. То му је омогућило да разлику између међузависности и солидарности одреди тако што је нагласио да идеја међузависности подразумева појам чињенице која постоји, док се идеја солидарности односи на какав идеал који тек треба остварити (нпр. право на рад). Са становишта теорије права, важне су следеће Гавриловићеве речи које су, у ствари, методско упутство, па их тако ваља схватити и прихватити: „Уосталом, да би идеја о међузависности била употребљива за теоријско објашњење права, треба је посматрати у сваком случају посебно и за одређени однос, односно тамо где она заиста постоји” (122). Гавриловић је, види се као на длану, толико држао до

⁶ У томе је Ђорђе Тасић видео (и можда прејакo означаио као) „подвлачење прагматистичке концепције о праву”, сматрајући баш то једном цртом Гавриловићеве оригиналности. *На нав. месџу*, 151.

експанаторне употребљивости идеје међузависности у правној теорији да је, сасвим радикално, предложио да се појам солидарности, због тога што непрестано даје повода за збрку, једноставно напусти. Окретање леђа Дигију је више него очигледно.

Међузависност коју је Гавриловић имао у виду није толико свеопшта, безмало апсолутна, како ју је, сва је прилика, схватао његов учитељ Пиле. Овај је отишао тако далеко да је, придајући међународном праву обавезну снагу управо због међузависности и компромиса између држава, оспоравао независност државе. Штавише, из истих разлога је чак одбијао право државе да образује владу по свом избору (упор. 119)! Гавриловић није био спреман да у тој тачки следи до краја свога учитеља. Узео је себи слободу да му упуту примедбу која, мора се рећи, делује разложно и уверљиво. Рекао је да је Пилеово одбацивање независности државе тако енергично да изазива стрепњу „да потпуно не пропадне само начело неинтервенције” (119). Знао је при том да неће бити излишно ако благовремено предупреди могућну примедбу да о међународном праву расправља као неко ко „припада малој држави која је изложена похлепи великих” (120).⁷ За Гавриловића, међународно право такође почива на међузависности, његови прописи су обавезујући зато што су произишли из компромиса, али оно свакој држави ипак оставља и признаје једну индивидуалну област у којој се она руководи сопственом вољом. Та област не подлеже међународној интервенцији. Аналогно, и у самој држави, напомиње Гавриловић, постоји, крај све међузависности, једна област призната појединцима зарад њиховог слободног делања. Из свега тога следи да је Милан Гавриловић схватао међузависност блаже, одмереније и опрезније неголи онај од кога је ту идеју био преузео. То се такође мора имати на уму сваки пут када се говори о његовом мисаоном портрету.

Завршница Гавриловићевог правнотеоријског истраживања, када оно донекле прераста у правнофилозофско, односи се на један од најкрупнијих проблема с којим се правник-правослов уопште може сусрести. Реч је, наравно, о проблему последњег и стварног основа права. Излишно је и помињати колико тај проблем дубоко сеже и колико његово решавање повлачи за собом читав низ других проблема које такође треба осветлити или бар узети у обзир.

⁷ Каква далекосежна, каква далековида реч која ће се током наредних сто година на примеру његове отаџбине обистинити више пута, а последњи пут 17. фебруара 2008. године бруталном, флагрантно противправном ампутацијом Косова и Метохије!

Настојећи да даде свој допринос разматрању проблема основа права, Гавриловић је следио нит-водиљу коју је нашао код Деландра, аутора једне студије о основу права објављене 1908. године.⁸ Овај аутор је сматрао да се, с обзиром на то како су решавала тај проблем, могу разликовати немачко, француско и енглеско схватање.⁹ По немачком схватању, чији су главни представници тежили да остану на чисто правном тлу, стварни основ права је психолошки — убеђеност у снагу права као испољена државне воље и признање оних на које се правне норме односе (тј. њихових адресата), како је, примерице, истицао Јелинек. По француском, право има свој основ у идеалу правде, оно се појављује као испољавање правде. По енглеском, основ права се налази у подручју праксе, практичних потреба и интереса. Деландр је без устезања одбацио немачко схватање, да би, за узврат, покушао да помири француско и енглеско (ово пре свега у облику што га је добило код Дајсија, који је у том контексту наглашавао значај јавног мњења). Био је уверен да Дајсијеве реалистичке констатације, његова приврженост „енглеској чињеници”, не противрече тези о закону као испољавању правде.

Иако је у овој ствари ишао Деландровим стопама, Гавриловић је ипак, опрезно али јасно, наговестио потребу да се Деландрово „двочлано” помирење, укључивањем и немачког схватања, претвори у „трочлано”. Не без, да се тако каже, синтетичког импулса, поставио је ова питања: „Зар не постоји нека заједничка додирна тачка сва три схватања о којима је реч? Зар се не би могла употпунити формула г. Деландра као што следи: Јелинекова идеја о убеђењу већине грађана једнако Дајсијевој идеји о јавном мишљењу, једнако Деландровој идеји о правди” (152)? Не подлеже сумњи да су у тим питањима, тако постављеним, уједно садржани и одговори на њих.

Гавриловић је био начисто с тим да се, зарад решења кључног проблема основа права, тј. његовог порекла, мора изићи изван права. Јер, последњи основ права не може се налазити у самом праву. Питање основа права, које не може и не сме да заобиђе, којим *мора* да се позабави, правна теорија није кадра да реши сама, на сопственом тлу и сопственим сазнајним оруђима, него је просто-напросто приморана да напусти чисто правни терен и да ослонац, у тој тачки, потражи изван

⁸ M. Deslandres, *Etude sur le fondement du droit*, Paris 1908.

⁹ Није искључено да се тим атрибутима, који нипошто нису теоријски или научни, циљало на нека преовлађујућа својства или склоности тих народа, а можебити и на нешто што је доминантно у њиховом духовном склопу и менталитету. Било како било, таква помисао се намеће сама од себе.

себе (упор. 147). Ако је право друштвена појава *par excellence*, ако је тачна (а несумњиво је тачна!) древна римска изрека *ubi societas ibi ius*, онда је најближа наука која правној теорији може бити од велике помоћи при решавању проблема основа права, која јој у томе може бити драгоцен савезник — социологија права. Милан Гавриловић, додуше, нигде не говори о тој дисциплини, нити, разуме се, употребљава њен назив,¹⁰ али је сасвим извесно да је, настојећи да дâ свој одговор на питање о последњем стварном основу права, прибегаво управо социолошкоправном начину сагледавања и решавања тог и те како важног питања.

Подсетимо ли се да је Гавриловић наглашено говорио о међузависности, оној између држава и оној између појединаца, не би требало да нас зачуди што је приликом разматрања о основу права пошао од фигуре *друштвеног човека* (упор. 156). То се с разлогом може схватити као покушај конкретизовања идеје међузависности. И овде се Гавриловић ослонио на Антона Пилеа. Слично широкој мрежи односа између држава, ствара се, али много гушћи, сплет односа између појединаца. Сваки појединац је учесник у бројним друштвеним односима, због чега је и могућно говорити о фигури друштвеног човека. Питање је сада како у целини тих друштвених односа неког појединца одредити, дакле издвојити, оне који се називају правним? Гавриловићев одговор је био колико јасан толико и одлучан. Правни однос постоји тамо и онда где и када постоји *размена*. По његовом (научном) уверењу, однос у који човек ступа са себи сличнима, свеједно какав је мотив успостављања тог односа, увек има облик размене. Гавриловићу се читав друштвени живот првенствено указивао као размена добара у најширем значењу те (из економског речника очигледно позајмљене) речи. Отуда он, сасвим доследно, може да каже: „У друштвеним односима се само даје да би се добило, чак и тамо где се верује у жртвовање” (157). Сваки појединац који учествује у таквом односу размене ствара *друштвени центар*. Таквим центром управља — и једино може да управља — индивидуална воља, јер се само њој логично могу приписати права и дужности. Гавриловић закључује: „Једино, дакле, индивидуална воља може бити предмет права, али то може да буде само ако се налази на челу неког друштвеног центра” (157).

¹⁰ Уосталом, у време настанка његове докторске тезе социологија права је била још у повоју или, боље речено, у свом формативном раздобљу. Довољно је подсетити на то да је један од њених утемељитеља, Еуген Ерлих, своје *Заснивање социологије права* објавио 1913. године.

Као што се може видети, Гавриловић је на почетак свога трагања за осном права ставио једну социолошку чињеницу (размену), а затим јој придружио једну конструкцију (друштвени центар) и једну психолошку чињеницу (индивидуалну вољу). Из њиховог садејства треба да настане сама идеја о праву која је, у ствари, идеја о правди. Биће најбоље да се овде наведе једно важно место из његове тезе које садржи опис рађања елементарног правног феномена. Гавриловић каже: „По нама, идеја о неком праву се јавља и увек се јављала у уму¹¹ у оном тренутку када се неки друштвени центар, под вођством неке свесне воље, одрекао неког добра у корист неког другог. Она се рађа у психолошком стању које уследи: у очекивању да ће се воља која управља другим друштвеним центром повинovati наређењу које јој је упућено упркос супротним индивидуалним мотивима. Ето зашто могу да постоје права чак и у случају када други друштвени центар добије нешто упркос вољи која њим управља. Појам субјективне дужности је, такође, део садржаја наше свести. У природи је човека да се осећа обавезним сваки пут када добије и да се сматра субјектом неког права сваки пут када даје. Ако се повинује датом наређењу, то је увек неком врстом самоограничавања, будући да увек постоје супротни појединачни мотиви. Идеја о самоограничавању је, дакле, једна општа идеја и може да се примени пре свега на самог појединца. Према томе, могу да постоје субјективна права а да не постоји објективно право, да нема Права” (158—159). И нешто даље: „Када се даје да би се добило, увек се очекује, за узврат, еквивалент онога што је дато. Еквивалент је превасходно субјективан појам. ... Међутим, идеја о праведном је одувек била идеја о праведном еквиваленту” (159).

Ако право настаје психолошким процесом како га је описао Гавриловић, онда оно по својој природи не може бити друкчије него субјективно. И заиста, Гавриловић се ниједног трена није колебао не само да прихвати него и да снажно нагласи субјективну природу права. Од субјективне природе права као таквог, од те сасвим радикалне консеквенције свога становишта, Гавриловић није нимало зазирао. Напротив, обелоданио ју је без устезања, рекавши „да је права природа права субјективна” (165). Али не само то. Подвлачење субјективног карактера права, поготово с обзиром на његову генезу, морало је такође имати за последицу, ако не баш порицање, а оно, свакако, подређивање објективног права субјективном, његово потискивање у други план, безмало његово потпуно неутрали-

¹¹ У француском оригиналу: „esprit”, што би се тачније и боље превело речју „дух”.

сање. Ако је Ханс Келзен оспоравао постојање субјективног права у име објективног, Милан Гавриловић је, обрнуто, доводио у питање објективно право у име субјективног. Боље (и тачније) речено, он је субјективно право изједначио с објективним, и обрнуто, објективно са субјективним, будући да је устврдио „истоветност објективног и субјективног права” (166).

Има још једна далекосежна консеквенција Гавриловићевог правнотеоријског становишта. Сама логика тог становишта, које, као што је управо показано, истиче субјективност читавог права, морала га је навести на закључак, уистину коренит, да постојање права уопште не претпоставља постојање државе. Он тврди „да право, у начелу, може без државе и такозване организоване принуде” (160). Не би погрешно онај ко би помислио да овде, такорећи из прикрајка, делује и околишно прибавља себи значај природноправни начин мишљења. Изгледа крајње необично што је неко ко је преузео на себе тежак задатак да у свом научном првенцу обради (ни мање ни више него) државу и право, то јест да, због овога „и”, разјасни њихов узјамни однос, на крају дошао до тога да егзистенцију права види независно од државе! Међутим, још је необичније што је Гавриловић — упркос истицању субјективности права, упркос оспоравању објективног права, упркос, најзад, негирању начелне повезаности права и државе — ипак покушао да, у крајњој линији, теоријски сачува и објективно право и државу. Учинио је то помоћу једне прилично наивне и натегнуте конструкције (упор. 166), која због тога не може заврети посебну пажњу и занимање. Њоме је Гавриловић, нехотице, додатно потврдио тачност свога запажања о „релативности правних конструкција” (127).

Своје правнотеоријско гледиште, своје виђење права, Милан Гавриловић је заокружио и крунисао идејом компромиса коју је, највероватније посредством Деландра, прихватио од Дајсија. Завршни пасуси његове париске тезе (упор. 168—169) представљају праву похвалу и изражавају дубоку оданост том славном енглеском аутору. Сасвим у Дајсијевом духу и на његовом трагу, он истиче неопходност компромиса за правни живот државе. И само поштовање права јесте последица компромиса. Осим тога, он уздиже компромис до заједничке идеје која одређује садржину правних заповести, а тиме и садржину субјективних права произишлих из друштвених односа. Гавриловић се, очевидно имајући на уму правну политику, залаже за уградњу компромиса у основу модерног законодавства, за то да позитивно право настане као резултат широког компромиса националних снага. Само ће се по ту цену осигурати будућност чисто правног метода и уклонити свака самовоља. Гаври-

ловић је подсетио на то да је компромис одувек био најбољи начин да се отклоне сукоби и да се успостави мир. Све у свему, на компромису „почива свако право, као што је добро рекао Дајси. То је тачно не само за енглеско право већ и за право уопште” (169).

Тако се испоставља да је за Милана Гавриловића компромис основна реч и кључни појам његовог правнотеоријског схватања.¹² Једино се помоћу њега може објаснити суштина права, његово порекло и његова улога у људском друштву. Прихватањем идеје компромиса као средишње за поимање права, Гавриловић се несумњиво и неопозиво приклонио енглеском схватању права, енглеском гледању на право, енглеском начину приступања праву. Он је, дошавши из Србије, своју докторску тезу одбранио у Паризу и излагања у њој увелико засновао на достигнућима француске правне мисли. Главни предмет истраживања, пак, била је немачка школа са својим најзнатнијим представницима и правним методом који је у њој развијен. Па ипак, и помало неочекивано, на крају се определио за енглеско схватање, које највећма води рачуна о практичним потребама правног живота и о компромису као снажној полути права. Те околности делују веома занимљиво. Оне су само наоко случајне и неповезане. Није немогућно да се у њима крије особена порука коју би тек ваљало докучити.

Држава и право, париска теза Милана Гавриловића, то је само једна епизода у његовом животу и раду. Колико се зна, он се ни пре ни после ње није бавио проблемима опште теорије државе и права. Отишао је другим путевима и динамику свога живота обogaћивао друкчијим пословима и друкчијим садржајима. Али, иако епизодно, дакле сразмерно краткотрајно, свакако пролазно, Гавриловићево бављење једним од жарих питања теорије и филозофије права није такво по својим резултатима. Они нису ни епизодни, ни краткотрајни, ни метеорски пролазни. Баш напротив, постојани су, значајни и незаобилазни. Не могу их, разуме се, умањити ни поједине слабости на које је у претходном излагању, чија неуобичајена опсежност сама по себи сведочи о подстицајности и изазовности Гавриловићеве књиге, било указано. Да је продужио путем којим је — смело, проницљиво, спретно, даровито и зналачки — као млад човек био кренуо у својој тези о држави и праву, Милан Гавриловић би се, нема сумње, развио у изврсног правног теоретичара. Ипак, оно што нам је оставио књигом

¹² То је, разуме се, код Гавриловића уочио и Ђорђе Тасић, рекавши за њега да „стаје одлучно на гледиште да је право компромис”. *На нав. месту*, стр. 150.

Држава и право улази у фонд трајних, проверених, осведочених вредности наше правнотеоријске мисли. Ко се год код нас буде бавио фундаменталним питањима правне теорије, вазда ће имати и разлога и потребе да се из прве руке упозна с оним што је о њима писао и начином на који је то учинио Милан Гавриловић.

МАТИЦА СРПСКА И САВА ТЕКЕЛИЈА*

ЧЕДОМИР ПОПОВ

„ТАКО, А НЕ ИНАЧЕ”. МАТИЦА СРПСКА
У ПРОШЛОСТИ И БУДУЋНОСТИ

Обавезан на концизност, дозволићу себи да ово излагање започнем неким опште познатим чињеницама.

Кад се крајем 1824. „иждивенијем” господара Константи-на Каулиција, књигопродавца новосадскога, „перва частица” *Сербске Лейхойиси* за годину 1825. „издана Георгијем Магарашевићем проф. гимнзии новос.”(адској), појавила на тезгама већ на првом кораку показало се да *Лейхойиси* довољно читалаца неће имати и да финансијски терет даљег излажења издржати не могу. И гле чуда, тада се у једном од још увек скромних културних центара Срба у Хабзбуршкој монархији, не у тршћанском, бечком, карловачком или новосадском, већ у пештанском, појавила група национално свесних и далековидних грађана — „купеца” која је разумела (или само наслутила) значај књижевства и једног редовног часописа, који ће подстицати и унапређивати културни напредак свога народа.

Тим предузимљивим пештанским трговцима (Јосифу Миловуку, Гаврилу Бозитовцу, Георгију Станковићу, Андрији Розмировићу, Петру Рајићу и Јовану Деметровићу) придружио се крајем 1825. млади, али већ веома запажени доктор правних наука и књижевник Јован Хацић (у књижевности Милош Светић), који је реченој групи дао главни правац „назначивши” циљеве и одредивши име друштва које су намеравали да оснују ради подршке *Сербској Лейхойиси*.

* Изговорено на обележавању пресељења Матице српске из пештанског Текелијанума у Нови Сад и објављивања *Правне дисертације о узроку и циљу йосйојања државе Саве Текелије*, у Платонеуму, у Новом Саду 12. маја 2009. године.

После кратких и интензивних договарања, углавном у Миловуковој кући, најученији међу овом седморицом славних, Хаџић им је већ лицем на Светог Саву 14/26. јануара 1826. представио Статут Дружства Матица Србска који је усвојен и, на округлом печату, потписан 4/16. фебруара 1826. Само неколико дана после тога „на трапаву среду” у маленом шајкашком селу Мошорину родиће се Светозар Милетић. Показаће се само две-три деценије касније да је овим стицајем околности, историја подарила српском народу северно од Саве и Дунава и западно од Дрине, најзначајнију културну институцију и највећег политичког вођу и трибуна.

Оснивачким Статутом Матице Србске њени оснивачи су свечано изјављивали: „Ми доле потписани добровољно се слажемо и установљавамо једно *Дружство* као једно тело које равним и једним јединим духом за ползу и славу народну дише.” У том циљу најважније намереније *Дружства* јесте: „да се књиге србске рукописне на свет издају и распрострањавају, и то сад и одсад без престанка за свагда”.

Матицом српском ће као највиши орган управљати Скупштина, у којој ће сваки њен члан слободно, али разложно износити своја мишљења „без сваке личне увреде” и мрзости, а дужност осталих учесника биће да та мишљења с пажњом са слушају и већином гласова усвоје закључке: „Тако, а не иначе!”

Шта ће ова свечана начела и племенита намеренија значити и како ће се остваривати показаће се у свих 183 године постојања, деловања и ширења Матице србске. Пребродивши у првој деценији озбиљне тешкоће и претње материјалне, међусобне, политичке и правне природе од стране туђинске апсолутистичке власти, Матица је крајем 30-их година XIX века стала на чврсто тле. У тој првој деценији њени највећи заслужници били су први председник Јован Хаџић и први секретар Теодор Павловић. А кад јој је 1838. на чело дошао знаменити племић, први српски доктор правних наука и неупоредиви донатор и задужбинар Сава Текелија, опстанак Матице нико више није могао да пресече и доведе у питање. Уз помоћ најближег сарадника будимског владике Платона Атанацковића, као „фторог председатеља”, остарели Текелија је и из свог Арада усмеравао рад Матице држећи се њених изворних, оснивачких циљева и начела, обогаћујући их новим задацима. Она је тада још пунију пажњу стала поклањати питањима језика, књижевности, историје и уметности српског народа, уређујући *Летопис*, објављујући књиге, истражујући националну прошлост, сакупљајући старине, уметничке предмете, стварајући књигохранилиште и отварајући га читаоцима. Тако ће у њеном окриљу већ 40-их година XIX века бити ударени темељи будућих зна-

чајних културних установа, Библиотеке, Галерије и Музеја, од којих прве две и данас носе Матичино име, док ће публиковање књига, научни рад и делатност на популарисању националне и европске културе остати њена стална брига.

Захваљујући на првом месту управо Сави Текелији, Матица је средином XIX столећа узела на себе још један преважан задатак: старање о школовању српске омладине и припремању високо образованих стручњака — од правника и професора, до лекара и инжењера — за мисију уздицања општег културног нивоа свога народа и своје средине. У ту сврху, Текелија је, поред свог великог наследства које је оставио Матици, њеном старању поверио и фондацију „Текелијанум”, основану у Пешти као дом српске учеће се младежи, кроз који је, школујући се, прошло стотине питомаца, међу којима и многи врхунски интелектуалци свог народа. Полазећи за његовим примером многобројни српски родољуби, од имућних племића, црквених великодостојника, земљопоседника и трговаца, до скромних сељака, занатлија и просветних радника, оставили су своје дарове Матици, који су јој осигурали материјалну сигурност, али и нешто много више. Реч је о улози једног од каменова темељаца српске културе — темељаца на којима је почивала њена мисија градитеља српског духовног заједништва и српске националне интеграције. Ту мисију вршила је средствима културе, уметности, науке, књижевности и духа разумевања и толеранције. То јој је обезбедило трајност и један, за српску историју препуну прекида и дисконтинуитета, континуитет, који је потврђивао духовну снагу свога народа. Матица се на тај начин сврстала у ред најзначајнијих националних институција Срба: иза Српске православне цркве, а упоредо са Српском академијом наука и уметности и Београдским универзитетом. У Војводини се унеколико с њом могло мерити само Српско народно позориште.

Пресељењем лађом Јована Форовића у Нови Сад 12. маја 1864, у време кад је овај град залечио тешке ране задобијене 15 година раније у Револуцији 1848—49, и израстао у најзначајније средиште српске културе („Српску Атину”), у којем се „мислило за цео српски народ” (Скерлић), Матица је добила нове хранљиве сокове, повезујући се са свим најважнијим људима и центрима српске културе. Ни пре тога, ни после тога, није у њој текло све глатко и несметано, без озбиљних криза, застоја и падова, од културних, политичких, преко људских и креативних, до ратних (1914—1918. и 1941—1945), али је она трајала, све савлађивала и расла. То је настављено и после великог прелома 1945—46, кад ју је нова социјалистичка власт лишила сопствене материјалне снаге и основе. Али је и та нова, још

неуљуђена, држава умела да препозна историјски и културни значај трајности и стваралачких потенцијала Матице српске и да је узме под своју бригу и заштиту. Раст и развој Матице српске убрзано је кренуо од 50-их година XX века.

Ослоњена на своју светлу традицију, утемељену на далековидим замислима својих оснивача, на искуства која су јој омогућила да надживи 7 држава, двоструко толико друштвених и бар троструко више политичких система и режима, Матица је данас жив, развијен и снажан научни, уметнички и образовни систем у којем близу 2.000 сарадника ради на око стотину њених научних пројеката у оквиру 7 научних одељења, приређује десетине концерата и уметничких приредби, поседује драгоцен архив за културну и политичку историју српског народа, публикује резултате научних радова у 10 научних часописа, негује свој незаменљиви *Летопис*, поноси се Библиотеком са скоро 3,5 милиона књига и Галеријом која репрезентује српско сликарство од XVIII до XX века. Развила је продуктивну лексикографску делатност и основала је особен Издавачки центар који објављује пробране ауторе и наслове. Матица српска је данас својеврсни институт за интелектуалну синтезу, јединствен у нашем народу и инспиративан за неке друге народе.

Циљ читавог овог готово двовековног напора хиљада Матичиних сарадника, међу којима су биле и стотине оних најеминентнијих, био је вада исти — онај који су замислили потписници Оснивачког статута и њихови непосредни настављачи: духовно уједињавање српског народа до његове пуне националне интеграције, ако не територијалне и политичке, онда до историјске и идејне. У вези с тим, мора се поставити питање шта се подразумева под појмом интегрисане нације, изузетно важне у времену које живимо и у сагледавању бар непосредне будућности у којој ће се наћи и Матица српска.

Интегрисану нацију одликују непољуљано родољубље и јако осећање патриотизма. А то даље тражи јединство у препознавању општенационалног интереса и спремности да му се подреде сви партикуларизми — политички, територијални, економски, ментални. Није лако, али се мора признати да су Срби више пута у историји губили те особине националне интегрисаности. Своје духовно јединство не једном, као ни данас, нису умели да потврде слогом у поимању заједничког и трајног националног задатка: сложног отпора онима који им не желе добро, већ им напротив желе зло. То је ишло до међусобних неразумевања, нетрпељивости, па и отворених непријатељстава и сврставања уз националног непријатеља. Властита историја и спољни утицаји и притисци учинили су своје: створили су међу Србима различите економске, друштвене,

културне обрасце и идеолошке интересе и предрасуде, различите погледе на свет и живот, различите менталитете и темпераменте. Отуда су Срби често, уместо односа са Германима, са Англосаксонцима, са Хрватима, са Мађарима, са Турцима, са Албанцима, били заокупљени односима самих са собом. Тај неспоразум Срба са Србима распламсава се и данас у ери хегемонистичког глобализма који диктирају моћне силе, међући све, па и народе, који им се нађу на путу. Србијанци и пречани, Србија и Војводина, Срби и Црногорци, Источни и Западни Срби, држава матица и њени сународници из окружења, пуни су међусобног незадовољства и сталних прекора и пребацивања, пуни злих намера и анимозитета. Сама матична држава подељена је на две Србије.

Могу ли се све те невоље и недаће српског народа превладати и превазићи? Може ли се њихова национална интеграција најзад окончати? Треба се надати да може, јер је то императив овог немилосрдног времена. Ту није у питању само достојанство, већ и егзистенција и живот нације, избегавање судбине недефинисаног становништва „ових простора” и припадника милијарди отуђених анонимних индивидуа, без вере, историје и језика. Такве судбине, каже Лешек Колаковски, могу да се избеаве само народи који у себи нађу јединства, снаге и *воље* да јој се одупру. Ако се изборимо за такво јединство и вољу, ако успемо да афирмишемо родољубље и патриотизам, ако не капитулирамо пред родомрсцима и србомрсцима у сопственим редовима, све гласнијим и агресивнијим, успећемо да очувамо и наше духовно јединство и наш национални идентитет. За такав циљ и такве намере, као и њени преци залаже се средствима којима се увек служила данас Матица српска спознавајући у њима и своју сопствену сутрашњицу. „Тако, а не иначе!”

ДУШАН НИКОЛИЋ

МАТИЦА СРПСКА САВИ ТЕКЕЛИЈИ

Српски народ је пре готово хиљаду година имао добро организовану државу, развијено право и високу културу. Имао је све и све је изгубио. На место једног царства дошло је друго. Завладао је туђе право — право јачега. Од тада пресуде више нису сачињаване у два примерка, као што је налагао Ду-

шанов законик, јер су други судили по својим законима, а и народ више није умео да чита. Нестајала је једна култура. Одлазили су људи. Отишли су готово сви који су били способни да оду. Са њима су, заувек, отишли и они који су били способни да воде народ.

За настанак нове друштвене елите били су потребни векови. Процес обнове је започет у Угарској. Прво је настао имућни слој који су чинили богати трговци, занатлије и малобројни припадници војне аристократије. Из тих породица потекли су први високи српски интелектуалци. Многи од њих су увиђали потребу да се народ након вишевековне турске окупације укључи у савремене европске токове. Међутим, то су били само поједници. Србима су у то време недостајале друштвене институције. Требало је створити нешто око чега ће се окупљати учени и умни људи. Тако је 1824. године покренут *Лешојис*. Но, убрзо се испоставило да ученост сама по себи није довољна. Било је очигледно да се културна мисија часописа не може остварити без одговарајуће материјалне подршке. Решење је нашао млади докторанд Јован Хаџић, заједно са групом пословних људи коју су чинили Ђорђе Станковић, Јосиф Миловук, Јован Деметровић, Гаврило Бозитовац, Андрија Розмировић и Петар Рајић. Они су 1826. године у Пешти основали књижевно друштво које је добило назив *Матица српска*. Идеја је била врло једноставна. Требало је повезати образоване људе и добротворе. Једни су народу стављали на располагање своје знање, а други, део свог иметка.

Матица је све до краја четрдесетих година XIX века била књижевно друштво, са скромним капиталом и неизвесном будућношћу. Околности су се битно измениле 1838. године када је на њено чело дошао Сава Текелија. Нови председник је по много чему био изузетна личност. Припадао је сталежу српске војне аристократије у Угарској. Као потомак чувеног војсковође Јована Поповића, који је значајно допринео победи принца Еугена Савојског у бици са Турцима код Сенте, и синовац Петра Текелије, генерала у војсци руске царице Катарине Велике, имао је посебан положај у друштву. Сава Текелија је, уз то, имао и широко образовање. Две године је студирао право на бечком универзитету и истовремено учио француски, италијански и шпански језик. Претходно је, уз матерњи српски, савладао мађарски и немачки. Познавање латинског се подразумевало. У Бечу је похађао и наставу из природних наука, учећи анатомију, хемију, ботанику и математику. Студије права је завршио на Универзитету у Пешти 1785. године. Наредне године, на истој високој школи, одбранио је докторску дисертацију *De causa et fine civitatis* (*О узроку и циљу постојања држа-*

ve) и постаo prvi srpski doktor prava a time i rodonačelnik srpske pravne nauke. Disertacija je pisana u duhu francuske enciklopedistike i prosvetiteljstva. Po kvalitetu nije zaostajala za radovima takve vrste koje su pisali naučnici iz drugih evropskih zemalja. Saava Tekelija je dokazao da pripada intelektualnoj eliti tadašnje Evrope. S druge strane, bio je svestan svog porekla i moralne obaveze prema narodu. Godine 1805. preveo je Вотсонову knjigu *Римљани у Шпанији* и у предговору изложио програм за обнову српске државе. Следећи идеје француских просветитеља, активно је радио на просвећивању народа. Сматрао је да треба формирати снажну интелектуалну елиту која ће допринети да се српски народ ослободи од турске доминације и врати у окриље европске цивилизације. Његове идеје су се, у том смислу, подударале са мотивима оснивача Матице. Међутим, постојала је и једна значајна разлика. Сава Текелија Матицу није видео као обично књижевно друштво. Он је желео да од ње створи националну институцију, попут академија наука које су постојале у многим европским земљама. Његови погледи су били много шири и сезали су много даље. Знао је да без науке не може бити значајнијег напретка у области културе и образовања, а тиме ни општег напретка у друштву. Захваљујући њему, развијена је визија једне нове Матице. При том треба рећи да Сава Текелија није био само велики визионар. Он је био и највећи добротвор. Друштву је поконио богату библиотеку. Материјално је подржао формирање Српског пантеона. На крају је Матици српској поверио своју задужбину — *Текелијанум* и завештао велику своту новца. Његов пример су деценијама следили многи имућни грађани међу којима је било и припадника других нација.

У време пресељења у Нови Сад 1864. године, Матица српска је била најбогатија задужбина у Угарској. Осим готовог новца и хартија од вредности, поседовала је богату библиотеку и збирку уметничких дела. Из текелијанумске епохе наслеђена је јасна представа о друштвеној улози и правцима развоја. Матица је тада имала све: висок углед, бројне сараднике, богатство и развијену стратегију.

Матица српска данас има седам научних одељења, библиотеку са више од три милиона публикација, галерију и издавачки центар. Издаје најстарији живи књижевни часопис у свету и још десет научних серијских публикација. Сава Текелија би вероватно био задовољан јер је његова визија већим делом остварена. Његово име се помиње на свим свечаним седницама. Матица српска је поводом 170. годишњице оснивања *задужбине Текелијанум* објавила његову докторску дисертацију.

тацију на латинском и српском, са прилозима на енглеском језику. Управо онако, како приличи ерудити и полиглоти европског формата. Највеће задовољство би му вероватно причинило сазнање да су примерци те књиге уручени студентима Правног факултета у Новом Саду који су недавно победили на престижном европском такмичењу у симулацији суђења одржаном у палати Међународног суда правде у Хагу, пред жиријем у чијем је саставу био и сам председник те институције. Сава Текелија је веровао у то да ће наша култура, просвета и наука ухватити корак са развијеном Европом. Међутим, тешко је могао и претпоставити да ће наши млади људи постизати такве резултате. Исто тако, није могао ни слутити да ће старо богатство нестати у вртлогу времена, да ће задужбинска имовина бити национализована и да ће Матица остати без изворних прихода. Најстарија културна и научна институција српског народа данас живи у неизвесности коју доносе велика економска криза и чињеница да су неки заборавили због чега је она основана. Не треба много мудрости да закључимо да би без Матице Кошница остала празна и пушта, као старе банатске куће у које више нико не залази...

БЕСКРАЈНИ ПЛАВИ КРУГ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

ГОРАНА РАИЧЕВИЋ

ТРАГАЊЕ ЗА ЗОРЊАЧОМ

У белешци којом је пропратила издавање Дучићевих Сабраних дела 1929. године Исидора Секулић је, желећи да укаже на значај поменутог догађаја, испричала једну норвешку легенду. Према тој легенди, каже мудра Исидора, „преци ма којег народа, у оном свету, седе окупљени, неми, разговарају само мислима, прате ток народног живота, и, кад се деси што значајно, устају и учине поклон у дубокој тишини”. Иако бих волела да могу да замислим сложну и једногласну реакцију наших, српских предака, а размишљајући о томе како треба почети овај земаљски поздрав сабраним делима једног другог великог песника српског језика, Милоша Црњанског, одлучила сам се да се оканем бласфемичних мисли и сумњи у свему-дрост којом су надахнути наши сународници на оном свету, свемудрост која их лишава једног од најупорнијих националних порока. Уместо тога, желим да изрекнем неколико речи не о томе зашто ми, живи људи, ма које нације и вере били, треба да читамо дела Милоша Црњанског, јер то није рекла ниједна критика, већ да можда, захваљујући неким својим скромним увидима, дам неколико путоказа које у том читању можемо следити. Пошто немам моћи којом бих претендовала на објективност својих судова, желела бих да укажем на то да се ради о једном личном доживљају, малој личној опсесији, која, ипак, у складу са позивом којим се бавим, покушава да се простре у оквирима које називамо научним и поузданим, онолико колико говор о књижевности уопште то може да буде.¹

¹ Белешка о Милошу Црњанском изговорена на промоцији Сабраних дела Милоша Црњанског (прир. Мило Ломпар), „Штампар Макарије”–„Октоих”, Београд—Подгорица 2008, у Матици српској 10. фебруара 2009. године.

Стивен Гринблат, амерички теоретичар и представник тзв. новог историзма у проучавању књижевности каже да смо ми — историчари књижевности — у неку руку и савремени врач, шамани — и то због тога што је наш посао да разговарамо са мртвима. Ми то, наравно, радимо на различите начине, не зато што смо преваранти и опсенари, већ зато што духове писаца не призивамо за спиритистичким столовима. Уместо тога, авети које тражимо еманирају из речи, из дела која су оставили иза себе. А пошто је уживање у тексту тек полазна тачка наше авантуре коју зовемо бављење књижевношћу, онда се, барем већина нас, ипак труди да своје судове, естетске али и моралне, изводи на колико-толико могућ објективан начин, што ће рећи да даје себи за право да исприча причу засновану не на монологу и личним импресијама, већ на дијалогу (па макар и са мртвима) и аргументима без којих се читава грађевина урушава сама од себе.

Зашто све ово говорим, зашто правим оволики заобилазан увод. Зато што испричати причу о Милошу Црњанском није ни једноставно ни лако. Можда би најједноставније било рећи да се ради о генију (што он свакако јесте био) управо зато што појам генијалности измиче свакој дефиницији. Ипак, сви који су покушали да се овим феноменом позабаве (било да се радило о метафизичким, психолошким или социолошким тумачењима) указивали су, свако својим особеним терминима (било да се помиње екстатично надахнуће, архетипски садржај или концентрација тзв. социјалне енергије прикупљене у мрежи преговора и размене) да генијалан стваралац својим делом разговора (комуницира) са читаоцима свог и свих потоњих времена личним, али и колективним садржајима што су, тајном неке повишене осетљивости, пријемчиве за цео људски род. Црњанскова дела, без обзира на време и контекст у којем су настала, без сумње комуницирају са савременим читаоцем управо захваљујући овој универзалности, ванвременности која чува велику уметност и омогућава јој разумевање неусловљено временским и просторним ограничењима. Дело, које је генијални уметник умео једноставно да дефинише једном реченицом: „У својој поезији, намеравам сам, свесно и несвесно, да бележим поетски садржај једног људског живота у једном нареду.”

У много компликованију врсту расправе упуштамо се, међутим, ако посегнемо за тзв. историјом рецепције Црњанских дела, начином на који је публика, или боље рећи критика, у конкретном времену реаговала на оно што је писао испрва млади бунтовник, модерни Одисеј који се враћа из Великог

рата и са авангардистичком вером у промену, хоће да изгради нове естетске али и моралне вредности, затим онај Црњански којег су између два рата и славили и оспоравали и онај који је 60-их година 20. века жив покопан, заборављен, ускрснуо као феникс из пепела и поново се, и физички се враћајући у окриље своје домовине, на велика врата вратио у српску књижевност. Укратко речено, био је слављен и срозаван, и неретко су то чинили исти људи, при чему су те своје метаморфозе, што су ишле од заноса до мржње, тумачили променама самог песника. Ако су му и признавали уметнички таленат и естетску вредност оног што је створио, онда је разлог за осуде била његова наводно подељена личност. Великим уметницима, уосталом, каже критика, дозвољено је да буду — лоши људи. А етичка нискост нашег песника доказивала се његовим наводним особењаштвом, свађалачком нарави, али и конвертитством (продајом младалачких левичарских ставова), удвориштвом према различитим режимима, и, као крунски доказ, навођено је његово кокетовање са фашизмом.

Побуда да се позабавим овим двојностима, наводним јазом који дели дело Милоша Црњанског од његовог карактера, родила се током истраживања у току рада на докторској тези о Црњансковој есејистици, када сам прочитала, верујем, све што је писац сам написао, али и велики део оног што су о њему написали други. С једне стране, као упечатљив наметао ми се закључак да се Црњански од младости до позница није много мењао — да су основне идеје његове о човеку и његовој судбини у историји, о уметности и њеном месту у свету остале, у основним својим контурама, исте. Са друге, на то да се подробније обавестим о Црњанском животу, навело ме је његово уверење о испреплетености живота и литературе, које се исказивало у давању првенства животним над књишким утицајима, у својеврсном романтичарском схватању уметности по којем је она израз оригиналних личних садржаја, одабраних, изузетних личности, израз душе и екстазе, како је то у својим раним програмским текстовима говорио песник *Суматре*. Иза сваког великог ствараоца, верује Црњански, било да је реч о Његошу, Диреру, Шекспиру или Микеланђелу, или о многим другим песницима, сликарима, глумцима, музичарима о којима је писао, стоји некаква животна тајна. То што се пред крај живота, готово опсесивно, бавио генијалним меланхоликом, ренесансним вајарем и песником Микеланђелом, покушавајући да продре у његову тајну не као историчар, него као медијум, доживљавао је Црњански као неку врсту утехе. Верујући у то да је и његово животно дело остало недовршено (феномен који су познаваоци Микеланђела назвали *non-finito*), захваљу-

јући несрећним животним околностима, Црњански је говорио: „Мој живот је покварио моју литературу. Живео сам несрећно.” У овом исказу који је изрекао пред крај живота препознаје се далеки одјек тезе изнете у есеју о Ђури Јакшићу, тезе о лицемерној теорији равнодушног света и лоших мецена по којој се велика уметност рађа из велике патње — да је, дакле потребно да уметник живи несрећно да би човечанство постало богатије за једну ванредну уметничку визију. Прави уметник, верује Црњански, има моћ да види и другачијим очима, па ће, и ако живи у условима страшне материјалне оскудице, ипак моћи да захваљујући њима прелети свет. Као несрећни уча из Сабанте што ће на једном другачијем путовању моћи да види зелено море венецијанско које његове очи никада нису виделе. Уметник је, дакле, по Црњанском, рођен да ствара, а на друштву у којем то ради одговорност је да то стварање помогне или одмогне. У случају Милоша Црњанског, очигледно је, јаче су биле силе потоње.

Шта су узроци Црњансковог неспоразума са светом? А било их је доста. Неспоразум први: година 1919 — објављивање *Лирике Ишаке* у Београду — први велики „грех” Црњанског је што као бивши аустроугарски војник у својим песмама наводно вређа видовданску етику, обесветивши патриотске вредности и стожере српске историје. Неспоразум други: тридесете године прошлог века — када се исти тај некадашњи бунтовник који је прошао кроз кланицу Великог рата и спознао сву његову бесмисленост, сада, наводно, преобразио у десничара, националисту и режимског новека, у фашистичког присталицу рата као футуристичке „хигијене света”, уредника „реакционарних” *Идеја* и ксенофобичног прогонитеља стране књижевности. Грехова — сасвим довољно да се добровољно странствовање преобрати у принудно кажњеничко изгнанство после Другог светског рата, које је безнађем и материјалном оскудицом запретило да га сасвим уништи. Али, ни ту није крај осудама и неспоразумима — шездесетих година 20. века за неке је Црњански опет конвертита који се додворава новим властима, издаје своје идеје, да би се вратио у домовину.

Како све ово разумети и објаснити? Тако и само тако што ћемо читати Црњанског. Два важна момента, верујем, представљају кључ за разумевање Црњанскове уметности и, посредно, разрешавају све наведене неспоразуме. Први се тиче песничког односа према колективитету, а који проистиче из чињенице да је рођен у заједници војвођанских Срба, као припадник народа који не зна своје границе. Друга је да је Милош Црњански у дуалистичкој природи човека и света примат давао идеји а не материји.

Без војвођанског контекста немогуће је разумети огорченог бунтовника, младог Одисеја, који у песми *Сйомен Принципу* узвикује: „О Балши и Душану Силном, да умукне крик. / Властела, војводе, деспоти, беху срам. / Хајдучкој крви нек се ори цик, / Убици диште Видовдански храм! // Слави, и оклопницима, нек умукне пој, / Деспотица светих нек нестане драж, / Гладан и крвав је народ мој, / А сјајна прошлост је лаж.” Јер *Лирика Ишаке* јесте манифест једног другачијег родољубља које хоће да се критички осврне на испражњене патриотске ритуале војвођанских Срба који на очи песника изумиру ван граница своје државе. Без војвођанског контекста немогуће је схватити зашто Црњански велича чин човека чије је име састављено, како каже, од имена принца и арханђела, чин жртвовања који се супротставља уљуљканом и успаваном патриотизму певачких друштава, литија, и историјских играказа, икона које се ваде и враћају у прашне сандуке у зависности од орилике. Када читамо дела Милоша Црњанског, треба се сетити и Јаше Игњатовића и Исидоре и Вељка Петровића, празних пречанских цркава, гробаља, рипида, крстова. Треба се сетити оног Вељковог сељака који једини још носи животворну моћ народа коме припада и чије име носи. Без војвођанског контекста, немогуће је разумети зашто се управо код тог младог Црњанског зачела идеја о држави као спасењу, та младалачка визија Србије, као, како он то каже, „грознице и болне халуцинације” не само за њега, већ и за његове очеве и дедове и учитеље, за оца Тому који га је „кљукао историјом Војвођана”, за трагичног учитеља Берића, за оног Пају Путника и све друге несрећнике који су „у сну видели цара Лазу, а на јави ратовали за бечког Ћесара”.² Без војвођанског контекста немогуће је разумети ни *Дневник о Чарнојевићу*, ни *Сеобе*, ни Вука ни Павла Исаковича. Али ни главне јунаке *Код Хийерборејаца* и *Романа о Лондону*, ту страшну њихову носталгију да се врате тамо где припадају, у свој дом. Јер није идеологија та која је управљала Црњанским — макар то хтео експлицитно да каже у својим раним текстовима, није он у својој социјалној солидарности са малим човеком у рату истовремено и заговорник левичарске идеологије. Јер како то може бити ако у стиховима из 1919. године каже: „Што ти је жао нашег поколења? / Зар то није весела маскарада: / данас је укус цар, а сутра барикада, / Хри-

² Ову опаску Миодрага Поповића из књиге о Вуку цитирао је Бранко Бешлин пишући рад на тему „Срби из Хабзбуршке монархије, учесници у босанско-херцеговачком устанку и српско-турским ратовима 1875—1878. године” (*Зборник о Србима у Хрватској*, Београд 1995, 310) у којем говори и о рођаку Црњанском Паји Путнику, чији је патриотизам, али и склоност разочарању у отаџбину и сународнике наследио и велики писац.

стос, па Нерон, па Лењин. Укус се мења, укус се мења: / само су хуље сви исти. / Хиљаде година вуку нас за нос, / песници, месије, цареви и комунисти.” (Куџа) Како левичар може бити неко ко исте те године у тексту *Васийишање и револуције* каже: „Узалудне су револуције које мењају материјални поредак света, јер немају снаге да преобразе човека ... Крв и лешине су узалудне, револуције се сврше, а постигну увек само оно што би се могло и без насиља постићи ... Данашње револуције имају друге узроке, не оне које револуционарци тако гласно спомињу. Ако је ко гладан, па у глади својој хоће да отима, то још не значи да је он комуниста, и да зна шта је то, а најмање да би он да има сам да једе, уделио гладном половину ... Напротив, масе су више него подле, немилосрдно бруталне, себичне, и што је горе — превртљиве. Данашње револуције су комедије ... Ово што се данас зове револуција, то је трагикомедија и себична маскарада ... Револуције су бедне маскараде у радионици човечанста, за њима остаје само више посла, а воле их само они који не воле рад.” Црњански није могао да буде левичар јер не само да није веровао у револуцију као насилну и материјалну промену система. (Сетимо се и једне приче из збирке *Приче о мушком* која је заправо травестија револуција, где се лајтмотивски истиче само једна стварна промена: „и новине су опет поскупеле”). Песник који гаји авангардистичку веру у „револуцију душа” не може да поклони своје поверење једној у суштини материјалистички заснованој идеологији. Вера да је идеја а не материјални принцип то што покреће свет главни је узрок сукоба Милоша Црњанског са комунистима између два рата. И без тога немогуће је разумети ни његов суматраизам као визију невидљивим везама премреженог света, ни готово спиритистичке визије из тзв. стражиловског комплекса, онај јединствен стих: „лутам још витак са шапатам страсним / и отресам чланке смехом преливене” — смехом који еманира из земље у коју је сахрањена давно умрла весела младост — без тог сазнања да Црњански верује у идеју немогуће је разумети зашто се тако упорно у својим историјским есејима (којих нажалост нема у овим сабраним делима, а који повремено као и есеји о књижевницима звуче као најлепша поезија), зашто се, дакле, пишући о Вожду Карађорђу трудио да покаже да није празан стомак тај који је покренуо народ на устанак, већ пет векова очувана идеја државности, *идеја државе* која је „за сваког ко је мушко највећа опојност”. Та представа о државности сачувана „у лелеку народа, у заносу калуђера који одлазе у Русију нема скоро ничег више материјалног и земаљског у себи” каже Црњански пишући о светом Сави, „оно је постало чиста патња и замисао и идеја која може да малак-

ше, али се опет рађа”. Управо у тој идеји видеће Црњански и главне разлоге и узроке подизања Првог српског устанка, на супрот свим „материјалистичким” тумачењима о „социјалним разлозима” и о својеврсној „сељачкој револуцији”. Тај „континуитет сна о држави и традицији” који су сањали сви припадници овог народа без обзира на то у којој држави живели, та каже „етатизација Српства” за Црњанског је прави узрок покретања Устанка. Разматрајући историју свог народа, а доследан у промовисању примата идеје (не носи случајно озлоглашени часопис који Црњански уређује наслов *Идеје*) Црњански иде чак дотле да тврди да се катастрофично уназађивање Српства под Турцима пренаглашава и да је Хабзбуршка монархија, са својом материјалистичком цивилизацијом, овом народу учинила много више штете. Чак и онај огорчени изгнаник после Другог светског рата који о историјским темама пише на много мање патетичан а више ироничан начин (иронијом која се искључује и подсмехивање самом себи) чува једно непромењено осећање, а то је дубока оданост свом народу.

Отуда и није случајно што је свет Црњанскових јунака подељен на два непомирљива дела. Са једне стране је сфера меланхоличног мушкарца, војника, од Чезареа из *Маске*, Рајића из *Дневника*, Вука, Павела, Рјепнина, мушкарца који је у животу вођен поривом, мотивом или архетипом *жеље* или *чежње* која се никада у потпуности не испуњава, односно не остварује. Чежња којом су ови људи вођени на почетку је, у оквиру суматраистичке осећајности и филозофије, обележена чежњом ка таквом поретку ствари у којем се огледа апсолут, да би се временом (посебно у делима која су настала после Другог светског рата) тај метафизички идеал поклопио са интересима колектива. Ликови војника са катарзичним искуством светске кланице, искуством које их чисти од земаљских грехова, али и њихова спремност на жртвовање (за своју земљу и свој народ) придаје им ореол христолике чистоте који претеже други тас теразија на којем су њихове овоземаљске грешности. Та спремност, дакако, обележава их као носиоце специфичне „мушке туге”, али то чини и њихово својевољно опредељење за несрећу (као опредељење за пораз као часнији избор од победе).

Са друге стране је сфера женског: жене су те које су за разлику од мушкараца окренуте ка остваривању личне среће, те их управо та непосредна жеља за испуњењем у великој мери чини носиоцима еротске жудње. Реченице које у првом и последњем Црњанском роману изговарају управо жене („Око тога се окреће свет” и „Секс је корен свега”) оцртавају круг ауторове имплицитне полемике са Фројдовом психоанализом, која свеукупно људско понашање своди на сексуални порив и

њиме га објашњава, што се свакако уклапа у његово доследно супротстављање свим доказима о материјалистичким основама цивилизације, као и у иронично изругивање над свим њеним постојећим манифестацијама.

Тако је, већ на самом почетку Црњансковог деловања као писца, оформљен један нов профил књижевног лика: мушкарац очишћеног од телесних страсти, војника, али и монаха-покајника (за чији се прототип управо може узети спој ова два типа, персонификован у темплару, војнику-аскети, који живот посвећује одбранама мистичких тајни) у свету који је храм подигнут у част вере у метафизичку повезаност природе и условљеност сваког човековог поступка.

И то је Црњански, у суштини увек један и исти. Онај који се од чари женског тела окреће љубави према шумама и небу, онај меланхолик, тужни мушкарац који пева „да није најлепше љубав / већ за грумен Сунца убијати и рано умирати”. Идеалиста, романтичар, али у оном смислу у којем је и он сам презимао поделу на писце естетике и писце романтичаре, где романтизам значи „везу са читавим једним народом, са читавим једним крајем”. „Књижевник”, каже Црњански, „који не саучествује у судбини свог народа, није прави књижевник.” То што га је идеал који је замишљао најчешће изневеравао, што се са оном болном грозницом и халуцинацијом Србиом, у којој је тражио зорњачу, никада није срео, има свакако везе са природом самог идеала која је за овоземаљске људе недосегљива. Али, круг који је Црњански описао од ране мушке туге до меланхоличног принца Рјепнина описан је свакако око све-прожимајућег осећања недовољности и неиспуњења, које је, ипак, верујем, доследан себи, Црњански сам бирао. Оставши увек на рубу збивања, избавивши неиспуњеност (било као пораз који је за модерног Одисеја часнији од победе, или етеричну нетелесну љубав) и измештеност, тај избор обележио је и његово дело трајним печатом чежње за утопијски пројектованим идеалом који се, оцртав кружну путању својим трансформацијама од Србије, преко Суматре и Хипербореје, до Београда, везивао за топониме-симболе који као путокази осветљавају ток једног људског живота и поетских садржаја које је тај живот сублимирао. У том животу који је стално на ивици некаквог страшног *dance macabre* у којем се од човека непрестано тражи да надигра, изигра судбину и моћ „сила немерљивих”, појединац је за Црњанског усамљени, поражени губитник. Међутим, ако се Црњански отуда и укаже читаоцу као један од највећих песимиста у српској литератури, онда се и чињеница о величини његове визије и снаге покушаја да се та трагичност надвиси и савлада мора позвати као улог сваке озбиљније ана-

лизе пишевог дела. То што је у *идеји*, нематеријалности, тражио виши и савршенији облик постојања од материјалним законима ограничене људске егзистенције, не чини га нипошто више „филозофским” а мање лирским пирцем, писцем апстракције и беживотне теорије: Црњански је пре свега и увек, без обзира на то у ком се књижевном жанру огледао, од почетка до краја песник и лиричар. Свет његове духовности управо је утолико *људскији* од света одређеног историјским временом и простором, јер га је за разлику од тог света створио човек. Да би се могло живети у том свету, та доза људскости, као врста личног избора, насупрот сваком детерминизму, указује се као неопходан састојак људског живота. Отуда је романтизам као оличење принципа којем дајемо разна имена и облике: идеализма, ескапизма, утопизације, наде, неизбежан пратилац сваке велике књижевности која из њега црпе своју постојаност у свим временима и у свим просторима.

Али, све ове приче постају потпуно сувишне када чујемо, тон, дрхтај, болну мисао његовог стиха:

*Погледах увис, да ли је тво месечине прах,
или је ледени вир зоре, што ми гуши дах?
Нисам знао да ми, шрећњом и бисјери ишоком,
и сјрасном вишкошћу девојке, њиним пришоком,
Она тво већ, из далека, колена пребива!*

Први њуш изговорих: Србиа.

*Порођајем у шућини, под замрзлим снегом,
хранише ме твојим гласом, слабошћу и негом.
Сјусишише ме у немоћ дејинствва, да те волим
и бригом, за Тобом, за цео животи, оболим.*

*Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам,
али не додирнем дисањем и не сагледам.
Тридесет година да чекам да ми се јавиш
и зеницом твојом, грозном, над земљом заглавиш.*

.....
*Зар лутајућ ми отац ти је земљу видео?
И њој ме мајки дојила, од врвога њлача?
Љубичастии Шар зна колико сам се сјидео,
јер, са мнош, цвешно дрво, већ уморно корача.*

*Никад ме нису свеш, ни блуд, слашко ошјали,
већ та земља коју се умарам да разгалим!*

Ни свила, ни сѣрасѣ, ме нису ѿако увијали,
као задрљај болан ѿих мрѣвих, ѿелом ѿалим.

За ѿамни јаз лейоѿе државе сам лудео,
у души мирис зорак рађања удисао,
ѿа и кад бих, смућен, у ѿуђини заблудео,
брак, на родном ѿлу, враћао је свему смисао!

И сад, у ѿој
брдини ѿврдој, без смисла ѿо крви расуѿој,
не само да сенима својим не нађох мира,
него ни за ѿуђе, ѿѿо се родих да ублажим,
не знам вице ѿајѿа, ѿогледа, ни додира!

У Србији, зорњачу ѿражим.

А биће:
амѿисѿи нису ни овде зенице, кад свиће
и дах је жића мање, него у ѿуђини, чисѿи
У Богу је ведро. У нас, све се сневесели
и, као ѿѿо јесен не зна сваки свој лисѿи,
умрећу због Србије, а нисмо се ни срели.

РАДОМИР БАТУРАН

ТРИ ЧИТАЊА „РОМАНА О ЛОНДОНУ” МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

*Остали су, зи емигранџа, ѿлач и ѿ-
сма..., до самоубиство...*

Милош Црњански¹

Прилике су донијеле да сам, у различитим временима, у другачијим земљама, на два континента, три пута читао *Роман о Лондону* Милоша Црњанског. Прво читање сам имао 1972. када је овај роман први пут објављен у Београду, други пут 1995. када сам пристајао на добровољно изгнанство и трећи пред сами крај 2007. припремајући се да о њему нешто кажем у Клубу читалаца „Србика” у Торонту, где живим као емигрант ево већ 12 година. Три читања истог романа у три различита времена, чак и у истом или сличном просторном и културном окружењу, у истом миљеу-народа, друштва и државе, неминовно доносе три различите рецепције. У различитим периодима свог зрења и у различитим персоналним и друштвеним стањима сам их читао па су, следствено њима, различити и моји доживљаји тог романа. А тек колико су другачији доживљаји читаоца тог романа који их је читао у једном културно-језичком подручју и друштвеном и државном миљеу када се роман тек појавио, од онога посве другачијег у другој, грађанским ратом окрњеној и разореној земљи, братоубилачким збивањима осрамоћеној, пропагандно-психолошком кампањом (светских размера!) унакаженој нацији и држави, инфлацијом и санкцијама докусуреној, од оног трећег читања, у емиграцији, на новом почетку, на немилосрдној берзи рада

¹ Милош Црњански, *Роман о Лондону*, I, II, Нолит, Београд 1977, књ. II, 337.

државе Запада која га је прихватила. Три читања, три владајуће естетике и филозофије, три друштвена система, више владајућих идеологија, погледа на свет, тенденција, и самим физичким датостима грубо су супротстављена. Па да почнем са упоређивањем тих трију читања.

Прво читање *Романа о Лондону* Милоша Црњанског, после вишегодишњег, пијететног тумачења *Сеоба* својим гимназијалцима, у време Брозових небројених „привредних реформи” и доношења „Новог устава”, остало је само на дубоком доживљају оног лирског трагизма у души руског емигранта, књаза Рјепнина, више као подрхтавање целе душе читаоца оним ситним трагизмом, гризодушјем, него као снажан, епски широк или драматичан, психолошки дубок захват трагедије и патње емигранта, још *словенске душе*. Ма колико да сам био опонент пропагандистичкој демагогији комунистичке идеологије у ондашњој Југославији, оваквим доживљајем трагизма руског емигранта у Лондону само сам попуњавао оно демагошко благостање комунистичког саћа „меда и млијека” Брозовог идеолошког система. Поготово је то било делатно под идеолошким, анегдотским крилатицама ондашњих комитета, попут оне како је Брозу пренео један његов дипломата да се срео у Лондону са познатим српским писцем Милошем Црњанским, који ради као обућарски помоћник. Броз је, наводно, рекао том свом дипломати: „Што се, богати, тамо злопати та будала? Зашто не дође и пише у својој земљи као човек?” И кроз мој доживљај првог читања *Романа о Лондону*, уз сва саосећања са књазом Рјепником и Црњанским, било је радовања у души овог читаоца што живи и почиње да пише у својој земљи. Значи, емотивни суд био је важнији од антрополошког и феноменолошког. При том је, свакако, сва метафизика овог романа, сем оног снажног емотивног доживљавања, остала не такнута.

Други пут сам читао овај роман у атмосфери проверавања исправности свог наума да се отиснем у емиграцију, са породицом, свакако на Запад. У новонасталим државицама, тек изашлим из грађанског рата, обавезно националним и квази-демократским, живота није било, поготово нама у Србији који смо се, својим чланцима, говорима и предавањима, грдно замерили социјалистима, а нисмо били заштићени скутом ниједне партије или, бар, неког „демократског одбора”, „фондације за људска права” или „невладине организације”, обавезно квислишких. Истовремено Србија се, увелико, спрема за обрачун са албанским терористима на Косову и Метохији који су протерали и оно мало Срба што је преостало. Тако је, и приликом мог другог читања *Романа о Лондону*, преовладала тен-

денција. Већ сам, са породицом, позиван на разговоре у Канадску амбасаду око усељења. И најцрње слике емиграције у прочитаном роману потапане су избледеле, сада у илузионистичком саћу жељеног „слободног демократског света” и страху пред животом којим живим са породицом овде. Чешљао сам ресе зиданице на песку у смеру жеља предемигрантских. Пребирао сам како ја нисам Рус ни књаз. Ниједног поштеносла се не либим, а Торонто је, поред Чикага, „највећи српски град у свету”. И опет је универзална метафизика *Романа о Лондону* била потиснута илузионистичком тенденцијом читаоца. Налазио сам да је ово велики српски роман о руској емиграцији у Лондону, модеран, психолошки роман који, изнијансирано, подрхтава оним најсуптилнијим духовним трагизмом, егзистенцијалном патњом и етичким понижењима. Још сам налазио да је то шамар традиционално конзервативној енглеској демократији и етици.

У трећем, емигрантском читању *Романа о Лондону*, за овогодишње фебруарско казивање на Трибини Клуба читалаца, у књижари *Serbica Books*, поново сам пролазио кроз катарзу коју сам, као човек, писац и Србин једва проживео у последњој деценији емигрантског живота у Торонту. Оно младалачко, патриотско-идеолошко и предемигрантско-илузионистичко саће првог и другог читања овог романа, испразнило се. Минули су и страхови за егзистенцију, на новом почетку, после сарченог више од пола људског века, па и родитељска бригаа за каријеру деце коју доведох у туђи свет. Ону суптилну метафизику романа, чини ми се, по први пут сам схватио и снажно доживео и све њене воде сада су се на мене сручиле. Треће читање овог романа Милоша Црњанског и десетогодишње искуство живота у емиграцији на Западу залили су оно архетипско саће и сувише горким боровим медом, ако не и жучјим, исцеђеним, колико из света *Романа о Лондону*, бар толико и из сопственог живота. И све се то савршено склопило у не/веселу метафизику тумачења романа и цивилизације у којој живим.

Хоћу да будем поштен па да, одмах на почетку овог казивања о *Роману о Лондону* Милоша Црњанског, истакнем да ће оно бити и сувише субјективно, и по искрености запажања и исказивања метафизичке осећајности која се кондензовала током трећег читања овога романа измешала са мојим апокалиптичним доживљајима сопственог живота и живота народа из кога долазим и цивилизације у којој се случајно дешавамо. Катарзичној метафизичкој осећајности *Романа о Лондону*, сопственог живота и цивилизације у којој живим допринела су сувише стварана зла које су савремени, најмоћнији актери те цивилизације починили мом битију, духу мог народа и језика.

Прво, у пролеће 1999. године, бомбардери 19 западних земаља три месеца су сручивали на хиљаде тона „уранијумом оплемењеног експлозива” на моју браћу и сестре, њихову децу, гробове наших предака, мостове на којима смо се заљубљивали, градове у којима смо пола века проживели, у којима су се родила наша деца, ми, младићи и девојке које смо изабрали, можда баш на тим мостовима, да им буду очеви и мајке, на фабрике које су нас храниле и, коначно, на нашу прву отаџбину и државу.

Друго, наш расејани народ у Торонту, за све то време, демонстрирао је пред америчким конзулатом и конзулатима других бомбардерских земаља Запада, као и испред државних и информативних институција Канаде, наше друге отаџбине. За три месеца нико нас није саслушао нити нам се обратио, сем шпијуна, полицајца и њихових огромних, али доброћудних коња.

Треће, доживео сам и клиничку смрт на тим демонстрацијама, из које су ме у живот вратили супруга Драгана (Српкиња), медицинска сестра Лиза (Канађанка) и дежурни лекар у државној болници Ким (Корејац). Пробудио сам се у шоку корачања Кнез Михаиловом улицом Белог Града, у перипатетичкој расправи са колегом: „Шта је већа уметност — наше књиге које пишемо, или та вековна здања која се руше?” Бомбе су падале, зграде се рушиле, а ми корачали и расправљали сагињући се само да померимо велике греде и громаде спечених цигли и да прођемо. Погледао сам у небо и видео круг људских глава: белих, црних и жутих... Почео сам да ричем и псујем мислећи да су то нато-главешине... Чуо сам глас сестре Лизе: „Рад! Рад!...” И пробудио се. Лежао сам на кревету извученом на сред собе, а око мене круг глава: белих, црних и жутих... Вратили су ме у живот електричним шоковима. Посрамио сам се...

Четврто, бомбардерске земље и данас мом народу отимају 15% државне територије. Помножено са коефицијентом метафизике духовног наслеђа које зрачи из архетипске колевке српског народа, његове државе, религије, културе и уметности, Косово и Метохија су далеко већи проценат српске земље који се данас отима из душе сваког национално свесног Србина, ма где он живео. Уз ову бруталну отимачину, којом се крше сва међународна права, бомбардерска демократија Запада не престаје да сручује бомбе на сиромашне земље у суседству, на Блиском и Средњем Истоку.

Све је то довело до мог катарзичног доживљаја *Романа о Лондону* српског писца Милоша Црњанског при трећем читању. Унапред знам да ће ми бити замерено што мешам литера-

туру и живот, естетику и цивилизацију, односно њену етику. Браним се речју и ставом, јединим оружјем које имам: нема литературе без живота ни естетике без етике.

После Првог светског рата, Октобарске револуције и Другог светског рата у Лондону се нашло много пољских и руских официра и феудалне аристократије, као и емиграције других мањих народа, па и српског. Међу њима је било генерала, панаова, грофова, кнезова и кнегиња, и — бивших краљева... О њиховом животу у Лондону, о њиховим психолошким страдањима и физичким понижавањима пише Милош Црњански.

Роман о Лондону има много ликова, али су само два потпуно довршена: један индивидуални — кнез Рјепнин — и други колективни — Лондон. Остали ликови су само фрагментарни и у функцији комплетног оцртавања ова два главна лика и цивилизације у којој и они и ми живимо. У крајњој дистанци, ту функцију има и Лондон, као колективни лик, да се експлицитно ослика метафизичка осећајност, мисао и лични став аутора према наметнутом животу и свету цивилизације коју подносимо. Кроз своје ликове писац је мозаично градио и метафизички слој романа. Мисли и филозофија Милоша Црњанског у овом роману припадају корпусу идеја „европске нове деснице”, чији је он један од креативних пионира. Они су први осетили куда иде западноевропска цивилизација и указивали на њено посрнуће још у време када јој се могло помоћи.

И међу индивидуалним и међу колективним ликовима у *Роману о Лондону* влада антиподност. Црњански их је омеђио двема сценама-обалама, а онда их, кроз две књиге, мозаично извлачио на површину свог „црног мора”, као литерарне конструкције времена и простора које потврђују да премоштавања међу њима нема.

Прва обала-сцена, са које је закорачио и аутор и главни јунак, гласи:

„Сви се писци романа слажу, углавном, кад је реч о свету у коме живимо. То је, кажу, нека врста велике, чудновате, позорнице, на којој сваки, неко време, игра своју улогу, а затим силази са сцене, да се на њој више не појави. Никада, — никада. Нити зна зашто је у том театру играо, нити зашто је баш ту улогу имао, ни ко му је ту улогу доделио, а ни гледаоци не знају, после, куда је из тог театра отишао... Писци кажу и то, да смо, само при том силаску са позорнице, сви, једнаки. И краљеви и просјаци.”²

А ево и сцене силаска са те позорнице:

„Киша је ромињала стално.

² Исто, књ. I, 9.

Нико није приметио човека, са тим џаком, који је нестао у зеленило, у мрак.

Само је са светионика, на висини те велике стене, којом се парк завршавао, треперила једна светлост, целе ноћи, трепетом, као да, ту, земља показује пеку звезду.”³

И закључка Милоша Црњанског, наведеног као мото овог есеја:

„Остали су, за емигранта, плач и песма..., до самоубиства...”

А шта је између?

Између сцене уласка на позорницу и сцене силаска са ње су актери и збивања на тој позорници, званој Лондон (са својом истуреном сценом у летовалишту Корнуалија на океану), као врх леденог брега који се зове Западноевропска цивилизација. Рефлектори писца Црњанског стално су усмерени баш на тај врх савремене цивилизације после Другог светског рата, а посебна светла усмерава на појединачне ликове, тако да они више сенче тај ледени брег него што њих истиче: књаза Рјепнина, његову Нађу, гласове у књазовом уву (Барлова, Џима и Џона, звук Нађине шивачице), бабушке Панове (грофице Панов илити леди Данкен), сер Макелма (лорда Парка), Олгу Николајевну (леди Парка), доктора Крилова, госпођу Крилов (Карнуалку Патрицију Мајерс), грофа Андреја Покровског, његову ташту-љубавницу Беа (генералицу Берсутову), пана Ординског, капетана Сорокина (Мистер Фои), госпођу Фои, капетана Бјелајева, више обућара, сакупљача књига и коњушара, са којим је књаз радио.

Књаз Рјепнин у Енглеској, „човек састављен од богатства и бола”,⁴ главни је, и једини целовит индивидуални лик у *Роману о Лондону*. Богатство је његова прошлост у Русији, а бол његова садашњост, у Енглеској. И у том болу има богатства, али само у метафизичкој осећајности и презиру наметнутог живота. То његово доминирање у роману није од оних класичних епских, историјско-реалистичких својстава, па ни реалистичко-психолошких, ни од оних новијих фантазмагоричних, већ од оних суптилних феноменолошких. У свим сферама своје егзистенције: мишљења, осећања, говорења, поступања, живљења и самоубилаштва следи линију самопотврђивања и сведочења узалудности појединачних људских прегнућа у цивилизацији, заснованој на лажима, лицемерју и бешчашћу цивилизације у којој живи. Лик књаза Рјепнина саздан је од суштине те цивилизације у његовој свести и онога што његова свест ка-

³ Исто, II, 382/3.

⁴ Исто, I, 380.

зује о тој суштини. Онда је јасно зашто га је писац издвојио из колективистичких свести тих свих Руса, Енглеза, Шкота, Пољака који настањују свет *Романа о Лондону*. Писац је издвојио и Лондон, као сабирну жижу и магнет ове цивилизације, у који хрли свет емиграната из разваљених земаља.

Лик књаза Рјепнина, сина Аниките Ивановича, „фелд-маршала Росијског Царства”, или књаз Рјепнин, и само Књаз, како су га звали на петровградским, московским и паришким баловима, наставили и у биткама белогардејаца пространствима Русије, све до Керче, а и касније је поносно носио то име у изгнанству у Паризу, Казабланки, Лисабону и Лондону — је-сте есенција искуства, метафизичке осећајности и политичке мисли даровитог међуратног српског писца Милоша Црњанског, који је и сам изабрао изгнанство у Лондону после Другог светског рата, где је и написао овај роман. Рјепнин је остао „књаз” и међу коњушарима грофице леди Данкен илити, милозвучије, бабушке Панове. Књаз је остао острво и међу Русима, и међу Енглезима; острво је у Лондону, острво је и у летовалишту коита Корнуалија на океану, острво је и у сопственом животу јер „није умео да се претвара у глумца”. Он не налази утеху међу људима јер не верује да је Бог у пиву и коиту. Да је његов аутор доживео наше време, додао би: и у бомби па би цивилизацијско „Тројство” било комплетно. Од свих руских песника Књаз цитира само Гумиљова: „Учтиво се понашам према животу, али је међу нама пукао јаз.”⁵ Тим стихом-максимом формулисао је свој став према животу а његовом иронијом брани се од очаја, који га је све више обузимао, и пада у примитивизам. Парафразирао је и Хомера у сагласности са њим „да му се људски род чини као лишће јесење, опало, које ветар разноси”.⁶ Чинило му се да је Хомер све знао и о људским бићима у Лондону која по цео дан раде, а увече се разилазе у своје пабове или спаваонице. Сажалевао их је и он од како живи међу њима, али није веровао у утеху међу људима па је радије комуницирао са зградама Лондона и таласима океана. „Љубав за емигранта”, као ни у „лаж која се прелива преко бојишта, као заборав преко гробља”.⁷ У брбљанима потомства о победама и поразима у рату. Јер, „победа све улепшава, а пораз све загади”.⁸ Кроз векове, на позорници људских бића, све се понавља, „безумно, бесмислено, само се глумци мењају”,⁹ каже својој жени. Иако је више сумњао него веровао,

⁵ Исто, II, 189.

⁶ Исто, I, 184.

⁷ Исто, II, 335.

⁸ Исто, I, 118.

⁹ Исто, I, 184.

сматрао је да је Нада највећи степен мудрости, чак и оне ноћи када је одлазио на океан, у самоубиство, са ранцем на леђима, пуним камења. Веровао је у Бога, мада је у очајању говорио да Бог „трпи сваку неправду и несрећу, противно обећању”.¹⁰ Не схватају га ни унесрећени руски емигранти ни усрећитељи Енглези. Непрестано му говоре да стално мисли и жали за својом прошлости. И на ту, засновану оптужбу одговара беспоговорно: „Све што су изгубили, осим Русије, није ни сузу вредело”.¹¹ Сматра да је „живети у својој земљи логично ма какав тај живот био”.¹² Не вређа га што се на Западу ћутало о тријумфима Русије, руских војника и у Првом и у Другом светском рату, „него што се, о мртвим Русима, толико ћути”.¹³

Жене коита, где год се појављивао, у Лондону и на летовању, осмехивале су му се дрско, нудиле, а у његовом бледом лицу, поносних црта, с тужним црним очима, виделе „лице ловца на црне бисере”.¹⁴ А он је сматрао „да је дубља, и већа, љубав мушкарца, који брине о топлој, зимској обући, за љубљену жену, него она, којој је корен секс”,¹⁵ мада је био миљеник жена секса. Једној од дама коита, која се сећала летовања у Монте Карлу, само по кафеџији Мустафи, спречило га је кнежевско васпитање да јој каже „оно што је Енглезима Камброн рекао. Учинило му се као да држи у једној руци Средоземно море, а у другој Мустафу.”¹⁶

Психолошки портрет, искуствено мотивисаног, проциљивог интелектуалца, добро обавештеног проматрача цивилизације (од Далеког Истока до Далеког Запада), човека богатог духовног склопа, какав је био књаз Рјепнин, Црњански најбоље даје на страницама романа када се он одваја од своје Нађе, која му је била све што је остало од његове Русије. Нађа је и његова Небрежнаја младости (имање које му је мајка поклонила за пунолетство), и његова родна кућа у Петрограду; његови тргови, фонтане, балови и балерине; његови другови, белогардејци и Керча, последња станица „Матјушке Росије”, из које су кренули на злосрећан пут, у емиграцију на Запад. Нађа му је била све што му је остало од Русије, вољена жена, мајка, с чијим је заштитничким замахом миловања руком по лицу одлазио на посао и враћао се кући. Била му је и уместо детета које нису имали. Наговарао је и пристајао да је изгуби, само

¹⁰ Исто, I, 185.

¹¹ Исто, I, 204.

¹² Исто, II, 78.

¹³ Исто, II, 159.

¹⁴ Исто, I, 205.

¹⁵ Исто, I, 224.

¹⁶ Исто, I, 244.

због оне врсте „љубави мушкарца, који брине о топлој, зимској обући, за љубљену жену”, да не би „остала у олуку”, заједно са њим — у олуку просјака, бескућника на улицама Лондона. Наговорио је да оде код тетке Марије Ивановне, руске грофице-емигранта у Њујорку, која је држала butik у хотелу. И тај мотив растанка са Нађом пред Књазово самоубиство, Црњански је зналачки градио скривајући њену трудноћу као праве разлоге пристанка да оде у Њујорк. Пратио је паралелно два тока свести: Нађине да се тамо породи и обезбеди визу за мужевљево пресељење, а Кољине, како је мужа звала, да је обезбеди пре сопственог самоубиства. После растанка са Нађом остао му је само њен полукрик, како се површина воде између брода на пучини и њега на обали повећавала. У возу када се враћао у Лондон, „као у неком лудилу, он је, и тада још, своју жену видео, како хода, горе доле, у својој кабини. Горе доле. Видео сасвим сигурно. Никакве разлике није било, био би се заклео на то, између њеног ходања, тамо, напољу, на океану, у њеној кабини, у оном броду, и, тог њеног ходања, у његовој глави, у његовим очима, које је био склопио... А исто тако је било и са њеним гласом. „Коля, милый Коля!”, чуо је у својим ушима, био би се заклео, да је то, заиста, чуо, све до станице у Лондону.”¹⁷ На излазу из станице, контролору карата је рекао као у сну: „Она је отпутовала. Само сам се ја вратио, само”. А у стану, без звука њене шивачице није могао заспати. А када је почео да једе, „јео је немо. Замишљен, сваки залагај, као да је заливао сузама, и ако те сузе нису теле из очију.”¹⁸

Поред Нађе и звукова који су остали иза ње у његовој свести, и његов друг из младости Барлов, који је на почетку емигрантског живота на Западу извршио самоубиство, претворио се у звук у његовом уву и стално био присутан у његовој свести и савести. На све компромисе који су му нуђени како би успео у Лондону, или му постала драга и совјетска Русија, њему или било коме од Руса, рефренски би се јављао глас Барлова у Књазовом уву: „Каквая необыкновенная метаморфоза!” По савету лекара то шаптање Барлова у свом уву поделио је у два гласа: глас Цима и глас Цона. И они су се увек препирали у његовом уву кад год би била довођена његова савест у искушење.

Књаз Рјепнин је сматрао да нико нема право на издају; да су људи пролазни, а Русија вечна; да нема утехе међу људима; сумњао и у утеху у Богу јер и он „трпи неправду и несрећу

¹⁷ Исто, I, 202/3.

¹⁸ Исто, II, 336.

људи”, а био сигуран да нема утехе у пиву, ни у сексу, ни у бомби. Био је сагласан са Квинтилијаном да „за познавање човечанства, није потребно знати цело човечанство. Доста је упознати добро и једну фамилију”,¹⁹ а несагласан са кредом потрошачке цивилизације да је луд ко мисли о човечанству. Сматрао је да радост стварају само мисли и ум човеков. Ако немамо таквих мисли, односно ако нам их наш ум не налази, не вреди ни живети. До самоубиства довело га је метафизичко осећање живота: „да је судбина игра, и, да људи, па и жене, сваки час, претварају, њега, у неког другог, у неког, који није био, нити је желео да буде. Ту немоћ да се негде скраси, и, нађе мира, и спасе самоће која га је и поред Нађе годинама, пратила”.²⁰ Био је ироничан према дневно-политичким идејама о напретку човечанства и о „усрећитељима” и „добрим људима”, макар то била и добротворка „бабушка”, „Велики Шкотландез”, или даме коита, са цигаретама у устима и при том чину. Људе који су пристајали на такво усрећитељство, Књаз је називао димом („Сорокин дим”). „Слободна воља”, говорио је, „само је цигарета и за време коита”.²¹

Све су утехе празне речи за књаза Рјепнина. Можда су само грађевине с душом и чиста природа утеха за њега. Једна од таквих грађевина била је и Црква св. Павла, на подземној станци у центру Лондона, његовом омиљеном месту, где је годинама проводио своје сате за ручак. Једино се ту осећао као код куће. Зашто, ни сам није знао, ни његов творац, аутор *Романа о Лондону*, па не може знати ни грешни критичар. Кроз сумње главног јунака и аутора романа, слутимо да је душа ове цркве опстала жива, у свој њеној величанственој скромности, и иза катастрофичних смрти минулих цивилизација и да ће опстати и кад ова мине. Можда је Књаз заволео ово место јер су се разумели у нехају за бљештавост свих новитета околу, али и за његов сиротињски ручак који радије дели „са зградама Лондона, са улицама Лондона, са клупама Лондона, и парковима”,²² него са људима Лондона. То је егзистенцијална стварност Књаза у Лондону и његова метафизичка осећајност цивилизације у којој живи.

Књаз је сачувао природну осећајност једино за природу. Силина вода океана и визије његовог бескраја, при сваком сусрету, искрено су га инспирисале. Поред радовања чулних, која су му нудиле младе и лепе жене коита у летовалишту

¹⁹ Исто, I, 10.

²⁰ Исто, II, 363.

²¹ Исто, I, 198.

²² Исто, I, 376.

„Крим” на Корнуалији, он је изабрао „бескрај океана. Гледати у таласе и не тражити никакав, даљи, смисао живота, — сем то, да се живи, дише, и после оног сутерена Лондона”.²³ У океану, а не у људима, нашао је утеху и после лишавања половине себе — после Нађиног одласка у Америку: „Океан је највеће, и најлепше, што је бог створио. Бог му, ето, даде место једне жене, сусрет са океаном, који је, бескрајан.”²⁴ Том бескрају, који га је одвојио од вољене жене, али и који сеже до ње, поклонихе и онај преостали део себе. Са ранцем, пуним камења, чамцем ће испловити на пучину океана и заронити у тај бескрај. У Књазовом дугогодишњем планирању и припремању самоубиства, као и у извођењу, има филозофије. Препознаћете, код Црњанског она је метафизичка, као и ми, наши животи, мисли и осећања, времена и простори — човек и човечанство, бар једном половином. Онога тренутка, када је нестао испод водене кожурине океана, иза њега није остало ништа — „ни онолико колико оставља мрав на песку. Рјепнин, био он принц или не, — ко је то?”²⁵ Једини поуздан сведок и живота и смрти, тог тренутка, био је симбол са краја *Романа о Лондону*: лелуј и трепет светлости светионика на великој стени, „као да, ту, земља показује неку звезду”. Када би чаробни прсти песника огребали маховину са те стене, можда би нашли сличан запис оном Растковом у старом Расу:

„И земља изгуби цвет, и небо доби звезду”.²⁶

Када говоримо о Лондону као простору и лику у *Роману о Лондону* Милоша Црњанског, онда видимо тај град као сабирну жижу, сложено магично око западноевропске цивилизације после Другог светског рата, у којем се сабирају и огледају сви егзистенцијални, културни, економски, политички, речју: цивилизацијски проблеми савременог човека и света у коме живимо. Аутор нема ничега личног ни националног у виђењу Лондона, већ као креативни мислилац — са позиција нове европске деснице — уочава, анализира и критикује тај пут којим је кренула савремена цивилизација, неминовно у суноврат рашчовечења и човека и човечанства. Узео је Лондон и Енглеску као писту привидног узлета и ствармог суноврата западноевропске цивилизације, као најтипичнијег њеног егзамплара и врха леденог брега који се приближава том препотентном преокеанском евро-америчком броду (чија гордост почива на

²³ Исто, I, 283.

²⁴ Исто, I, 376.

²⁵ Исто, I, 379.

²⁶ Запис са крајпуташа код Цркве св. Петра, у старом Расу, који је Растко Петровић пронашао и записао у свом путопису *Под зрмом Вишњићевим*.

тренутно згнрутом благу и раду других народа и континената), а који ће неминовно бити разорен. И Борислав Пекић, пост-модерни српски писац, такође ће касније, у роману *Беснило*, узети Лондон и његов аеродром *Хишро* као попреште беснила и лудила западноевропске цивилизације која саму себе разара. Могли су изабрати и Њујорк, Париз, Торонто, Чикаго... резултат би био исти. Узели су Лондон јер су у њему оба живели као емигранти и, самим тим, његов ритам и душу најбоље познавали.

На почетку романа, Црњански каже: „Лондон, међутим, као магнет Европе, ... привлачио је, све више, те гомиле исељеника и несрећника, а све је то изазивало, у тим тихим, мирним острвима, неку забуну, неки метеж, уз смех и мржњу, вичу и сузе, око Лондона. Та такозвана расељена лица, постадоше забезекнута, и нису знала шта да мисле, загледана у тих четрнаест милиона других лица. Питали су се, како их је то чудо снашло, после рата? Под земљом су се сретали, са разгораченим очима, — тражећи бар неког познаника, — са милион лица, која су их зачуђено пратила очима. Тај вртлог би престао само седми дан у недељи, — који би био дан одмора. Тада би забрујала звона Лондона и разносила глас лепетања са звоника: да је Бог утеха, и помоћ човеку... У шест поподне, не пре, пабови су отварали врата и гомила Енглеза улазила, стално, сваки дан, да се напије пива, журно. У пиву је утеха...”²⁷ „Срце Лондона куцало је у сутону.”²⁸ У Лондону „новац има моћ грмљавине и громава. Топлоту пролећа.”²⁹ Странац који има новца није нигде тако добродошао као у Лондону. Радници, градска сиротиња и емигранти ни за време ручка не друже се међусобно, већ са зградама Лондона, улицама, парковима, споменицима, гробљима... Са њима и разговарају. „Стотине хиљада Лондонаца једу мање у подне, од римских робова”, каже Црњански. Рефренски додаје, кроз обе књиге романа, да „Лондон пролази крај оних који падну у олук — крај појединца ко поред ђубрета”.³⁰ У свету бизниса у Лондону новац је све, а секс „корен свега”. Кафеџија Мустафа је једина инспирација за читав живот, од свих лепота Средоземног мора и Монте Карла, кога се, са уздахом, сећају Лондонке које су тамо бар једном летовале. И самом сексуално узнемираним на летовању, то даје повода кнезу Рјепнину да закључи: „Из неког разлога, све те жене у хотелу, као по неком наређењу, жељне

²⁷ Исто, I, 19.

²⁸ Исто, I, 180.

²⁹ Исто, I, 45.

³⁰ Исто, II, 17.

су само коита.”³¹ Можда је то све тако због живота којим живе милиони људи у Лондону: „Ујутру на посао. Увече с посла. Подземно, у препуном вагону, као што сардине пакују”,³² укочено, ћутке, „као воштане фигуре”. „Постоји самоћа човека”, посебно самоћа емигранта, и о њој говори Црњански у *Роману о Лондону*. „Та огромна варош личи на неку фантазмагорију у којој је, све, — бар се тако чини, — разумно, логично, величанствено, а када се боље погледа, из ње све бежи, у неки ситни живот, у неку кућицу, у крчму. На пиво.”³³ Тај „магнет Европе”, емигранти врло брзо схватају, „има моћ гвожђа за хватање зечева”. У њему су се „састала два света, немо”: свет Енглеза и свет Руса („расељених лица”). И нису се разумели. А и како би се разумели када су „мислили различито већ у средњем веку”. Они мисле различито „и о љубави човека и жене”.³⁴

Новац и трговина су најпрепознатљивије одреднице сваке материјалистичке цивилизације, а западноевропске, у времену у коме живимо, „новац има снагу Сунца, снагу, коју сузе више немају. Срећа људска је сад у новцу. Енглези су од трговине направили религију... How much is he worth?”,³⁵ цитира Црњански глас Господа Новца са лондонских улица. „Цела је Енглеска једно велико осигуравајуће друштво”, каже аутор *Романа о Лондону*, а ми вечерас, овде у Канади, додајемо: „Не само Енглеска!” Профит тих осигуравајућих друштава на првом је месту, а људи које осигуравају су „колетерална штета” на њиховом походу у жетву новца. Странци који имају новца добродошли су данас у свакој држави и граду, а не само у Енглеској и Лондону. У земљи у којој живимо државна и економска политика раста друштва се заснива на планском довођењу емиграната. „Велики брат”, уз асистенцију „мале браће и сестара” и „домородачких поглавица” прво им устоличе „диктатора”, а онда, наводно да би њега срушили, разоре им земљу, бомбардују је и произведу грађански рат (на крају, обавезно, и неоколонијализују!), а онда, припремљене „хуманитарне организације” довлаче читаве народе, из тих разорених земаља, са свих страна света. Међу њима је много образованих и великих стручњака, у чије образовање нису утрошили ни цента, много младих, који ће им попунити све сервисе и оборити дневницу „демократских робова” који, после неограниченог дневно-

³¹ Исто, I, 360.

³² Исто, I, 280.

³³ Исто, II, 133.

³⁴ Исто, II, 326.

³⁵ Исто, I, 45.

-ноћног рада током пет дана, шестог и седмог хрле у пабове да потраже утеху у пиву. Једном годишње јуре и на годишње одморе, као „блесасте туристи”, где ће у двонедељном коиту обогатити ту утеху. Црњанском и послуга у тим возовима до летовалишта „личи на енглеске официре у окупираним земљама.”³⁶ Иронично сенчи и пусте станице крај мора када летовање прође крајем августа, месеца одмора 28 милиона Енглеза. А за њихово изборено право на две недеље одмора каже: „што је несумњиво знак напретка човечанства”.³⁷

Милош Црњански не верује ни у љубав за емигранта и најљубазнијих Енглеза док руски књаз тимари коње на имању добротворке, енглеске грофице леди Данкен, а пољски пуковници раде као послуга у хотелу. Не замера им што о тријумфу Русије ћуте, али и замера и оптужује што о мртвима Русима ћуте: „О милионима Руса се ћути”,³⁸ док се поводом своје највеће победе у Африци, *Ел Еламеин*, пише у свим новинама и говори на свим радиостаницама, помињу заслуге свих савезника, а о Русима, Лењинграду и Москви ни речи. Је ли то демократска идеолошка борба: не поштовати ни живе ни мртве савезнике, само ако им је данас идеолошки предзнак другачији? Књаз Рјепнин ће све то сасути у лице Великом Шкотландезу, сер Мелкелму, који му нуди место благајника на првом броду који ће пловити од Лондона до Лењинграда, у обавезну, малу шпијунажу: „Енглези се увек боре до последњег Француза, Шкота или Ирца. Увек се боре до последњег Индуса, или Аустралијанца, или Новозеланђанина. Када су напали на Нант, послали су Шкоте, са лордом Ловатом, са ножем у рукама. А када су вршили напад, пробе ради на Дијеп, послали су, да изгину, три хиљаде Канађана. Увек се боре до последњег војника својих савезника.”³⁹

Има Црњански и лепу реч за Енглезе у *Роману о Лондону*. У опису летовања у Корнуалији, у хотелу „Крим”, са толико Руса и њихових супруга или љубавница Енглескиња, њиховог нападаог коита, историје и мита о Тристану и Изолди, посебну пажњу Књаз ће посветити „великом чамцу спасиоца, добровољних, — који излазе на океан, у бури, када је неки брод у опасности. То је све”. Тај чамац „није био ни модеран, снадбевен радијом, моторима... него се поуздавао само у људе. (Секс у том чамцу није био корен свега).”⁴⁰ Ти људи били су

³⁶ Исто, I, 266.

³⁷ Исто, I, 378.

³⁸ Исто, II, 159.

³⁹ Исто, II, 335.

⁴⁰ Исто, I, 360.

Енглези, са обале Атланског океана, на страницама *Романа о Лондону* Милоша Црњанског.

А како живе Руси књаза Рјепнина у Лондону и Енглеској? Генерално, као сви емигранти на Западу. Довијају се, сналазе, пате — успевају или пропадају. Начелно, то је судбина свих људи у свету, а не само емиграната, и не само на Западу, и не само у овој цивилизацији. Али је само ова цивилизација свела човека на потрошача. Цене га колико може да потроши. Руска емиграција у Лондону, специфична је по много чему. Много је било међу њима бивше аристократије: принчева, кнезова, генерала, министара, али и припадника средње класе. Док су имали новца, свуда су их радо примали, а после брзо заборавили, или их држали на „штапу и шаргарепи”. Успевали су само они који су пристајали да служе вишеструко: мало у енглеским сервисима, мало у шпијунажи против совјетске Русије. Таквих је највише било из средње класе. Представници највише царистичке класе, с европским образовањем, високим етичким принципима, и финим манирима, најтеже су се уклапали. Они су презирали методологију и стил „уклапања у енглеско друштво” емиграната из средње класе. Кроз обе књиге *Романа о Лондону* у уву главног јунака запиштао би глас његовог часног мртвог друга Барлова: „Средний клас!”, кад год би се манифестовао тај стил понашања.

Модернисти Милошу Црњанском, творцу сопственог модерничког праваца у књижевности, суматраизма, страна је све претежнија филмацијска техника: „добри момци — лоши момци”. Како је имао лепу и горку реч за Енглезе, има је и за Русе. Опоро је, до суровости, његово гађење над ликом капетана Сорокина. Он је пристао на коит са леди Петерсон, изгорелог лица до наказности, коју је одбио књаз Рјепнин, иако му је уступила собу у свом апартману, само да би га имала близу. Сорокин је пристао, само да би му омогућила да остане у енглеској авијацији. Леди Пеги, „при томе, пуши. Две цигарете у исто време. Једна је само Сорокин. Два уживања. Сорокин као дим...”⁴¹ Ту слику Црњански понавља више пута у роману, сада као рефрен моралног посрнућа Руса. Сорокин ће узети и женино презиме, само да би лакше правио каријеру као „Мр. Фои”. Колико данас и Срба, и Руса, нарочито Кинеза, узимају енглеска или Јеврејска имена и презимена, само да би успели у свом бизнису у Канади и САД-у? Мистер Фои се не зауставља у свом бешчашћу. У препирци са Књазом изјавиће да би, када би се вратио у Русију, побио, „можда и педесет хиљада? Бојим се, књаз, да је то мало. Песто хиљада, можда, — најма-

⁴¹ Исто, I, 373.

ње, ваше превасходство. Милион?"⁴² „А верујте да би ми, то, било и велико задовољство. Сигурно”, завршава своју лицитацију бешчашћа мистер Фои. Може ли бити етички наказније окарактерисан официр било које војске од Руса Константина Константиновича Сорокина, капетана Британског краљевског ваздухопловства, дима Сорокина?

На другој страни Олга Николајевна, удаће се за старца, сер Мелкелма, који има плантаже на Цејлону, само да би помогла оцу, пуковнику Кузњецеву, који је жртвовао све за Русију, кога кћерка памти само као пиљара у Паризу који је „разносио велике корпе кромпира и купуса од раног јутра. Увече је њу, док је била мала, учио да чита и да пише” руски. Подизао је без мајке, шио јој и хаљинице и поправљао обућу. Уз то јој је стално понављао: „Чузма!”, „Јал!”, „Руски фронт”, „Русија”... Е, та Русиња, млада лепотица, у браку са старим Шкотом, изјављује: „Ето, да сам била тамо, пристала бих да уђем у кабину, сваком, на тим бродовима. Ишли су да мру. Није било побуне кад је требало мрети, кад су ишли у Чузму... Знали су. Ниједан руски брод, ни застарелији није се осрамотио. Непријатељ је био надмоћан, модеран, а они голијати, тешки, олупине, олупине гвожђа, али су горели и палили до краја. Смрт. Смрт је за њих руска смрт... Сви, сви су мислили на једно. Горели су. А сви су се слагали да мру. Зар то није фантастично?”, пита се Олга величанствена и додаје: „Да, да, била би, кад би то било могуће, готова да се, да, сваком, у тим батеријама на реци Јалу. Да са њима одлежи једну ноћ уочи њихове смрти, док се, у месечини дижу ка небу”.⁴³ Јесу ли ово речи младе матроне, уз старца милионера, или руске хероине? И гроф Андреј Покровски пристаје на љубав са таштом Енглескињом, а био непрестано тужан и ишао из покушаја самоубиства у самоубиство. А доктор Крилов препустиће коиту своју Корнуалку, украсти децу и вратити се у свој родни Твер, у Русију, иако је био сигуран да ће га одвести с аеродрома право у затвор.

Трагајући за ликом колективитета Руса емиграната у Лондону, Црњански каже: „Велика је руска патња. Воља не може преобразити свет. Патња може.”⁴⁴ Западњаци су Русе сматрали охолим романтичарима, надменим људима, чак и кад су, као грофови, точили бензин на пумпама или продавали новине на трговима европских и америчких метропола. Црњански то види суптилније и аутентичније: „Сви су ти Руси, па и њихове

⁴² Исто, II, 833.

⁴³ Исто, I, 336.

⁴⁴ Исто, II, 213.

жене, живели два живота. Један просјачки, жалосни, паћенички, јавно, а други кришом, у сећању, у прошлости, у Русији, у раскоши”.⁴⁵ До обостраног прихватања њих и средине никада није ни дошло јер им „нису веровали да су били генерали, полковници. Ко што се не верује ни проституткама... да су некад биле невине”,⁴⁶ коментарише аутор црнотуморно. „Сви ти руски емигранти враћали су се, сваки дан, на час два, у мислима, у своју земљу. ... Рус уме да буде велики, и у туђини, у науци, у уметности, у патњи, и у смрти, у љубави за све, што је добро и лепо...”,⁴⁷ ређамо коцкице мозаика, званог „Руски емигрант” у *Роману о Лондону* Милоша Црњанског. „Сада и ту Русију, само сузе емиграната, над прошлошћу, улепшавају.”⁴⁸ Слично Србима, они „не говоре како мисле, већ како њихови драги покојници мисле”.⁴⁹ То, бар у Енглеској, не би требало да буде чудно. Није ли њихов најбољи песник и есејиста двадесетог века, Томас Елиот, написао у познатом есеју *Традиција и индивидуални џаленај*: „Велики смо онолико колико је у нама мртвих великих.”

Пред крај *Романа о Лондону* Црњански се лирично пита, а сувише стварно и трагично закључује: „Нека елегичка књижевска над Русијом? Врага! Остали су, за емигранта, плач и песма руска, до самоубиства.”

Међу колективним ликовима Лондона, руских емиграната и Енглеза, спорадично, некако узгред, чују се и гласови пољских емиграната, сепаратних Шкота, па и јавке прекоокеанских руских емиграната. Нећемо их из, већ назначеног мозаика, романа посебно издвајати. Они и јесу поринуте у меласу романа да би функционално изронили, као засебни, неутрални гласови тог мозаика, како би одредили базу и додатке, густину, киселост, боју (црнину) тог процеса не/сједињавања, разлагања или пропадања западноевропске цивилизације. И ми покушавамо да пратимо ритам, динамику и правац кретања виталитета и морталитета народа те цивилизације кроз метафизички слој *Романа о Лондону* Милоша Црњанског, после његова три читања током пола људског века, а исто толико и живота овог романа у српској култури.

Мисаони склоп Милоша Црњанског у *Роману о Лондону* врло је близак каснијим мислиоцима „нове европске деснице” па смо склони поверовати да је он њихов пионир или претеча.

⁴⁵ Исто, II, 243.

⁴⁶ Исто, I, 62.

⁴⁷ Исто, II, 59—66.

⁴⁸ Исто, II, 118.

⁴⁹ Исто, II, 262.

Црњански је против цивилизације која ставља новац изнад човека, која препушта банкарским и осигуравајућим трустовима и великим светским корпорацијама (наводно мултинационалним, а јавна је тајна ко су њихови власници!) да обликују свет по мери њиховог интереса, гурају политичаре старо-нових светских империја да изазивају прекоокеанске ратове, разарају друге државе, бомбардују читаве народе да би их те исте империје и њихове корпорације обнављале и тако убиреле двоструки профит. Производе и помажу диктаторе и терористе и новцем и оружјем да би се касније, наводно, бориле против њих и због њих разарале те државе и убијале њихове народе, све због силне жеље да им доведу демократију. Траже и савезнике у криминалним ратовима и воде их до последњег савезника. Под паролом бомбардерске кампање за демократизацију туђих држава и народа и глобализацију света, те старо-нове империје, у ствари, промовишу нови облик колонијализма и модерног, корпорацијског ропства. Стварни циљ им је да сва национална богатства, природне сировине отму из националних привреда и предају их на експлоатацију и управљање њиховим „мултинационалним компанијама”. Овога пута робује се роби, капиталу и профиту поробљивача, а човеку се сужавају, не само слободе, већ и егзистенцијалне функције и права. Човек се своди на слободног роба-потрошача. Његова култура и уметност тенденциозно се промовишу у кич масовне културе, а традиција, историја, нација, религија и филозофија старих народа су категорије које им треба разбити, као и читаве народе који се не одричу себе. Они су реметилачки фактор у походу ново-империја и њихових „мултинационалних компанија” у стварању Царства Профита и претварања читавог свега и човечанства у њихове јефтине изворе сировина за производњу робе масовне потрошње, за њихово тржиште само за ту робу и за њихове слободне робове-потрошаче који ће им целодневним радом производити и куповати ту. Већ су успели да све традиционалне празнике старих народа злоупотребе у рекламне сврхе продаје и куповине њихових производа. Огромни војни савези, полицијске јавне и тајне службе, њихови јавни и тајни затвори, информативни пропагандни системи, елитни научни тимови (у служби зла!) прате и служе том „новом светском поретку” који људе и народе претвара у бројеве и компјутерске чипове ради лакше манипулације и потпуне контроле над њима (Гебелс је био пионир у овом послу!). „Свет верује у бројеве”, а „слободна воља је цигарета и за време коита”, каже Милош Црњански.⁵⁰ Робовима-потрошачима препуштају и

⁵⁰ Исто, I, 376.

слободу воље да верују у Бога, пиво и дрогу, коју су протурили и тамо где је никада није било. Тако убијају читава потомства малих народа. Са америчким Индијанцима је завршено па се прешло на уништавање „Индијанаца” Африке, Европе и Азије. Ето, до тога је догурала „напредна западноевропска цивилизација” коју су на време опомињали да се зауставе европски новодесничари, па и њихов пионир Милош Црњански у *Роману о Лондону*.

У тој цивилизацији много је самоубистава. У мегаситијима те цивилизације затежу се челичне жице до неба на мостовима изнад провалија, којима јуре брзи возови и аутопутеви, пред милионима сведока, да би се онемогућиле јавне манифестације самоубистава очајника или, бар, преместиле на периферне мостове. О томе се не пише ни у једним новинама, не говори ни на једном радију или телевизијском каналу, сем што понеки бајни стручњак генерално прогласи све самоубице „људима поремећеног баланса”. Ова цивилизација произвела је читаве армије бораца-самоубица, очајника којима је онемогућен било који други вид отпора новим поробљивачима па са експлозивом око свога тела, или у камиону којим управљају, упадају међу јединице поробљивачких полиција и армија, као и у аутобусе, возове и ресторане непријатељских држава, па дижу у ваздух и себе и њих. Свакако да то не боли империјалистичке главешине, креаторе зла, што страда невини народ, али очајници немају избора. Ипак, да би заштитили себе, своје јединице и смањили притисак јавног мњења да се зауставе у произвођењу ратова, бомбардерских кампања, милитантни империјалисти усавршили су тактику ратовања: сручују хиљаде тона бомби на градове и народе, са удаљености од десет хиљада километара из ваздуха. После разарања и поробљавања нападнуте државе-сиротиње, формирају квинслишку владу која формира „националну војску и полицију”, свакако квинслишку, да гине уместо њих у обрачуну са „бригадама мученика-самоубица”. У међувремену су их прогласили терористима и повели светски рат против њих. Затим, свакодневно лицитирају нове државе и народе које су им се прикључиле „у борби против тероризма” да би тако наставиле, тзв. „антитерористички рат” до последњег војника прикљученог савезника.

Критика Милоша Црњанског, упућена Лондону и Енглеској у *Роману о Лондону*, заједно са његовим ставовима исказаним у ранијој и каснијој прози и поезији суматраизма, упућена је и Бечу, Берлину, Вашингтону, Паризу, Риму и Москви. Ми је данас схватамо као критику Вашингтона и Брисела, односно Америке и Европе које су *зајахале зајадноевројску цивилизацију и воде је зауздану као сшару рађу ка йонору*. После фамо-

зних светских ратова и мрачних идеологија (фашизма и комунизма), пониклих на темељима те „напредне западноевропске цивилизације”, критика Црњанског дубоко је хумана, општељудска и општецивилизацијска. Уз то, она је била упућена на време од песника који је „пророчки певао после рата”, пре аутора „европске нове деснице”, о хипокризији, свим лажима и подвалама, свој неетичности, негативној селекцији кадрова, милитантности усмеривача те цивилизације. Нисмо далеко од дана када ће се, опет, неки будући председник владе Енглеске, САД-а, Француске, Немачке... протагонисти фурије, звани „нови светски поредак”, јавно извињавати читавим народима и државама, као што се ових дана извињавао председник Блер читавим народима и континентима — читавом свету — за ропство које су претходне владе и круне, демократије и корпорације, свесрдно подржавале, бојовнички подупирали, а све у име прогреса и просперитета тих поробљених народа. Биће то у некој новој цивилизацији, пошто је ова западноевропска „запалила свећу са оба краја”. А до тада ће ваљда неко превести и објавити *Роман о Лондону* и на енглеском.

НЕМАЊА РАДУЛОВИЋ

ПРОПОВЕДНИК НЕВИДЉИВЕ ЦРКВЕ. ПОГЛЕД НА ВЕРСКА УЧЕЊА ЉУДЕВИТА ВУЛИЧЕВИЋА

Личност Људевита Вуличевића се, када се гледа његов животни пут, указује као духовно немирна, а опет, што сведоче и савременици, постојана у свом тражењу пута ка Богу. Фрањевац који иде чак у Египат у мисију, потом проповедник Валдешке цркве, убеђени спиритиста који хвали позитивизам, Цавтаћанин који се изјашњава као Србин, као писац Вуличевић још чека да буде истражен. Његов књижевни усуд је одредио да свако ново писање о њему почиње подсећањем на то да је заборављен.

Расути по чланцима, брошурама, писмима, обраћањима, његови списи имају једну основну црту — то је управо проповедништво. Он „живи као проповедник... било као фратар, било као валдез...”¹ Вуличевић је добар представник проповедничке прозе,² каква код нас постоји од Венцловића до Н. Велимировића. Но, ово и иначе запостављено подручје књижевноисторијских истраживања код Вуличевића је додатно усложњено тиме *што* је проповедао. Званично проповедник мале протестантске цркве, код нас готово непознате, и њени су му оквири, које је сам изабрао, били тесни. Он проповеда своје схватање вере, „лично хришћанство”.³

Ипак, и поред прихваћеног јаког индивидуализма овог писца, и поред несумњиво својеврсног сопственог хришћан-

¹ Angelo Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*, Roma, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1986, 132.

² П. Палавистра говори о медитативној поетској прози, у: *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986, 376—377.

³ Tamborra, 80.

ства, неке од његових кључних религијских тема се заправо настављају на одређене хетеродоксне и езотеричне струје у хришћанству. Савремени читалац коме неки искази делују само као поетски или слободнији, често не може да осети нијансе. Али, управо се ту он надовезује на подземну традицију и у тим темама Вуличевевићево лично хришћанство открива своју генеалогичку. У покушају да ту генеалогичку одредимо, окренућемо се само неким аспектима његовог схватања вере.

Те теме, издвојене из ширег разматрања религије у Вуличевевићевој мисли, јесу истоветност човека и Бога, односно пребивање Бога и Христа унутар човека, вера у невидљиву цркву, преегзистенција душа и овоземаљско постојање као казна. Управо су еманација од Бога, преегзистенција, апокатастаза, унутрашње хришћанство и невидљива црква кључне теме и хришћанског илуминизма као што ћемо покушати да покажемо.

Поједини Вуличевевићеви записи о *истоветности човека и Бога* могу бити схваћени као сликовитији приказ тога да су људи Божја деца, што још увек није у нескладу са правоверношћу. Нпр: „...мили Боже, ја виђу и у себи чујем да сам мрва твојега бића, да сам зрак твојега чела. У себи чујем да ће се вратити ова мала искра своме огњу. Знам, мили Боже, да ћу упасти у твоје крило.”⁴

„Бог је твоја памет, јер је његова искра, Бог је твој дух јер је његова ждрака.”⁵

Исус „у нама ражиже божанство да се у Богу осјећамо синови”.⁶

Али, у понављаним исказима се ово место показује као једно од важних места Вуличевевићевој мисли. Већ слике искре унутар човека упућују на континуитет и старину те старе платонско-гностичке представе. Други делови његових списа су још отворенији. „...свак у себи има Бога ако га ћути и хоће”.⁷ Дух у себи осећа Оца. „Тражи у себи свој дух, и у својему ћеш духу наћи Бога.” Како се у телу налазе телесни очеви тако се у духу налази Отац духова; мисао је Бог, памет је Бог.⁸ Бога садржимо у себи,⁹ наш дух је Бог у нама,¹⁰ у човековим дубина-

⁴ Писмо из Италије 1. Идеја, сви наводи према: Људевит Вуличевић, *Целокупна дела*, у: Библиотека српских писаца. Н. Томазео, Љ. Вуличевић, Београд, б. г. (1929), прир. Васа Стајић, 195.

⁵ Сила у савјести, 329.

⁶ Моја вјера, 518.

⁷ Исто, 499.

⁸ Материјализам у спровођењу и погребу Антуна Фабриса, 281—283.

⁹ Кратка поучења, 448.

¹⁰ Мисли (Антуну Братићу), 370.

ма су Божје дубине.¹¹ Вера никог не раздваја него све веже у једно — она је „духовни појав Божанства што стоји у дну сваке душе овде на земљи”.¹²

„Ја се клањам Богу јединоме, и добро ми је, јер се себи клањам... ја знам да ко нема Бога у себи да га нигдје неће наћи.”¹³

Значи да је човекова најдубља суштина заправо истоветна Богу. Ово је супротно теологији хришћанских цркава — Православне, Католичке, већине протестантских — али се, с друге стране, јавља као црвена нит у већини јеретичких покрета (као и у другим монотеистичким религијама, у шта нећемо улазити, нарочито у хетеродоксном исламу) и представља једну од суштинских разлика између Цркве и гностичких тенденција.¹⁴ Из средњег века најпознатије су осуђене тезе Мајстера Екхарта о нествореном делу душе, истоветном Богу; али, ако рајнски мистик и баштини платонизам, није усамљен у свом добу. Катарии, браћа слободног духа, амалрикијанци, такође уче о таквој истоветности. У хришћанству, по познатим патристичким дефиницијама човек може постати Бог, али нипошто по суштини, док кривоверне и езотеричне струје уче да човек треба унутар себе да открије божанство. Након средњег века, овај ток се може пратити кроз теозофију¹⁵ 16. и 17. века (Валентин Вајгел, розенкројцер Роберт Флад), те код неких хришћанских и нехришћанских илумината 18. века (од Сен-Мартена до Калостра). Са теозофијом Блавацке (19. век) идеја ће постати раширенија, али и комбинована са индијским учењима (ведантом, нпр.), те је отуда и једно од кључних места идеологије савременог окултизма и „новог доба” (New Age).

Нешто специфичније и уже значење, које прецизније упућује на традицију из које Вуличевећ црпе, јесте помињање *унуштрашњеџ Христџа*, Христа који је не само историјско овапло-

¹¹ Исто, 372.

¹² Кратка поучења, 444.

¹³ Некоме младићу у Боки Которској, 378.

¹⁴ Приступачни прегледи учења која се помињу у овом раду: К. Р. Н. Frick, *Licht und Finsterniss. Okkulte Geheimgesellschaften bis zur Wende des 20. Jahrhunderts* I—II, Wiesbaden; *Die Erleuchteten. Gnostisch-theosophische und alchemistisch-rosenkreutzerische Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Wiesbaden 2005; За 18 хришћанску теозофију: А. Viatte, *Les sources occultes du romantisme* I—II, Paris 1928; А. Faivre, *Eckartshausen et la theosophie chretiene*, Paris 1969. и друге студије Февра.

¹⁵ У раду израз користимо у двоструком значењу: скуп езотеричних учења хришћанског карактера карактеристичан првенствено за немачку, а потом француску и руску средину 16—18. века и, с друге стране, учење Х. П. Блавацке и њених следбеника (19—20. век), које се може назвати и „теозофизмом” (Генон).

ћење Логоса, него постоји у свакој души. Осећање унутрашњег Христа може бити и мистични доживљај неvezан за езотерију, али је, када је у питању хришћанска теозофија, тешко увек одредити границе између мистицизма и езотерије, јер се у оба случаја ради о облицима „унутрашњег” хришћанства. „У души је мјесто Језусу; ко Језуса нема у души, нема га ни на небу, нема га нигдје. Тјелесни људи ишту Бога по црквама, и пењу се по високијем горама еда би га нашли; а духовни га и свети људи имају у себи, и њему се у срцу и души клањају.”¹⁶

Он осећа „Госта” у дубоком храму своје душе,¹⁷ од Христа је научио истине које јесу изван векова, али нису изван душе која је божанствена.¹⁸ Христос буди у људима осећај божанства, јер Бог већ јесте у људима.¹⁹ „Неколико година послје, ја друкчије и боље сматрах Исуса, ја га сматрах кроз своју особу. Онда ми душа рече: ’Овај је твој Христос’. И душа ми једино могаше указати Христа, јер се он душом схвата; Христос се наводи у духовнијем дубинама сваког човјека, али је мало људи што савјесно њега ћуте у себи. Да га Петар није живо имао у себи, он га никако не би био увидио у Исусу кад му рече: ’Ти си Христос, син Бога живога’. — Што у себи немамо у другом не видимо.”²⁰

Прво лице, смирен тон, и највише осећај царства Божјег и Христа унутар себе откривају одређену сродност са квијетизмом, који је у католичким срединама био прогањан, али који има своју традицију у протестантизму. Она се може пратити од идеје „Христа у нама” (*Christus in uns*) немачких теозофа²¹ па до мистичних проповедника 19. века, нпр. који поручују: Човече, не тражи Христа у високим регионима, него се спусти у дубине које су у твом срцу.²²

Посебно се издваја део у ком се разликују Христос као божански принцип и историјски Исус из Назарета, пасус супротстављен свакој традиционалној хришћанској теологији. „Вјерујем да је Христос мисао и ријеч божија, о којој јеванђеље рече ’да бјеше у почетку’ и да је све по њој постало; и да ’без ње ништа није постало’. Овај се Христос, коријен божан-

¹⁶ Посланице пријатељима у Цавтату, 340.

¹⁷ Остаји и уломци о Богу, 362.

¹⁸ Мисли (Антуну Брагићу), 374.

¹⁹ Моја вјера, 484.

²⁰ Исто, 522.

²¹ А. Коаре, *Немачки мистици, духовници и алхемичари 16. века*, Чачак 2001; В. Gorceix, *La mystique de Valentin Weigel et les origines de la théosophie allemande*, Lille 1972, 241—244; 405—406.

²² Gerhard Wehr, *Die deutsche Mystik. Mystische Erfahrung und theosophische Weltsicht*, München 1988, 313.

ства, налази у свакоме човјеку, као што се ватра налази у свакому кремену. Али се у никому Христос није толико могућно и славно развио и указао колико у Исусу из Назарета, за ово великом вјером и горућом љубављу ја имам на њега гледати, да се умјетнем у њега, и узрастем до његова духовнога раста. Овако се врши спасење. Свак има бити Христос попут Исуса из Назарета.”²³ „Својом стварајућом ријечју Исус у сваком од нас буди Христа, што у свакому од нас има Христа, како у свакому кремену има огња. Вријеме је да се пробудимо прије у себи...”²⁴

И поред одређених сличности са теолошком концепцијом израстања „у човјека савршена, у меру раста пуноће Христове” (Ефесцима, 4, 13), и поред сличности са поменутим квијетистичким доживљајем Христа унутар нас, ради се о идеји која би се теолошки могла означити као јерес. Мада се и у православљу учи о обожењу човека, човек не постаје Бог по природи, по суштини. Овим ставом, какав заступа и Вуличевић, негира се јединственост Христа као Божјег сина и јединственост оваплоћења, а још једном се потврђује унутрашња деификација човека. Учење се јавља и у горе поменутим езотеричним токовима, код истих средњовековних секти или каснијих теозофа и представља доследно изведен закључак из представе о човековом божанству. Сваки човек који у себи развије божанство постаје Христос, Божји син; Христос је сваки развијен човек, свака Богом просветљена душа а Исус је само један од Христоса, како су учили катарии или амалрикијанци.

Са идејом унутрашњег Христа иде и идеја *унушрашње, невидљиве цркве*, различите од постојећих, историјских цркава и, нарочито, њиховог свештенства. Вуличевић користи назив „невидљива црква”, али је он у хришћанском езотеризму синониман са првим. И то што Вуличевић као Србин по опредељењу, није приступио православљу по свом напуштању Католичке цркве, изучавалац његовог дела Тамбора објашњава како италијанским културним формирањем тако и управо одбацивањем сваке цркве.²⁵ „Да будем с Богом, не припадам никаквој видљивој цркви, али знам, у себи чујем да сам учесник оне невидљиве, која је у врху свијех, у којој ће се наћи и саставити сви они који су се посветили љубави...Она невидљива црква има славу, чиста јој је слава а не свештеничка. Њезина ће

²³ Моја вјера, 532.

²⁴ Некоме младићу у Боки Которској, 379.

²⁵ Tamborra, 69; 82. Против култова и цркава говори и у италијанским текстовима, нпр. *La luce e la via*, Taranto 1900 (19 — вера даје спасење а не мртви обреди); *Leggendo l'Ecclesiaste*, Napoli 1894, 30 (...culti grossolani, grottescamente spettacolosi, come la cattolica o greca...).

свјетлост бити 'као драги камен, камен јаспис свијетли' ... У оној цркви нема места 'страшљивцима и невјернима' (цитат из апостола Павла)" — њима је место у видљивим црквама.²⁶

Овај став се варира на другим местима: „Многе су цркве биле и јесу штетно, јадно свештеничко дјело, и зато су се међу собом гомбале. Има једна права црква, у којој љубав једини душе и владичи Христос, али је она невидљива, и свештенство Христово не може нико нашљедити како каже незнани списатељ Посланице Јеврејима.”²⁷

„Христова је црква различна од хришћанскијех цркава” — она је састављена од људи који верују, без свештенства и јерархије.²⁸ Цркве, које су у међусобним завадама, нису Христове цркве и лажно се зову његовим именом. „Христова црква је састављена од људи што горе љубављу и... труде се да дође царство Божије.”²⁹ „Вјерујем у свету католичанску или опћенитку цркву, које се ја не одрекох одрекавши се римске цркве.”³⁰

Појам невидљиве цркве постоји и у лутеранској теологији и означава невидљиву истинску заједницу свих верних, свих верујућих у Христа. Ипак, још већи значај добија у радикалним облицима немачког протестантизма, покретима који су се одвојили од Лутера, али су се преплитали са теозофским, херметичким и другим струјањима.

Црква се, по Валентину Вајгелу, Каспару Швенкфелду, Себастијану Франку јавља у свим народима и свим временима. То је универзално хришћанство неvezано за институције — па и не само хришћанство него универзалана мистична заједница која обухвата и пагане и муслимане. Пун замах ће ова идеја добити у езотеризму с краја осамнаестог—почетка деветнаестог века. Најпознатији поборници оваквог вида хришћанства биће Иван Лопухин (*О унутрашњој цркви*, објављено на руском и француском, преводи на немачки и латински) и тада веома популарни Карл фон Екартсхаузен (*Облак над свейилициттем*). За Екартсхаузена школа упућених у знања је одувек постојала, то друштво изабраних, заједница светла,³¹ расуто је по целом

²⁶ Остаци и уломци о Богу, 362.

²⁷ Кратка поучења, 446. (Не узимајући за аутора Посланице Јеврејима апостола Павла, Вуличевић показује одређено познавање савремене библијске критике.) Слично место и на стр. 425, исто у Кратким поучењима.

²⁸ Моја вјера, 515.

²⁹ Исто, 527.

³⁰ Исто, 535.

³¹ И Вуличевић говори о „синовима свјетла” (Нови закон, 256; Мисли /Антуну Братићу/, 373); „Ми смо свјетлост од оне свјетлости, богови од оног Бога” (Моја вјера, 523) — у овој реченици опет има истицања човекове божанствености јер се ради о алузији на Вјерују (Символ вере, Credo) где се за Христа каже да је „Светлост од светлости, Бог истинити од Бога истинитог”.

свету и одуек је названо невидљивом црквом. Идеју ће заступати и други представници хришћанског езотеризма — војвођинкиња од Бурбона, пастор Лафатер, бароница Криденер, руски розенкројцери.³² Али, може се уочити одређена разлика између католичких аутора (Екартсхаузен, Бадер) који не одбацују спољну, егзотеричну цркву него је посматрају дијалектички према езотеричној, и протестантских који невидљивој дају предност.³³ Вуличевић је на линији протестантизма.

Појам невидљиве цркве подразумева две ствари. С једне стране је то повезаност свих људи, братства светлости, припадани која год хришћанској деноминацији. Ради се о некој врсти езотеричног екуменизма, јер невидљива црква надроста и наткриљује видљиве. С друге стране она делује у самом човеку — не иде човек у храм, него је храм у човеку, обредни и литургијски живот се интериоризује; „човек се приближава Богу не у храму него у срцу” а езотерична црква је права Христова црква која је унутра.³⁴ Лопухин говори о царству Божјем и Христу који настају унутар човека. И једна и друга тачка су присутне код нашег проповедника.

Наведени пасуси односе се на невидљиву заједницу светих независну од спољних подела, али постоје и они који се односе на Цркву унутар човека: „Кад сам затворен у себи, и кад звони ура душе по вјекочовјечанству, онда у мени, у души почимље свето богослужје; олтар је срце, а савјест је владика. Онда сам ја у светој опћини с браћом, коју ми очи нијесу нигда видјеле, али знам да их има у сваком народу. Онда је прецишћење, онда је успомена Исусове свете вечере. Душе се љубављу дотицају грађевини невидљиве цркве.”³⁵ Овај цитат се може упоредити са, нпр. местом из протестантског мистика и теозофа Етингера: „Моја црква је храм мога тела... само Исус је проповедник... срце и ум су слушаоци... кад он наступа и објављује своје лако јеванђеље, тада је недеља”; празник је кад подсећа душу на своја добротинства, а дан покајања кад кажњава његове преступе.³⁶

³² А. Faivre, *L'Ésotérisme au XVIIIe siècle en France et en Allemagne*, Paris 1973, 31—35 (поглавље о појму унутрашње цркве); Г. В. Вернадскије, *Русское масонство в царствование Екатерины II*, С. Петербург 1999, 210—213; о значају унутрашњости — 200—201. Нешто шира је идеја универзалне традиције, вечите мудрости коју заступају ренесансни херметисти, потом мартинисти, а коју ће у 20. веку развити Генон.

³³ А. Faivre, *The Inner Church and the Heavenly Jerusalem y: Access to Western Esotericism*, State University of New York Press, 1994, 140.

³⁴ А. Faivre, *L'Ésotérisme au XVIIIe siècle en France et en Allemagne*, 31; *Access...*, 137.

³⁵ Остаци и уломци о Богу, 363.

³⁶ Wehr, 301—302.

С овим се блиско додирује квијетистички осећај царства Божјег унутар себе: „Ово је оно краљевство Божје, о којему је уписано у јеванђељу, да га нико тјелеснијем очима неће видјети изван себе, јер га свако има у себи. Ово је краљевство у мени кад се ћутим божијим сином, и кад дјелујем по унутрашњему гласу и закону божанства што је у мени. Божјему краљевству припадају они који су посве у свакому дјелу и тренутку својега живота владали духом. Над овакијем људима ни свијет, ни тијело немају власти.”³⁷

Вуличевихева повезаност са подземним токовима хришћанства се види и у објашњењу човековог положаја на земљи *иреџзистентним њадом*. „Ми, лијепи духови, били смо протегнути у тјелесну тамницу љубавнијем загрљајем, које једино ноћне сјене могу видјети. А зашто? Зато што смо гдјегод нешто скривили.”³⁸ „Али нам је духовна пређашњост мутна у памети; облак нам непробитан крије оно биће, ону славу, коју смо за наго имали, па изгубили због неке кривице, која је отајство, али остави нам у души свој траг. Страх је овај траг. Сви се страшимо.” Ми не желимо нешто непознато него нешто изгубљено, а вера је успомена на то доба;³⁹ душа је постојала и пре зачећа⁴⁰ а дух ради на формирању свог будућег тела.⁴¹ „Вјерујем да сам ја био дух, душа, памет, разум прије својега тијела, и налазећи се сад у тијелу и на овоме свијету, гдје гријех и смрт свакога вријеђа, мислим да сам прије својега зачећа нешто скривио, и да су овако нешто, једнако како ја, скривили сви они што су у тијелу и на овому свијету. Овдје је наше чистиште, овдје је наш пакао.”⁴²

Пореклом из платонизма (Вуличевих у овом контексту помиње управо филозофију), идеја се у хришћанству јавља код Оригена. Присутна такође код катара, а на домаћем простору код богумила, идеја преегзистенције душа је топос хришћанске езотерије 18. и 19. века (нпр. у мартинизму). У српској књижевности ће најпознатију обраду добити у Његошевој *Лучи микрокозма*,⁴³ али се јавља и код Симе Милутиновића, можда и код Кодера. Вуличевих тако следи исте идеје које и други српски писци дотакнути скривеним учењима.

³⁷ Моја вјера, 497.

³⁸ Некоме младићу у Боки Которској, 379.

³⁹ Кратка поучења, 444.

⁴⁰ Души, 251.

⁴¹ У посланици Миленку Веснићу, 570—571: можда су пре парења и зачећа у духовним круговима одабрани родитељи и тела у ком ће се дух зачети.

⁴² Моја вјера, 533.

⁴³ О томе смо детаљније писали на другом месту: *Езотерични оквири „Луче микрокозма”*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 55, 2007, св. 3, 511—542. На истом месту и о апокатастази.

У оригенистичке токове присутне кроз 17. и 18. век (бе-меовци, Јунг-Штилинг, Екартсхаузен, Сведенборг) уклапа се и идеја паклених мука које нису вечите него служе само чишћењу душе. „Након овог живота, *након других и дуџијех живоша* (курзив Н. Р.) доћи ће нам оно боље. Проћи ћемо кроз пакао, кроз много пакла. Онома иза пакла стоји у свјетлости Отац и чека синове. Пакао је потребит не да се човек изгуби, него да се очисти и спаси.”⁴⁴ Из наведеног пасуса се, међутим, дискретно види да Вуличевећ верује и у реинкарнацију, као и у следећем наводу: „Не, човјек не умире; он вјечито траје у својему животу. Њему се само мијењају и доспијевају обличја живота а не живот.”⁴⁵ Идеју преегзистенције прати и слика тела као тамнице, „душа *ушамничених* у сушичавим телима, сасвим удубљених у материји”.⁴⁶

Када се обратимо питању Вуличевећевих извора, уочава се да он сам помиње „филозофију”, „пантеизам”, поменуће у негативном контексту, као јерес и Валентинов „њостичизам”; али, поред платонизма и оригенизма као крајњих извора оваквих идеја на Западу јасно је да су они велики делом преноше-ни као вера кроз езотеричне школе, те да се уклапају и у Вуличевећев протестантско-илуминатски контекст.

Но, поред струја које га повезују са одређеном подземном традицијом, не треба превидети да се те идеје могу разумети у нешто савременијем контексту спиритизма, на који се позива и којим се бавио. Одбијање вечних посмртних казни и непрестано усавршавање духова кроз сталне реинкарнације исто су основна учења спиритизма, нарочито у школи Алана Каредка, која је доминирала у Европи и у Италији. У италијанској култури — а Вуличевећа посматрамо и у њеном оквиру — за спиритизам се интересује велик број образованих људи, нарочито оних који стварају нову Италију, па и сам Гарибалди који ће постати и председник једног спиритистичког друштва (Маци-

⁴⁴ Мисли (Антуну Братићу), 370. У *Leggendo l'Ecclesiaste* ће рећи да „завидник има пакао у сопственим грудима” (37), што може бити схваћено и као метафора.

⁴⁵ Моја вјера, 534. Занимљиви су наводи: (исто, 374) — „Мудри не плачу мртве, што нема мртвијех — ми смо свећ били и бити ћемо — што је дух божиј у нама. Иза смрти нашега тијела, знати ћемо што смо били прије својега зачећа матери у утроби.

Како тијело баца ћа одећу стару да обуче нову, тако исто душа одбаца тијело да се бољијем обуче” (374—375; вид. и 457). Ово подсећа на познате стихове из *Бхагавадгитије* 2, 11—12; 22 (парафразирано) — мудри не оплакују ни живе ни мртве; није било времена кад нисмо били и неће бити времена кад нас неће бити; душа/сопство одбацује тела као стару одећу и облачи нова.

⁴⁶ Моја вјера, 479.

ни још 1849. г. када је спиритизам тек почео да се јавља, говори о невечним мукама и реинкарнацији, али не прихвата спиритизам као такав јер би духови призивањима били узнемире-ни у свом напретку). „Преобраћење” чувеног научника Ломброза са материјализма на спиритизам изазаваће пажњу а италијански медијум Еузапија Паладино једна је он најпознатијих у Европи. За италијански спиритизам, као и француски, карактеристичан је био и антиклерикализам.⁴⁷

У спиритизму је и положај Христа сродан помињаним учењима: у Христу је само виши степен божанства него у нама.⁴⁸ Иста идеја се јавља и у тадашњем окултизму и теозофији, нпр. за Блавацку је Христос божански принцип у сваком људском бићу (што је опет једно од места нових религијских покрета). По Вуличевећу је спиритизам природни феномен у који не треба веровати него га видети; с друге стране он о њему говори као о новом открићењу, новој religio⁴⁹ позива се и на апостола Павла.⁵⁰ Све цркве пропадају а спиритизам јача, „је-ванђеље се прима и расте у душама без црковнијех облика”.⁵¹ У тексту писаном по угледу на Вјерују написаће: „Вјерујем да духови нашијех покојника опће и говоре с нама како су опћили и говорили кад су били у тијелу, и зато вјерујем у светијех опћину који су пред Богом и Бога пуни.”⁵²

Мада се може учинити да у истовременом позивању на научну доказивост и дух открићења има контрадикције, Вуличевећ се не разликује од других спиритиста који су сцијентизам и позитивизам свог доба пројектовали на онострано. Тиме се хтео премостити јаз између религије и науке, настао дарвинизмом или филолошком библијском критиком. Спиритизам говори о сталном напретку духова, еволуцији а себе сматра религијом која је научно доказива. Али, као што су протестантске деноминације које су га привлачиле хтеле да буду обнова раног хришћанства, тако се и спиритизам често представљао као изворно рано хришћанство. („Спиритизам је ближи првобитном хришћанству од било које религије.”⁵³) Можемо ли у

⁴⁷ Massimo Introvigne, *Il cappello del mago. I nuovi movimenti magici, dallo spiritismo al satanismo*, Sugarco Edizioni, Milano 2003, 54—56; A. C. Doyle, *The history of Spiritualism* 2, New York 1975, 190.

⁴⁸ A. C. Doyle, 250.

⁴⁹ Кратка поучења, 408.

⁵⁰ Исто, 407.

⁵¹ Бискуп и расфратар, 542.

⁵² Моја вјера, 535.

⁵³ A. C. Doyle, 251.

томе наслутити још један разлог његовог интересовања за „по-руке мртвих“?

Код овог особеног проповедника налази се и одбацивање реалности ђавола,⁵⁴ или исто хетеродоксна вера у Божје континуирано стварање⁵⁵ (која се среће код Његоша, ког је ценио),⁵⁶ или у деизму.

Не улазећи у Вуличеве политичке ставове, поменућемо само да је и поред свог патриотизма (био је, нпр. у вези са херцеговачким устаницима),⁵⁷ изгледа био склон одређен мистичном, хришћанском анархизму. Управо од царства Божјег које је у нама, долази „спасоносна анархија где ће се многе власти удушити у једну једину власт, коју Христос зове царство божије”.⁵⁸ Да нема посредника између човека и Бога, став је целог протестантизма, али када одбацује и световну власт приближава се оним радикалним струјањима.⁵⁹ Радикални протестанти попут квекера који одбацују сваку цркву и институцију имали су исте ставове — а квекерима је сродан, уосталом, и по вери у унутрашњу светлост у човеку, у непосредног, „унутрашњег” Христа који је прави спаситељ,⁶⁰ што само потврђује његову везу са разматраним идејним струјама. У његово доба ће у Италији Валдешка црква бити угрожена оваквим ставовима које ће заступати Плимутска браћа;⁶¹ такво је уосталом и учење Толстоја.

Колико у анализираним идејама био близак езотерији, толико ће другде, нпр. у италијанској књижици о Књизи Проповедниковој бити склон рационализму. Рећи ће да више библијског има у позитивизму за који је душа „апстракција моралних феномена” него у метафизици, тврдиће да хришћанство није познавало индивидуалну него колективну људску душу, да и оно сматра човека животињом (јер човек је „послед-

⁵⁴ Напад није нека духовна особа, него сва потакнућа на зло што их има у свету; човек је у себи враг (Три напасти, 186).

⁵⁵ Ја верујем у онога који постојано ствара васељену” (Моја вјера, 531); опширније о томе у: *Leggendo...*, 24 („природа је вечита трансформација оног што је вечито”. Вуличевић сматра да идеја стварања Божјег ab aeterno не унижава Бога, и полемише са теолозима који говоре о стварању ex nihilo.

⁵⁶ А. Миљковић — *Озглед о националним, верским и другим шемама и идејама Људевића Вуличевића*, Књижевна реч, 23, 10—25. јул, 1994, 19—21, где се разматрају различити аспекти Вуличевих идеја.

⁵⁷ Радунка Анђелковић-Чубриловић, *Шест њисама Љ. Вуличевића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XII, 1, 65—74.

⁵⁸ Кратка поучења, 427.

⁵⁹ Моја вјера, 483.

⁶⁰ Е. Леонар, *Ојшћа историја протестантизма* 1, Загреб—Сремски Карловци, 2002, 693; 714.

⁶¹ Tamborra, 90.

њи и најузвишенији степен еволуције органских бића”) и да је идеју о бесмртности душе преузело од Египћана⁶² или Грка.⁶³

Овде нема езотерије, али има много деветнаестовековног сцијентизма. Није случајно што католички полемичар Медини критикује Вуличевића управо као скептика, материјалисту, рационалисту, а тек узгредно као спиритисту; од јеретичких идеја помињаће првенствено одбацивање бесмртности душе, што је више на линији материјализма, а не и идеја које смо разматрали. И можда је још значајније што Медини говори о Вуличевићу као еклектику.⁶⁴

Колико сама Валдешка црква помаже разумевању Вуличевићевих идеја? Године 1906. у часопису Валдешке цркве *La Luce*, није дозвољено објављивање италијанског превода *Моје вјере* где вероватно најотвореније говори о својим идејама, не само због дужине текста⁶⁵ — што говори да његове идеје ни тису биле званичан исказ са проповедаонице те цркве. Постоје претпоставке да је Валдешка црква настала из богумилства, што би, с обзиром на подударност неких Вуличевићевих идеја са средњовековном дуалистичком традицијом било, на први поглед, занимљиво решење. Али веза валдеза и катара је у историографији углавном одбачена. Валдешка црква је настала као протопротестантски покрет за реформу цркве, сличан идејама Фрање Асишког, о неопходности сиромаштва цркве и проповедања на народном језику (и једини је средњовековни дисидентски покрет преживео до данас). Валдези су полемисали не само са католицима него и са катарима и одбацивали дуализам. Мада је у Ломбардији у једном периоду средњег века дошло до неке врсте валдешко-катарског синкретизма, мада постоје и неке сличности, нпр. у организацији цркве, историчари се слажу да су разлике важније од сличности.⁶⁶ Но, од средњовековне историје далеко је важније то што је од 16. до 17. века Валдешка црква приступила реформисаним црквама и

⁶² Слика Египта као колевке мудрости исто има дугу историју. Али, поред различитих езотериста који су порекло хришћанства и јудаизма изводили из египатских мистерија (нпр. Христ као инициран), исто су са супротних позиција тврдили и рационалисти и радикални просветитељи у својој полемици са Библијом; савременији изданак ове струје јесте Фројдов рад о Мојсију и монотеизму.

⁶³ Lodovico Vulicevic, *Leggendo l'Ecclesiaste*, 21; 30—34.

⁶⁴ V. Medini, *Ogledalo filosofije Ljudevita Vuličevića*, Dubrovnik 1915, 23; 58—64.

⁶⁵ Tamborra, 153. Медини се чуди како „Lj. Vuličević s ovakovim svojim naukam može opstati u dojednoj protestantskoj sljedbi, pa potjecala ta i od Petra Valda” (60).

⁶⁶ M. D. Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*, London 1977, 69; 78; 157—162; A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 11—111.

прихватила такво исповедање вере. Као таква и данас делује у Италији. У том смислу је Вуличевићева правоверност и у Валдешкој цркви под великим знаком питања. (Валдешка црква је и имала легенду о свом пореклу: када је Константин дао наводну даровницу папи, група правих хришћана је то одбила. Овај покушај да се историја цркве прошири на период пре Валда одговара тежњи протестантизма ка изворном, раном хришћанству који се среће и код нашег аутора.⁶⁷)

Проучавалац Вуличевићевог рада, Анђело Тамбора, помиње одређене сличности између дубровачког аутора и Уга Јанија (1869—1938).⁶⁸ Јани који је био старокатолик па исто постао валдешки проповедник, близак је Вуличевићу по екуменизму, али сличности се појачавају ако додамо да је Јани био и аутор књига о реинкарнацији и масон који је утицао на развој неких окултних покрета у Италији.⁶⁹ Тамбора такође сматра да су у преласку са политичке агитације на квијетистичке текстове на Вуличевића утицали валдези из Пијемонта, незаинтересовани за политику и верску полемику, који су живели у есхатолошким ишчекивањима. Посебно је вредно пажње његово поређење Вуличевића са осамнаестовековном немачком пијетистичком заједницом *Stillen im Lande*.

Пијетизам је поред наведених тенденција хришћанске мистике, имао и езотерично учење које говори о деификацији, апокатастази и универзалној цркви,⁷⁰ што нам још једном потврђује изворе из којих вероватно долазе Вуличевићеве идеје. Несумњиво близак радикалнијим токовима протестантизма, Вуличевић преко њих преузима и идеје хришћанске езотерије и теозофије. Изразити индивидуалиста, он ипак има духовне претходнике. С друге стране, дете свог времена, верник суочен са савременим скептицизмом, он ће исте такве идеје примити и од савремених му покрета, попут спиритизма.

Данас, у време екуменизма, и хришћанског и најшире схваћеног, у време верског синкретизма и „новог доба”, када се појављују појмови ванцрквеног хришћанства или ванконфесионалне духовности, чини се да овај полузаборављени проповедник који је изабрао да припада српској књижевности добија савременији изглед него што би се могло закључити по штурим одредницама. А то је несумњиво позив да га још једном прочитамо.

⁶⁷ Lambert, 156.

⁶⁸ Tamborra, 156—157.

⁶⁹ Микеле Морамарко, *Масонство в прошлом и настоящем*, Москва 1990, 280; Данијел Лигу, *Речник слободног зидарства*, Београд 2001; Introvigne, 100.

⁷⁰ P. Deghaye, *La doctrine ésotérique de Zinzendorf*, Paris 1969, 46; 97; *Dictionnaire critique de l'ésotérisme*. Publie sous la direction de Jean Servier, P.U.F, 1998 (Pietisme).

ЗОРИЦА ХАЏИЋ

ТРАГОВИ О СУКОБИМА И ПОМИРЕЊУ МИЛАНА САВИЋА И ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА

„Аутобиографија, ма и најкраћа, пише се само у нарочитом расположењу, ретроспективном и јесењем — или у моменту кад се полази на сасвим нови пут.” Овом реченицом започиње кратак „Аутофрагмент” Анице Савић Ребац који прати њену песму *Пролећни дијтирамб* објављену у *Књижевном северу* 1927. године.

У време када је Аница Савић Ребац писала овај аутофрагмент, можда две или три године раније, њен отац, Милан Савић, написао је аутобиографију.¹ Може бити да је Аничино

¹ Рукопис недовршене аутобиографије Милана Савића *Прилике из мога живота* чува се у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром М. 7791. Милан Савић је неколико година посветио писању аутобиографије. То се недвосмислено види из сачуваног рукописа у којем на једном месту стоји: „... Он ће казати све што сам онда осећао и потврдиће моју изреку, да ме прати кроз цео живот, па и сад, кад ове редове пишем, *уочи моје навршене 75 године!*” (под. З. Х.). Неколико страница даље, наилазимо на овакав запис: „... Онда, 1875, напишем своју причу 'Румене руже' а затим, да, затим није било краја, па није ни сад, кад ми је *осамдесет година*” (под. З. Х.).

Књигу Милана Савића *Прилике из мога живота* као и избор из Савићеве преписке приредили су Миљивој Ненин и ауторка ових редова, а појавила се у издању „Академске књиге” из Новог Сада 2009. године.

Можемо рећи да безмало целокупно књижевно дело Милана Савића пружа интересантне информације везане за његов живот али и за животе његових пријатеља. Пишући приповетке, књижевне студије, текстове о пријатељима и познаницима, путописе, Милан Савић је често обогаћивао излагање неком занимљивом згодом из живота која тему о којој пише потврђује. Често је, нашавши томе згодно место, у радовима објављивао писма која је знао да пропрати занимљивим коментарима. У трагању за животописом Милана Савића од великог су значаја поменуте скице које је објављивао у периодици, књига *Из прошлих дана*, студије *Из српске књижевности (1 и 2)*, и наравно, књига о Лази Костићу.

Дело Милана Савића још увек чека да буде прочитано и оцењено.

размишљање о посебном расположењу у којем се пише аутобиографија било подстакнуто очевим искуством. Остарели секретар Матице српске и дугогодишњи уредник *Летописа*, Милан Савић, последње године живота трoughио је у Београду, усамљен и помало заборављен од књижевне јавности. Велики број његових пријатеља није више био међу живима и он је проводио време пишући о њима, сређујући своје бројне успомене.

О мртвим пријатељима и познаницима објављивао је, у то време, и скице у подлистку новосадске *Заставе* под наднасловом „Наши стари”. Поред тога што је у овим скицама изнео многе догађаје из свог живота, Милан Савић пажљиво је писао и аутобиографију. Монографију о Лази Костићу је завршио годину дана пред смрт, 1929. године. Дакле, Милан Савић је и последњих година живота био и те како књижевно активан.

Међутим, из писма Анице Савић Ребац породичном пријатељу Милану Шевићу, написаном неколико дана након Савићеве смрти, сазнајемо да је њен отац аутобиографију уништио. Остали су сачувани само неки делови, пише Аница, који су већ објављени.²

Рукопис делова аутобиографије Милана Савића под насловом *Прилике из мога живота* представља тек траг ка богатом књижевно-историјском сведочанству, каква је целовита аутобиографија требало да буде. У сачуваним деловима Милан Савић на занимљив и духовит начин пише о својој породици, школовању, младалачким доживљајима, књижевним почетицама... Неке личности које смо природно очекивали, с обзиром на богат друштвени живот Милана Савића и познанства са тада најугледнијим књижевницима, ипак су изостале, тако да нема помена, на пример, о његовом друговању са браћом Илић, Лазом Костићем, Симом Матавуљем... Можда је управо те делове аутобиографије Милан Савић уништио. Ипак, у сачуваним деловима срешћемо се са неким другим, такође, интересантним личностима попут, на пример, Тоне Хаџића, и добићемо о њему нешто другачију слику од очекиване.

Сачувани делови аутобиографије Милана Савића у извесним случајевима ће пружити и незнатно другачију слику од

² „На жалост, тата је био, у своје време, написао аутобиографију, али ју је још пре пет-шест година уништио. Само неке партије је сачувао, и то 'Из младих дана', 'Књижевне исповести' и 'Животне исповести'; то су кратки фелџони, и штампани су 1925 г. у 'Застави'. Колико је то губитак за општу ствар, још је много већи за мене. Ђ. Трифковић вели, да је знао да ће је уништити, не би му је послао, јер је била код њега депонована.” Видети писмо Анице Савић упућено 8. марта 1930. године Милану Шевићу, РОМС, инв. бр. 25657.

оне коју отвара његова преписка и још по неки сачувани документ из његове заоставштине. Овом приликом скренућемо пажњу на један детаљ. Ради се о дугогодишњем (не)пријатељству Милана Савића и Тихомира Остојића.

Тихомир Остојић је једна од личности која се помиње у сачуваним деловима Савићеве аутобиографије. Интересантно је да помињање Тихомира Остојића сасвим одудара од слике правог односа који су ова два уредника *Летописа Матице српске* имали. У аутобиографији Милана Савића, наиме, нема ни помена о њиховим сукобима, али је могуће пронаћи разлоге помирења.

Нетрпељивост између Милана Савића и Тихомира Остојића несумњиво је постојала још у време Савићевог компетовања на место секретара Матице српске. На ово место су се, поред Савића, јавили Милутин Јакшић, Сава Петровић и др Данило Трбојевић.³ Милан Савић је однео убедљиво највећи број гласова и на место секретара Матице српске је Сио изабран 30. октобра (11. новембра) 1895. године. Сасвим је сигурно да је Тихомир Остојић свим срцем био за кандидатуру свог доброг пријатеља Милутина Јакшића и да се никако није мирио са Савићевим избором. На разним странама је, испоставило се безуспешно, агитовао за Милутинов избор.⁴ Дакле,

³ Наведено према: Живан Милисавец, „Личност Милана Савића”, *Историја Матице српске III део, 1880—1918*, Нови Сад 2000, 209.

⁴ Пароху у Инђији, Радославу Марковићу, залажући се за избор Милутина Јакшића, Тихомир Остојић овако пише: „Ретко се виђаш у Новом Саду, а баш сад си требао да се разговарамо о једној важној ствари. Овде се живо кортешује с једне стране за Мицу Савића да буде секретар Матичин (управо он сам највише!). Чuo си ваљда да то место тражи и Милутин Јакшић. Кад онај кандидат кортешује, не смемо ни ми седети скрштених руку, тим пре, што наш кандидат неће да се препоручује ником. Држим да схваћаш значај Матичин, а тако исто да можеш замислити, што ће бити од Матице под Мициним секретарством (коме иначе као човеку част и поштење). Скупи дакле љуте Индијанце па да си овамо на скупштини Матичиној, јер ће бити жесток окршај. Ако имаш кога познаника у околини, поведи га! Зацело!” Писмо се чува у Рукописном одељењу Матице српске (инв. бр. 20938), објавио га је Живан Милисавец у *Историји Матице српске III део, 1880—1918*, Нови Сад 2000, 160.

Стиче се утисак да је Милан Савић дошао на место секретара Матице српске захваљујући посредовању Тоне Хаџића и да је имао лошу репутацију и пуно противника. Међутим, то није тачно. Осим великог броја гласова у прилогу Милана Савића на изборној скупштини иде и лично залагање Лазе Костића о чему сведоче следећи редови: „У јесен 1895, кад је био избор за секретара Матице Српске, остао је Лаза у Новом Саду и преко истакнутог рока, само да гласа за мене. А Сима <Матавуљ> је сутрадан после избора био већ у 8 сат. ујутру код нас. У 5 сах. је пробудио мога сестрића Д-ра Војислава Суботића, који је био на избору, да чује резултат, и 'истих стопа' оде на железницу те брзим возом дође у Нови Сад.” Наведени редови су из Савићеве књиге *Лаза Костић*, објављене 1929. године, 115.

почетној нетрпељивости између Милана Савића и Тихомира Остојића узрок је била неуспешна кандидатура Милутина Јакшића за секретара Матице, али су након Савићевог избора, ако је судити по сачуваној преписци, између њега и Тихомира Остојића ствари легле на своје место.

Прво сачувано писмо које је Милан Савић упутио Тихомиру Остојићу заправо је позив за сарадњу у *Летопису Матице српске* и гласи овако: „Драги Тихомире, имам и опет лепу тему за тебе, можеш правити рефлексије, јер ће тема да те занима, тако исто као и она пређашња а дошла би на исто место. Шта мислиш, кад би узео да пишеш чланак о досадашњим издањима Српске Књижевне Задруге? Ствар би требало узети са принципа а књиге сумарно прећи. Шта мниш? Мени би учињено велику услугу.”⁵

Прилози Тихомира Остојића се први пут појављују у *Летопису Матице српске* 1896. године.⁶ То је, уједно, прва година Савићевог уређивања *Летописа*. Из наведеног писма је јасно да су прва два текста Тихомира Остојића објављена у *Летопису* написана на позив и подстицај Милана Савића. Тешко је, међутим, када се говори о уређивању *Летописа Матице српске*, проценити ко је коме био надређен — уредник *Летописа* Књижевном одбору или обрнуто. Неслагања око уређивачке политике често су доводила до сукоба секретара и чланова Књижевног одбора. Током уређивачког рада на *Летопису* Милан Савић се показао као заиста предан и агилан уредник, међутим, Књижевни одбор му је често онемогућавао уређивачку слободу. Нагомилано незадовољство и једне и друге стране доводило је до још веће тензије у односима Милана Савића и Тихомира Остојића, истакнутог члана Књижевног одбора.

Изненађујуће, поред показаног почетног сукоба на релацији Савић—Остојић, четири сачувана писма из периода од 1896. до 1899. године, сведоче о узајамној сарадњи и из њих се не може прочитати постојање нетрпељивости. Наредно сачувано писмо је тек из 1905. године.

У међувремену су се гомилали нови разлози за анимозитет. *Покрећ* Тихомира Остојића дочекан је негодовањем Милана Савића. Сарадници *Покрећа*, часописа у којем се осуђи-

⁵ РОМС, инв. бр. 6592. Преписка Милана Савића и Тихомира Остојића чува се у Рукописном одељењу Матице српске, укупно 55 писама.

⁶ Тихомир Остојић је 1896. године у *Летопису Матице српске* објавио следеће текстове: „Препорођај наше књижевности”, књ. 187, 144—157, и „Српска књижевна задруга. Поглед на њен значај и досадашњи рад”, књ. 188, 170—177. (Наведено према: Др Божидар Ковачек, *Библиографија радова Тихомира Остојића* <сепарат>, Матица српска, Нови Сад 1965.)

вао рад Матице српске и захтевале се реформе, били су чланови Књижевног одбора. Милан Савић је појаву *Покрећа* доживео као нож у леђа Матици српској али и самом себи — мислио је да несугласице треба решити у кући а не износити их у јавност. Тражио је чак и осуду нелојалних чланова од стране Књижевног одбора!

Кулминација нетрпељивости између Милана Савића и Тихомира Остојића десила се 1901. године. Испрва је све кренуло од уобичајеног неслагања секретара Милана Савића и чланова Књижевног одбора око „случаја Ђорђа Магарашевића”. На једном од састанака Савић се пожалио на „пресију” од стране одбора. Затим су, о истом састанку је реч, пале жестоке речи између Милутина Јакшића и Милана Савића. Уследила је и Савићева претња Милутину Јакшићу да би му другачије показао, само да се није „увио у мантију”! Због оваквог Савићевог поступка Тихомир Остојић је поднео тужбу Управном одбору у којој је написао „да поступци секретара друштвеног доводе у опасност и интерес и углед ’Матице српске’.” Поново се, дакле, између њих нашао Милутин Јакшић, само је, овога пута, ствар била много озбиљнија — пргави и на кавгу спреман Милан Савић изазвао је, због тужбе, Тихомира Остојића на двобој!

У Савићевој заоставштини чува се лист хартије који је насловљен као „Записник”.⁷ Овај „Записник”, није исписан ни Савићевом ни Остојићевом руком, написали су га и потписали „заступници” и једне и друге „сукобљене” стране.⁸ „Записник” је вођен „12. јуна 1901. године у 10 часова увече у гостионици код ’Јелисавете’ ” и тицао се „витешке ствари” између Милана Савића и Тихомира Остојића. Из овог „Записника” није могуће сазнати ништа детаљније осим да се тиче „писмено нанесене увреде” на рачун Милана Савића. Заступници Милана Савића тражили су задовољење због нанесене увреде, док су заступници друге стране тврдили да Тихомир Остојић „није имао намеру г. Др Милана Савића ни лично вређати ни његов рад тим начином критиковати”. На крају стоји да је записник завршен у 12 сати увече и да заступници обеју страна сматрају ову витешку ствар завршеном.

Тако су сматрали заступници, Милан Савић и Тихомир Остојић, по свој прилици, нису.

⁷ РОМС, инв. бр. М. 7819, на полеђини хартије је графитном оловком написано „Афера с Остојићем 1901”.

⁸ Заступници Милана Савића били су др Душан Милић и Ђока Мијатовић а Тихомира Остојића Јован Живоиновић и Ђорђе Вујаклија.

Иако су били у сукобу, преписка, додуше претежно хладна и пословна, је постојала.⁹ Интересантно, комуницирали су преко писама, иако су и један и други живели у истом граду, готово у комшилуку. На комуникацију их је, највероватније, приморао „надређени” положај Милана Савића као секретара у Матици српској и његово уредничко место у *Лейхойсу Матице српске*. Ипак, Милан Савић је, ако је судити према сачуваној преписци, био од помоћи Тихомиру Остојићу при објављивању његове књиге о Доситеју Обрадовићу. Затим, великодушно му је поверавао неке послове везане за *Лейхойс*, верујући да ће их он најбоље обавити. Писмо из заоставштине Јована Хаџића, на пример, Савић нуди баш Остојићу да објави и коментарише у *Лейхойсу*, чак му помаже у разрешавању идентитета неких личности које се у писму помињу.¹⁰ Након тога, на своју руку без чекања одлуке Књижевног одбора, Милан Савић тражи од Остојића текст о Јовану Јовановићу Змају и Ђорђу Рајковићу. Овај захтев Милана Савића, мимо консултовања Књижевног одбора, раскравио је њихове врло сложене односе. У писму од 13. октобра 1908. године Тихомир Остојић у вези са траженом расправом о Змају и Ђорђу Рајковићу, пише Милану Савићу следеће: „Ви сте мене позвали да ову расправу напишем за *Лейхойс* без нарочите одлуке а и оцене Књиж. Одбора, чак и без Ваше оцене сте је примили. Тиме сте указали мени велико поверење и ја Вам на љубазности захваљујем. Сад бих желео да видим *die* <нечитка реч>: да ли сам ја то поверење оправдао? Желео бих чути да ли сте задовољни с мојим радом.”¹¹ Савић ће му, већ истог дана, кратко одговорити: „Молим Вас, да примите моју искрену захвалност на важном и тачном послу ’З. Ј. Јовановић и Ђ. Рајковић’, што сте га на моју молбу с толико успеха приказали у Летопису.”¹²

Милан Савић је, дакле, и поред сукоба, имао поверење у научну стручност и аналитичност свог некадашњег ученика.¹³

⁹ Прво сачувано писмо из ове преписке је, како смо рекли, из 1896. године. У периоду 1905. до 1910. године преписка тече у континуитету. Последње сачувано писмо је из 1910. године.

¹⁰ Писма која се односе на Остојићево приређивање писма које је Јовану Хаџићу упутио Ђорђе Магарашевић, налазе се под следећим сигнатурама: 6590, 2709, 6572, 2715, 6604 и 6584. Милану Савићу, који је био у сродству са породицом Хаџић-Светића, ово писмо је уступила Хаџићева унука. Првобитно, Савић је Тихомиру Остојићу послао препис писма — на Остојићеву молбу, уступиће му и оригинал.

¹¹ РОМС, инв. бр. 2716.

¹² РОМС, инв. бр. 6588.

¹³ Лаза Костић, велики пријатељ Милана Савића, понекад је знао да буде ироничан када је у питању аналитичност Тихомира Остојића. На пример, у једном од писама упућеном Савићу, Лаза Костић помиње фотографију, наста-

Њихова писма крећу се у широком распону емоција, од пријатељства („Драги Мицо”, „Драги Тијешо”) до хладног титуларања након почетка сукоба („Госп. дру Милану Савићу, секретару Матице Српске у Месту”, „Господину проф. Тихомиру Остојићу у Месту”).¹⁴

Помирили су се након осам година, на иницијативу виновника сукоба, Тихомира Остојића. Писма која следе сведоче о њиховом формалном помирењу:

10 (23) авг. 1909
Нови Сад

Господине Секретару,

После писама која смо изменили ја и Ви у последње време, нарочито за последњу годину дана, мислим да нема смисла да међу нама и даље остане затегнут однос. Ако сте Ви вољни, ја пристајем да се оно што је било баци у заборав и да се наш лични однос поправи.

С поштовањем

Тих. Остојић

<РОМС, инв. бр. 2714>

Господине Професоре,

На Ваше писмо од 10 (23) о. м. част ми је одговорити, да сам ја, лично, све оно што је било, давно бацио у заборав.

Према том ништа не стоји на путу, да се наш досадашњи однос поправи сасвим.

С поштовањем

у НСаду 11 (24) VIII. 1909

МСавић

<РОМС, инв. бр. 6589>

Епилог је био следећи: Тихомир Остојић је убрзо дошао на секретарско место у Матици, након што се Милан Савић

лу 1861. године, на којој се налази у друштву глумачких дилетаната. Онда, помало заједљиво додаје: „Та би се слика могла донети, и то је једна епизода из наше културне историје. Ј. Скерлић или Тих. Остојић написао би о томе читаву књигу.” (Видети писмо Лазе Костића упућено Милану Савићу 9. јула 1907. године, РОМС, инв. бр. 1505).

¹⁴ На сличан пример ословљавања наилазимо у преписци Милана Савића и Јована Јовановића Змаја који су, такође, били у сукобу.

преселио у Беч зарад образовања ћерке Анице, и чинило се да ће измена положаја превладати несугласице.

Ипак, ни ту свађама није био крај. У писму од 3. новембра 1916. године, које је Тихомир Остојић упутио Јовану Грчићу, читамо следеће: „У Матици сад тако стоји: потпуни је госа тамо Мица. Он држи кључеве од библиотеке и издаје књиге (и у томе је веома скрупулозан и педантан!), још више он стражари над оним, што је у секретеријату, дакле и над писмима. Дакле се Мица не може сад обићи. Он се на мене нешто срди. Док сам био у Матици, ја њега нисам нарочито потезао, јер нисам налазио за вредно, али ако је баш дошао на тапет, ја сам казао отворено своје мишљење. То мора да га је увредило. Не говори са мном! (Али се према Екици¹⁵ показао веома љубазан.”¹⁶

Дакле, видно је да су између њих сукоби непрекидно тинjali, неовисно о положајима и статусу у Матици, чак и када су те позиције биле промењене.

Конечно, у сачуваним деловима Савићеве аутобиографије могуће је пронаћи трајно разрешење сукоба. Тихомир Остојић је наредне, 1917. године, скренуо пажњу књижару Иси Ђурђевићу на Савићев превод *Фауста*, и та великодушна подршка је засенила све пређашње несугласице између њих.

Указали смо да се из њихове сачуване преписке не види узрок сукоба. Не помиње га ни Милан Савић у својој аутобиографији *Прилике из мога живота*. Напротив, из текста Милана Савића се овај сукоб не може ни наслутити јер је име Тихомира Остојића помињано искључиво у контексту највећих похвала. Штавише, Савић ће један од три прва добијена примерка превода Гетеовог *Фауста* поклонити управо „виновнику” (како ће записати на посвети књиге) Тихомиру Остојићу, који је посредовао при штампању. (Остала два примерка добиле су Савићева супруга и ћерка.) Ево и дела Савићеве аутобиографије који то потврђује:

... Ђурђевић ми 9. IX 1920 донесе прве готове примерке, случајно у Огњановићевој књижари. Да веље, да искрене моје радости! Од та три екземплара, која ми тада Ђурђевић даде, дадох један мојој жени, један мојој кћери а један дру Тихомиру Остојићу који је још 1917 упозорио Ђурђевића да ја имам готов превод „Фауста”, јер Ђурђевићу је била фикса идеја да изда то дело. — И тако је име Остојић било утицајно на моју везу и рад с тим Гетеовим ремек делом. Један Остојић, Жига, упознао ме је

¹⁵ Екица је надимак супруге Тихомира Остојића, Јелене.

¹⁶ Видети у књизи Јована Грчића *Порјетци с њима*, II књига, Загреб, 1924. године.

с њим, други, Тихомир, који се онда ваљда није ни родио, учи-
нио је, да ми се дело могло штампати. На књизи, коју Тихомиру
дадох, написао сам поред имена још и „виновнику овога изда-
ња”. И на почетку, 1863, и на завршетку 1920, — у размаку од 57
година — стоји то име као неки усуд који ми је омогућио, да се
готово толико исто година и мучим и радујем око „Фауста”. Сад
је мој превод у укусном издању преда мном, пред српским све-
том.

Овако, дакле, Савић пише о Остојићу у аутобиографији,
одајући утисак да је реч о ванредном пријатељу, човеку који му
је омогућио да штампа дело на којем је, како каже у аутобио-
графији, са прекидима радио деценијама, и које држи за своје
капитално књижевно дело.

На крају, свесни смо да „штампане књиге и новине и
службени документи могу да даду доста историских факата,
али у њима често не налазимо тумачење факата, не видимо
унутрашњу везу. Унутрашњу везу обично сазнајемо из приват-
них докумената, као што су писма. Али и она се често погубе,
или, ако су знаменити људи настањени у једном месту, не пи-
шу се. Ту особити добро притичу у помоћ аутобиографије и
 мемоари — кад их има.”¹⁷

Помоћу Савићеве аутобиографије, сачуване преписке и
других докумената покушали смо, дакле, да расветлимо каква
је била „унутрашња веза” Милана Савића и Тихомира Остоји-
ћа. Рукописи и документа која само користили нису помогли
да решимо све недоумице. Зашто је Милан Савић афере и су-
коче са Тихомиром Остојићем прећутао у аутобиографији и
сачувао само делове у којима о њему говори са похвалама и
респектом? Да ли због тога што Тихомир Остојић у тренутку
писања више није био међу живима? (У оваквом закључку нас
побија више него негативна слика поменутог Тоне Хаџића у
Савићевој аутобиографији, тада такође покојног.)

Можда је, ипак, за све криво поменуто „нарочито распо-
ложење, ретроспективно и јесење” у којем се пише аутобио-
графија, расположење у којем се грешке младости мењају вр-
линама старости, мудрошћу праштања, или пак ћутањем. Чи-
ни се да би Аничину реченицу са почетка овог текста потпи-
сао и Милан Савић. Можда ју је и изговорио ћерки у перо.

¹⁷ Ове реченице је написао Тихомир Остојић у расправи која је настала
на подстицај Милана Савића. Видети: Тихомир Остојић, „Змај Јован Јовано-
вић и Ђорђе Рајковић на основу писама и других извора”, *Лейпциг Матице
срике*, књ. 251, св. V, 1908, 49.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ КЊИЖЕВНИКА
АЛЕКСАНДРА ИЛИЋА (1890—1947):
БЕЗ ПРАВЕ ОДБРАНЕ И БЕЗ ПРАВА НА ЖАЛБУ
(Прилози за биографију)

1

Делује невероватно и језовито податак да у српској култури 20. века има и те како заслужних људи чије елементарне биографске чињенице још увек нисмо утврдили. Књижевник Александар Илић представља такав један, невероватан и језовит случај. Све донедавно, наиме, нисмо знали ни када је рођен ни када је умро овај писац којег не бисмо никако смели заборавити. У *Енциклопедији Југославије* Југославенског лексикографског завода из Загреба узалуд ћемо тражити било какве податке о овом писцу: ни у првом, а ни у другом издању ове енциклопедије, чије концептуалне оквире је постављао Мирослав Крлежа, Александра Илића једноставно нема. По много чему узорна енциклопедијска публикација, *Лексикон писаца Југославије* Матице српске, у свом другом тому (1979) доноси текст био-библиографске одреднице у којем нема дана, месеца, године, ни места како Илићевог рођења тако ни његове смрти. Ту одредницу написао је пасионирани биографиста Драгољуб Влатковић, али упркос тој пасији, у заградама, уз назив одреднице — Илић, Александар, стоје непријатни упитници: (? — ?).¹ У то време, пак, знало се да је књижевник Александар Илић, као непријатељ комунистичког режима, одмах после рата жигосан и систематски потиснут у заборав, без

¹ Видети, *Лексикон писаца Југославије*, том 2, Матица српска, Нови Сад 1979, 440—441.

права рехабилитације, тако да му се име никада више не помене. Та потреба да се политички противник уклони не само са списка живих него и са списка чињеница достојних памћења, делује као далеки заостатак неке тешке племенске свести која симболичким чином једења својих жртава доказује не само сопствену физичку надмоћ него и искључиво, метафизичко право овладавања целокупним трезором колективног памћења.

Име Александра Илића очувано је, ипак, захваљујући његовом књижевном делу. Кључни тренутак Илићеве књижевне рехабилитације збио се 1982. године када се његов роман *Глувне чини* појавио у антологијском избору српског романа: књигу је приредио Ђорђевић Вуковић, који је својим поговором пружио убедљиву критичку аргументацију због које ово дело треба препознати као важну чињеницу у развоју српског романа. Уз то, у оквиру „Хронолошких података о животу и раду”, Вуковић је, на основу докумената нађених „у архиву Савезног секретаријата за иностране послове” СФР Југославије у Београду, утврдио место и датум пишчевог рођења: Беч, 24. март 1890. Место смрти је и надаље остало непознаница. При том је Вуковић упозорио да „према неким претпоставкама, Илић је умро у педесетим годинама”, али „у књигама сахрањених на београдским гробљима нема података о Александру Илићу”.²

О датуму смрти Александра Илића било је, у потоњем периоду, различитих мишљења и посредних закључивања. У неколико наврата се тим питањем позабавио Гојко Тешић, најбољи зналац српске авангарде који је својим антологијама вишеструко допринео реактуелизацији књижевног дела Александра Илића. У песничкој *Анџолоџији Албајрос* (1985), где је Илић заступљен са две песме (*Песма; Луђања ђриже*), Тешић, у био-библиографском додатку књиге, о смрти овог аутора записује да је „осуђен 1947, после чега му се губи траг”.³ У *Анџолоџији српске авангардне ѝријовейке (1920—1930)*, објављеној 1989. године (а у њој је Илићева приповетка *Сајуз-број*), Тешић је, у склопу „Био-библиографских података о ауторима”, констатовао да „не зна се када је и где умро” Александар Илић.⁴ Већ следеће 1990. године Тешић је објавио наредну, изузетно важну антологију *Ушћуљена башћина*, а у њој је, у тексту био-библиографског коментара Илићеве приповетке *Караземанско*, истакао две прилично неусклађене тврдње: поновив-

² Видети: Александар Илић, *Глувне чини*, приредио Ђорђевић Вуковић, Нолит, Београд 1982, 243.

³ Гојко Тешић, *Анџолоџија Албајрос*, „Филип Вишњић”, Београд 1985, 268.

⁴ Гојко Тешић, *Анџолоџија српске авангардне ѝријовейке (1920—1930)*, „Братство-јединство”, Нови Сад 1989, 558.

ши претходно изречену оцену да „не зна се када је и где умро”, он је одмах потом изнео једну нову претпоставку — да је овај писац „умро 1947. године у затвору у Сремској Митровици”.⁵ Само три године касније, у *Анџологији њесништва српске авангарде 1902—1934* (1993), у којој налазимо три Илићеве песме (*Гриже златоуста; Ја горку њесму...; Боџ Тај-Та-То II: Прва полазна њома из једног еја*), Тешић ће изнети сасвим ново објашњење, али без икаквих доказа: „осуђен 1947, по изласку из затвора у Сремској Митровици извршио самоубиство 1951”.⁶ Ту тезу о Илићевом самоубиству Тешић ће поновити и у хрестоматији *Авангардни њисци као кришчичари* (1994), која, као 23. књига у елитној библиотеци „Српска књижевна критика”, садржи једанаест Илићевих критичких текстова; ту је састављач саопштио да после Илићевог одласка на робију о њему „нема никаквих података”, те да је он 1951. године „извршио самоубиство по изласку са робије”.⁷ Ову претпоставку Тешић, међутим, није детаљније образлагао ни аргументовао.

Та оцена да је Александар Илић самоубица већ је почела да се укоренењује у систему књижевноисторијског знања, а то се може закључити из текста Јована Пејчића *Српски њисци — самоубице* (2008), у којем се пишчева смрт смешта у нешто подробнији интерпретативни оквир, тврдњом да овај „самоубиство извршава одмах по изласку из затвора (1951), одбијајући на тај начин да се помири са животом у друштву које не држи до људске личности и њене слободе”.⁸ Овакве разлике у мишљењима изузетно компетентних истраживача, разлике које се тичу тако елементарних података о датуму и месту смрти једног заслужног писца из недавне прошлости, довољно говоре о сложеној мрежи затајивања и мистификација у којима, без чврстих доказа, није лако снаћи се.

2

За живота Александра Илића, а непосредно пре његовог нестанка, последња јавно обелодањена чињеница изложена је у непотписаном новинском извештају са суђења. У том тексту,

⁵ Гојко Тешић, *Ушљена баштина*, Књижевно-издавачка задруга „Доситеј”, Београд 1990, 181.

⁶ Гојко Тешић, *Анџологија њесништва српске авангарде 1902—1934*, „Светови”, Нови Сад 1993, 568.

⁷ Гојко Тешић, *Авангардни њисци као кришчичари*, Матица српска—Институт за књижевност и уметност, Нови Сад—Београд 1994, 689.

⁸ Јован Пејчић, „Српски писци — самоубице”, *Књижевни маџазин*, год. 8, бр. 88—89, октобар—новембар 2008, 52.

објављеном у *Политици* 8. јануара 1947. године, са насловом „На смрт су осуђени Милутин Стефановић, Жељко Сушин и Бранко Јовановић” и поднасловом „Милош Трифуновић је осуђен на осам година лишења слободе”,⁹ описује се суђење читавој групи грађанских политичара и интелектуалаца оптужених за шпијунажу. Насловом нису, али у тексту извештаја јесу поменути и остала оптужена лица: Александар Аца Илић, Гргур Костић, Синиша Здравковић и Константин Станковић. У извештају је тачно назначена и казна на коју су сви оптуженици осуђени: на „казну смрти стрељањем и трајан губитак политичких и појединих грађанских права” осуђени су Милутин Стефановић, Жељко Сушин и Бранко Јовановић, „на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од осам година и губитак политичких и појединих грађанских права за време од три године” осуђени су Александар Илић, Милош Трифуновић и Синиша Здравковић, на седам година робије и губитак права од три године осуђен је Гргур Костић, а на четири године робије и две године губитка грађанских права Константин Станковић. Председник судског већа био је Михаило Ђорђевић.

У *Политикином* извештају каже се да је прекјуче, дакле 6. јануара, Веће Врховног суда Народне Републике Србије изрекло „пресуду осморици шпијуна и народних издајника”. Следи потом цитат из судске пресуде где је речено да „сви оптужени, радећи за рачун стране шпијунаже, достављали су агентима стране обавештајне службе податке који су по својој природи државна или војна тајна у намери да подрију и угрозе независност и безбедност Федеративне Народне Републике Југославије”. Они су деловали „стварајући лажну представу као да у земљи постоји владавина терора и насиља, пљачке и неправда, верских прогона и националног угњетавања, у намери да на тај начин једну страну државу подстакну на мешање у унутрашње послове Федеративне Народне Републике Југославије или на прекид дипломатских односа са ФНРЈ, економски рат и оружану интервенцију”. Из пресуде је, такође, цитирана констатација да „постојање дела и кривичне одговорности оптужених утврђено је и на главном јавном претресу признањима оптужених, сведоцима и другим доказним средствима”, те да „суд није ни једном од оптужених нашао олакшавајућих околности, с обзиром на тежину дела и друштвену опасност од истих, сем што је код осуђеног Илића узео у обзир приличну старост, а код осуђеног Трифуновића дубоку старост, па му је

⁹ Сви наводи из непотписаног новинског извештаја, *Политика*, 8. јануар 1947, 5.

зато и одмерио мању казну”. Суд је чак исказао убеђење, а *Полиџика* је то пренела, да је пресуда „дубоко правична и да ће је наши народи одобрити као правичну, а да ће из ње извући поуку: да треба још више појачати будност према шпијунском, штеточинском, саботерском и издајничком раду непријатеља наших народа”. Завршна реченица новинског извештаја требало је да докаже како су таква очекивања сасвим оправдана, па се стога истиче да „изрицање пресуде публика је поздравила пљескањем и поклицима народном суду”.

У тексту се изричито не каже, али је суђење очигледно обављено и пресуда извршена на Бадњи дан, чиме је послата јасна симболичка порука свим бранитељима традиционалног поретка, а не само шпијунима и заступницима активне борбе против новог поретка и народне власти. Иначе, *Полиџика* је тога дана донела вест да је претходног дана, о Божићу, у Београду било веома хладно, чак 20,3 испод нуле. Не само нова власт, него су и метеоролошке прилике, по свему судећи, слале своје симболичке поруке.

Из неких других, објављених докумената могло би се закључити да је Александар Илић јасно слутио шта ће му се догодити. У једном писму с почетка 1945. године упућеном Суду части Удружења књижевника Србије (објавио га је 1989. године Радован Поповић) Илић моли да буде примљен у Удружење и при том у кратким цртама описује сопствени живот за време рата, настојећи да покаже како је остао морално и политички неукљан: „Од 1937. до рата био сам у Бечу, као консуларни чиновник. Са 200 чиновника одведен сам до швајцарске границе, где су нас држали интерниране. Када су нас довели у Београд нас 16 чиновника одмах хапсе. Гестапо. У Београду и Грацу провео сам око 5 месеци. У Грацу ми се судило. Разне сумње (поред осталог: крио сам и хранио Јевреје у Бечу и једну старицу рођаку Геце Кона) нису се претвориле у доказ и мене враћају натраг. Београдски жбирови стављају ме на списак сумњивих. Још аутономна Музичка академија бира ме за професора — Драмски одсек — с тим да плату примам са већ раније постојећег платног списка мог министарства. Кад је Школи укинута аутономија ја бивам пензионисан. До скоро сам носио последице апсе: прснута црева ... и разни болови.”¹⁰

О сопственом животу и раду за време рата Илић каже: „За време рата нигде ништа нисам објављивао. Али ван мог

¹⁰ Сви наводи који следе према: Радован Поповић, „Стрељања и признања”, *Инијереју*, бр. 200, 3. 2. 1989, 30—33; Илићево писмо је на стр. 33. Исти текст, у књизи: Радован Поповић, *Писци у служби народа*, „Политика”, Београд 1991, 12—14.

знања, воље и учешћа позориште је изvelo моју предратну драматизацију *Вечити младожења*. Комад је ишао као премијера због велике музике Стевана Христића.” Илић, међутим, није хтео да за то узме хонорар него се одрекао у корист „једне сиромашне раднице са дететом и мужем у ропству”, те глумца и позоришних радника у ропству. Он, потом, наводи све књиге и плакете које је објавио, а писмо завршава молбом да буде примљен у Удружење. Писмо је, међутим, започео једном врло индикативном реченицом: „Пошто сам принуђен да напустим Београд до пролећа, то желим на овај начин о себи да пружим све податке за време ропства.” Наговештај напуштања Београда звучи прилично злокобно, поготово кад се има на уму податак да су нове партизанске власти, крајем 1944. године, као ратне злочинце на смрт стрељањем осудиле, између осталих, књижевнике Светислава Стефановића и Григорија Божовића, сликара Бранка Поповића и многе друге. Александар Илић је, рекло би се, знао да му је живот озбиљно угрожен. Отуда, незграпност његовог исказа („...то желим на овај начин о себи да пружим све податке за време ропства”) није само ствар стилске аљкавости него, можда, и скривене поруке: за њега је, наимае, ропство представљао како период немачке окупације тако и период партизанског ослобођења.

3

Захваљујући слому комунистичког система, данас смо у прилици да на нови начин проговоримо о неким, дуго и брижљиво скриваним чињеницама, личностима и догађајима. Када су у питању елементарни биографски подаци о Александру Илићу, можемо, пре свега, утврдити тачан датум и место његове смрти: он је, наимае, умро 28. фебруара 1947. године у 17 часова, у болници Казнено-поправног дома у Сремској Митровици. Бар такво је званично саопштење затворских власти. Нови извори, на основу којих можемо ове чињенице да утврдимо, јесу затворска документа из Сремске Митровице, сада нешто доступнија истраживачима наше прошлости.¹¹

Лични досије кажњеника из Сремске Митровице Александра Илића садржи, дакако, више различитих докумената, а међу њима посебну важност има текст пресуде Врховног суда

¹¹ Веома сам захвалан господи Немањи Црнићу и мр Ђорђу Ђурићу који су ми помогли да, за потребе рада на пројекту *Српског биографског речника* Матице српске, дођем до докумената из архиве Казнено-поправног дома у Сремској Митровици.

Народне Републике Србије. Из те пресуде, изложене на 24 куцане странице, сазнајемо доста тога чега нема у штуром новинском извештају. Рецимо, помиње се да су, уз председавајућег судског већа Михаила Ђорђевића, била присутна и двојица судија: Момчило Ђирић и Раде Радовић. Тужбу против окривљених покренуо је 25. 12. 1946. јавни тужилац Народне Републике Србије Милош Минић, а оптужене су заступали посебни адвокати; Александра Илића је, примера ради, бранио Блажа Радовић, а Милоша Трифуновића др Предраг Прерадовић. Јавни тужилац је затражио „да се сви оптужени огласе кривим”, а одбрана — „да се ослободе од оптужбе, односно најблаже казне”. Усмени јавни претрес одржан је 31. 12. 1946, те 2, 3. и 4. 1. 1947, а пресуда је изречена 6. 1. 1947.¹²

Занимљиво је, међутим, да је пресуда — коју су, осим председавајућег судије Михаила Ђорђевића, потписали и секретар суда Братислав Јовановић и записничар Бранислав Богичевић — донесена на основу Закона о потврди и изменама и допунама закона о кривичним делима против народа и државе од 15. августа 1945. године. Пресуда је, осим тога, оглашена правоснажном већ у тренутку изрицања.¹³ Брзина са којом је процес изведен и непостојање жалбеног поступка дају овој правној процедури изглед преког суда. Нема праве одбране и нема могућности жалбе: егзекуција је сасвим извесна.

Реч је, дакако, о припадницима српске грађанске класе, о осморо људи који су готово сви одреда оглашени „бившим”: Милош Трифуновић је бивши председник владе и предратни политичар, Милутин Стефановић, Бранко Јовановић и Гргур Костић су бивши новинари, Александар Илић бивши чиновник југословенског посланства у Бечу, дипломата и књижевник, Сениша Здравковић и Константин Станковић инжењери, а једино је Жељко Сушин, као официр Југословенске Армије, био човек новог режима који је био незадовољан властитим статусом у њему. Сви су неосуђивани, са изузетком Жељка Сушина и Гргура Костића који су били осуђивани, али се не наводи због чега. Александар Илић је био четвртооптужени; првооптужени је био Стефановић, другооптужени Сушин, а трећеоптужени Јовановић. Потом, после Илића, следе Костић, Трифуновић, Здравковић и Станковић. Сви су они оптужени и осуђени за шпијунажу и организовану делатност против државе: „I. Сви оптужени, радећи за рачун стране шпијунаже, достављали агентима стране обавештајне службе податке који су по својој природи државне или војне тајне у намери да под-

¹² Сви наводи дати су према тексту пресуде са ознаком бр. К. 5/46, 1.

¹³ Нав. документ, 24.

рију и угрозе независност и безбедност Федеративне Народне Републике Југославије; II. Сви оптужени, сарађујући са агентима стране шпијунаже, достављали тим агентима лажне податке о политичком и општем стању у Федеративној Народној Републици Југославији, стварајући лажну представу као да у земљи постоји владавина терора и насиља, пљачке и неправда, верских прогона и националног угњетавања, у намери да на тај начин једну страну државу подстакну на мешање у унутрашње послове Федеративне Народне Републике Југославије или на прекид дипломатских односа са ФНРЈ, економски рат и оружану интервенцију; III. Оптужени Стефановић Милутин, Сушин Жељко, Јовановић Бранко и Костић Гргур помагали лица која су за време рата и окупације сарађивала са окупатором и по ослобођењу земље одметнула се од власти и активно радила против народа и државе.”¹⁴

Највише оптужби било је, дакако, усмерено против првооптуженог Милутина Стефановића, за којег је доказивано да је а) „ступио у службу стране шпијунаже”; б) придобио Илића, Костића и друга лица за прикупљање информација; в) успоставио везу са бившим официром ЈА Сушином како би овај америчкој амбасадаци, тачније њеном службенику Ерику Придонофу, прибављао податке војног карактера; г) успостављао везу са илегалним припадницима четничког покрета Милицом Јовановић и Душаном Исаиловићем, са Недићевим капетаном Пајом Николићем и извесним Дачом Симићем који је тврдио да има нека посебна, вредна документа. Стефановић је радио по налогу из америчке амбасаде у Београду, а задатке је непосредно добијао од „помоћника економског аташеа амбасаде САД” Ерика Придонофа, од „саветника амбасаде” Шенца и „помоћника поморског аташеа” поручника Касунића. Њима је у периоду од јула 1945. до априла 1946. године поднео „око четрдесет писмених шпијунских извештаја и далеко већи број усмених”. У тим извештајима износио је податке који су „или представљали државне и војне тајне (као: о распореду батерија контраавионске одбране у Београду, о типовима војних авиона, о кретању војних транспортера и томе слично), или лажне податке из политичког, привредног и друштвеног живота у Федеративној Народној Републици Југославији (као што су на пример: о тобожњем терору у земљи, о тобож великој снази и активности четничких банди, о томе да се неправилно врши расподела помоћи од Унре, о тобожњим злоупотребама власти приликом избора за Уставотворну скупштину СФРЈ, о тобожњем прогањању омладине у школама итд.)”. Сви ти подаци

¹⁴ Нав. документ, 2—3.

су, према оптужници, „фабриковани у круговима реакционарних и противнародних елемената”.¹⁵

Сва остала оптужена лица су на овај или онај начин била укључена у шпијунску мрежу коју је, у договору са америчком амбасадом, формирао управо Милутин Стефановић. Оптужница је кривицу Александра Илића изложила сасвим укратко: „а) Што је од лета 1945. године сарађивао у шпијунском раду са Стефановићем и достављао му разне, обично лажне податке као: о мноштву руских трупа кантонираних у Македонији, да их Стефановић достави страниј шпијунажи; б) Што је заједно са оптуженим Бранком Јовановићем придобио оптуженог Жељка Сушина да ступи у службу стране шпијунаже и организовао октобра 1945. године састанак између Сушина с једне и оптуженог Стефановића и шпијуна Придонофа с друге стране и на састанак, у стану оптуженог Сушина, довео Стефановића и Придонофа.”¹⁶ Илићева кривица је, дакле, у томе што се активно укључио у шпијунску мрежу Милутина Стефановића и што је тиме починио издају своје земље и свога народа.

Коначна пресуда Александру Илићу указивала је на „дело саучешћа”, а санкције су изречене на следећи начин: „Оптуженог Илића Александра на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од 8 — осам — година, која му тече од данас као дана правоснажности пресуде а у коју му се урачунава време проведено у истражном затвору од 15. априла 1946. године до данас. На споредну казну губитка политичких права из чл. 8 од а-г Закона о врстама казни и појединих грађанских права из истог члана у трајању од 5 — пет — година. Ова казна почиње тећи даном правоснажности пресуде, а време изречене казне рачунаће се од дана када главна казна буде издржана, застарела или опрштена.”¹⁷

На једном другом месту у пресуди, а у оквиру одељка „Образложења”, нешто се конкретније говори о томе како се дошло до јединствене казне од осам година робије и пет година суспензије грађанских права: „Оптуженом Александру Илићу суд је за дело под а) одмерио 3 године лишења слободе са принудним радом, а за дело под б) 6 година лишења слободе са принудним радом, па му је одмерио једну окупну казну од 8 година лишења слободе са принудним радом осуђујући га и на споредну казну од 5 година губитка политичких и појединих грађанских права.”¹⁸ Та казна, дакле, није настала као баш та-

¹⁵ Нав. документ, 3—4.

¹⁶ Нав. документ, 6.

¹⁷ Нав. документ, 8.

¹⁸ Нав. документ, 23.

чан збир двеју посебних кривичних санкција, него је тај збир нешто умањен: са 9 спуштена је казна на 8 година робије.

Занимљиво је осмотрити какав је начин одбране покушао да спроведе Александар Илић. Он није порицао инкриминирана дела, али је настојао да покаже како није био свестан озбиљности последица таквих поступака. Признавши „да је доставио оптуженом Стефановићу податак о тобож кантонираним руским трупима у Македонији и да је са оптуженим Бранком Јовановићем организовао састанак између Сушина, Стефановића и Придонофа и довео на састанак у стан оптуженог Сушина, Стефановића и Придонофа”, Илић је истицао „да је ово радио одсутан и због сугестија од стране Бранка Јовановића”, али је такве аргументе суд одбацио као неумесне. Суд је извео закључак да је све то Илић чинио сасвим „свестан да има да организује повезивање оптуженог Сушина и Придонофа и Стефановића” и „да је то у циљу рада на обавештајну службу за рачун стране шпијунаже”, а такву оцену утемељио је у чињеници да је Илић присуствовао договору Стефановића, Сушина и Придонофа о врсти послова које ће заједно обављати. Илић је, осим тога, покушао да олакшавајуће околности стекне вадећи се на своју болест, па је прибавио лекарско уверење, али то није дало готово никакве резултате. Закључак суда, отуда, гласи: „Према томе оптужени Илић је био потпуно свестан да ово повезивање Сушиново представља повезивање истог са страном шпијунажом. Из лекарског уверења које је прочитано на суду види се да је оптужени Илић и у моменту делања био подобан да схвати своје делање и значај истог, те је његова одбрана да услед болести није могао да буде свестан делања и последица неоснована.”¹⁹ Илићева одбрана није, рекло би се, била нарочито добро утемељена, а с обзиром на признање не само његово, него и свих осталих оптужених лица, као и исказа сведока и разних писмених сведочанстава, није ни било реално очекивати ослобађајућу пресуду. Поготово кад се зна са каквим режимом и каквим судским системом је био суочен.

У том погледу суд није ништа препуштао случају. Он је, наиме, брижљиво доказивао да је одиста организована шпијунска служба за потребе САД и да је то подразумевало директно антидржавно, антинародно и антиреволуционарно деловање. Тај одељак пресуде гласи: „Из напред утврђених чињеница које резултирају из изведених доказа на претресу и то признања оптужених, исказа сведока и читања осталих писме-

¹⁹ Нав. документ, 17.

них докумената несумњиво се утврђује да је рад свих оптужених био уперен противу независности Федеративне Народне Републике Југославије. Њихов рад за рачун стране шпијунаже имао је за циљ да се путем снага међународне реакције подстакну стране државе на мешање у унутрашње ствари Федеративне Народне Републике Југославије, да се силом обори народна власт и угрозе тековине народно ослободилачке борбе народа Југославије, да би се на тај начин понова успоставио противнародни и експлоататорски режим бивше Југославије. Сви оптужени представљају једну целину, јер се њихова злочинска делатност издаје народа Југославије одвијала преко јединственог центра — агента стране шпијунаже — Придонофа. Заједнички циљ и начин рада су такви да и са тог разлога сви оптужени представљају једну јединствену групу. Приликом оцене кривичне одговорности свих оптужених види се да су сви оптужени умишљено делали и да су били потпуно свесни дела и последица истих, као и да су вођени неодољивом мржњом према данашњој државној заједници.”²⁰

Кривица је, рекло би се, поуздано утврђена, али је суд имао на уму и неке олакшавајуће околности: „Приликом одмеравања казне суд ни једном од оптужених није нашао олакшавајућих околности обзиром на тежину извршених дела и друштвену опасност оптужених, само је код оптуженог Илића узео у обзир приличну старост, а код Трифуновића дубоку старост, па им је зато и одмерио мању казну.” За оне најтеже кажњене, за Стефановића, Сушина и Јовановића, суд је имао знатно оштрије квалификације. За њих је, наиме констатовано да је само најоштрија казна примерена. Тако се, на пример, за Стефановића закључује: „Овакав његов рад несумњиво га декларира као огорченог и непомирљивог противника наше народне државе, који се прихвата и најтежих злодела у борби противу исте, те је само његова дефинитивна изолација из друштвене заједнице једина гаранција да оптужени у будуће неће покушати извршење сличних дела. Стога се његово потпуно изоловање показује као неопходна потреба у интересу мира и безбедности наше народне заједнице.”²¹ Сличне или готово истоветне формулације коришћене су и у случају Жељка Сушина и Бранка Јовановића, а таква вербална формулација није ништа друго означавала него еуфемистичку ознаку за смртну пресуду.

²⁰ Нав. документ, 20—21.

²¹ Нав. документ, 21.

О биографским чињеницама Александра Илића може се још понешто сазнати из текста пресуде. Тако, на пример, о оптуженом се каже да је рођен 24. марта 1890. у Београду,²² од оца Ђорђа и мајке Терезе, рођене Бизак, да је нежењен и да живи у Београду, у Светосавској 23, да је Србин, држављанин ФНРЈ, православне вере. Каже се „да је пре рата радио као чиновник југословенског посланства у Бечу, сада без посла”, „од школе свршио Филозофски факултет у Паризу, неосуђиван, сада у истражном затвору”.²³ Његово имовно стање (као и оптужених Стефановића, Сушина, Јовановића и Костића) било је веома слабо, па стога није ни примењена казна конфискације будући да „исти немају имовине”.²⁴ Из пресуде се, пак, јасно види оно што се лако могло и претпоставити, а то је да је, од тренутка хапшења 15. априла 1946. године, Илић све време до пресуде и одласка на издржавање казне провео у истражном затвору.

Из неких других докумената које садржи затворенички досије из сремскомитровачке казнионице можемо још понешто да сазнамо о Александру Илићу. Тако је, на пример, судија Михаило Ђорђевић 8. 1. 1947. године исписао „Осуђенички лист” у којем се вели да је Илићево имовно стање слабо, да му се казна рачуна од 15. априла 1946. а истиче 15. априла 1954. године, да је претходно неосуђиван, да је физички „слаб, способан за лакши рад”, а на самом крају је забележена основна карактеристика која сасвим злокобно звучи: „неискрен, треба га боље чувати”.²⁵ Са таквим документом Александар Аца Илић (тај, сасвим уобичајен надимак стављен је у званичан документ) допремљен је у Сремску Митровицу. Текст судске пресуде стићи ће, пак, у Казнено-поправни дом Сремска Митровица заједно са пропратним писмом (бр. 1660), које је из Београда (из Одељења унутрашњих послова, а са потписом П. Богдановића, у име шефа одсека за сузбијање криминалитета) послато 17. 1. 1947.

У Казнено-поправном дому у Сремској Митровици, чији је управник био Душан Миленовић, Илић се нашао већ 9. 1.

²² Овај податак о месту рођења, по свему што знамо, није тачан. Беч као место рођења појављује се у више докумената. Примера ради, Сведочанство Треће београдске гимназије о завршетку осмог разреда од 25. маја 1912. године (из свих предмета је оцењен са добар и слаб, а једино из српског језика је врло добар) показује да је Илић рођен у Бечу 24. марта 1890. године.

²³ Нав. документ, 2.

²⁴ Нав. документ, 24.

²⁵ Осуђенички лист је документ на једној страници са потписом председника суда и печатом Врховног суда Београда.

1947. године, када је формиран „Лични спис осуђеника”. Овај документ садржи и неке нове податке о познатом књижевнику. У рубрици личног описа наводи се да је висок 162 цм, нос и уста су му правилни, лице „овално плаво”, коса „плава проседа”, очи плаве, чело високо, бркове и браду брије, обрве су му „плаве ретке”, али зуби „недостају му”, а „на бради ожиљак од операције, на носу мали ожиљак и на десној плећки младеж”. Неожењен, деце нема, али је „верен са Косаром Соретић 50 год.”; „живео самостално у Београду, тамо ће и живети, без имовине”.²⁶ Да ли је осуђени књижевник, одиста, мислио да ће преживети боравак у сремскомитровачкој казнионици?

У сачуваним документима стоји податак и о његовом владању страним језицима: „сем матерњег говори: француски, немачки и чешки, а служи се и руским”. Исто тако, вели се да је „нервно болестан”. У једном каснијем документу, тачније у извештају Управи казнено-поправног дома о смрти затвореника Александра Илића, биће о његовој болести нешто конкретније речено. Тада је, наиме, записано да је Илић боловао од „прогресивне парализе”. Тај извештај, који је потписао санитарски референт Бранко Недељковић, сведочи да је Илић, „у болници овога Дома”, тј. Казнено-поправног дома, умро 28. 2. 1947. у 17 часова, да је непосредни узрок смрти било „крварење у мозгу”, а да се сахрана може обавити „24 часа после настале смрти”.²⁷ Два нечитка потписа потврђују да су прегледали мртваца и да су установили смрт. Занимљиво је, међутим, да су у овом документу нешто другачије презентовани неки Илићеви персонални подаци. Другачија је сада његова адреса становања: Београд, Зорина 7, а констатује се да је у ванбрачној вези не са Косаром Соретић него са Косаром Јовановић, што представља очигледну погрешку.

На основу оваквог извештаја, управник казнионице Миленовић издаје писмено наређење (бр. 1462 од 1. 3. 1947. године) да се обави низ обавештавања о кажњениковој смрти: требало је, наиме, обавестити матичара Градског народног одбора у Сремској Митровици („ради убележења у матичну књигу умрлих”), Министарство унутрашњих послова Народне Републике Србије, Суд који је кажњеника осудио и породицу преминулог. Потом може да се обави сахрана „на оvd. гробљу”,

²⁶ Лични спис осуђеника носи матични број 5550.

²⁷ Овај извештај о смрти књижевника Александра Илића исписан је по рубрикама типског формулара, а исписала га је иста рука која је потписала документ.

да се у матичној књизи забележи да је осуђеник преминуо и да се „по учињеном спис стави у архиву”.²⁸

Тако је, по свему судећи, и обављено, о чему постоји релативно уредна документација. Нема, додуше, никаквог записа о томе када и где је, на којем месту сремскомитровачког гробља сахрањен Александар Илић. Министарству унутрашњих послова Н. Р. Србије, VII одељењу, послато је обавештење (бр. 1462 од 1. 3. 1947) о Илићевој смрти, уз напомену да „сахрана леша извршиће се на овдашњем гробљу”. Одељењу унутрашње управе при Градском народном одбору града Београда је послат допис (са истим ознакама као претходни допис: бр. 1462 од 1. 3. 1947) о Илићевој смрти, а у њему молба да та служба обавести породицу која станује у Београду, у Светосавској улици бр. 23. Из овог одељења унутрашње управе је Одсеку унутрашњих послова IV рејона упућено обавештење (бр. 10884 од 4. 3. 1947), а тај је документ добила на увид и потписала Илићева вереница Косара Соретић (њеном руком је дописан датум уручења тога документа: 12. март 1947). Тако је, по свему судећи, вест о смрти књижевника Александра Илића достављена његовој вереници читавих дванаест дана касније, када је он већ одавно морао бити сахрањен. Основано је претпоставити да је сахрана обављена на некаквом колективном гробном месту сремскомитровачког гробља, а да је то гробно место требало да остане заувек необележено и заборављено.

5

Открићем затворског досијеа из Казнено-поправног дома Сремска Митровица дефинитивно је разрешена једна задуго непозната биографска чињеница Александра Илића. Сада поуздано знамо датум и место његове смрти, као и извесне околности тога догађаја. Много тога, пак, остаће заувек тајна, али у тај затамњени, тајновити простор могуће је пројектовати многе слике које донекле разјашњавају оно што се збиља десило. Јасно је да је Илић већ у истражном затвору пребијан и мучен. Ако је као део личног описа, а у оквиру документа „Лични спис осуђеника”, констатовано постојање ожиљака (као особени знаци: „на бради ожиљак од операције, на носу мали ожиљак и на десној плећки младеж”), није нереално закључити да је би тај ожиљак на носу могао бити последица затворског батинања, било гестаповског било комунистичког.

²⁸ Наредба управника Казнено-поправног дома у Сремској Митровици Душана Миленовића написана је на 14 редака густо куцаног текста.

Поразна је, међутим, чињеница да је Илић преминуо тако брзо по изреченој пресуди и по доласку на извршење казне: прошло је једва 50 дана од његовог приспећа у казнионицу, а у тој затворској установи требало је, све до 15. априла 1954, да проведе још 2.603 дана. С обзиром да је умро од „крварења у мозгу”, лако се може претпоставити да је таква смрт последица управо пребијања и мучења. И иначе слабога здравља и нервно болестан, Илић је лако могао постати жртвом насиља и пребијања. Чак и да је потпуно тачна оцена да је реч о недвосмисленом чину шпијунаже, такво насиље не може се ни са чим оправдати. Изолација је за тако крхку и осетљиву особу више него довољна казна, па њена физичка елиминација и није неопходна.

Злочин са, међутим, на томе не завршава. Систематско потискивање имена и дела Александра Илића у заборав представља посебну врсту злочина какву правни кодекси још увек нису дефинисали. Можда ће се, једнога дана, о злочину културоцида (када као мете систематског чишћења бивају одређене врсте културних добара, па и њихови ствараоци, дистрибутери и корисници) почети говорити са пуном озбиљношћу и правном аргументацијом. Можда ће једнога дана и за таква недела бити уведене санкције којих би се потенцијални културоцидни злочинци и те како прибојавали.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

ЗОРИЦА ТУРЈАЧАНИН

ТРАГОВИ СРЕТНЕ СКИТНИЦЕ

Најновија збирка Даре Секулић *Срејна скићница* („Глас српски”, Бањалука 2008) синтагмом наслова сугерира непредвидљиву карту животног кретања, мрежу досуђених путева, „од колевке па до гроба”, жене којој је „скитање” уписано у наталну карту, неминовност личне и колективне судбине. Нико не бира тренутак када ће се, како рече Андрић, „родити и на свет погледати”, нико не бира историјски период који ће се подударити с његовим „живим временом”, а управо околности одређују правац пута, садржај и димензије човјековог остваривања на хуманом и креативном плану.

На Балкану чија је историја исписана крвавим мастилом мржње, тињајућих и пламтећих сукоба, великих и малих ратова, гдје чак и у добима мира тутње тектонски удари вјечитих пријетњи, човјек, али и читави народи су „сламка међу вихорове” чији је опстанак везан за борбу. („Одбрана је с животом скопчана.”)

Дара Секулић је као дијете доживјела погром над српским становништвом на Кордуну. Изгубила је најдраже, мајку, родбину, дом, дјетињство, завичај од кога, након репризиране драме „бљескова” и „олуја”, није више остало чак ни име. Већ тада за њу је започео живот обиљежен губицима и лутањем. Иза ње је остало згариште на које се више никад није вратила, а пред њом се одмотавало клупко путева збјегова и ратне сирочади, путева од Италије до Сплита, Загреба, Карловца, Сиска до Сарајева у којем је најзад свила гнијездо до новог историјског погрома када се за њу, али и многе њене сународнике, коло страдања поново захуктало по истом или сличном сценарију који су запамтиле њене невинне године. Сада, дубоко зашла у животну јесен, требало је поново спасавати главу, али не само своју. Око ње су били унучићи, жива будућност коју је

ваљало сачувати за неко хуманије будуће доба. Опет је слиједило странствовање, лутање од Сремске Каменице, до Приштине и Власотинаца па онда опет до Сарајева у којем сада, све усамљенија, разасута на све стране, пребире по успоменама, своди рачуне и исписује поруке, похрањује најдрагоцјеније честице живота и сазнања, искуства и душевних дарова у саће стихова. („Али ја и даље пчелица сам, / покушавам у мало саће / радилице, да похраним, / словне своје пахуљице.”)

Горка, „сретна” скитница у њој понијела је у завежљају успомена неке давне свјетлости, ријетка зрнца љепоте и много тамнила:

*Ширине ове, види
букве на све стране,
а горе облаци.
Не знаш шта је љеише,
и шамније.*

Управо густина и интензитет мрака, линије ноћи као болне и непрозирне границе између одсањаног и конкретног свијета, садашњости која је окружује и засипа суровим бесмислом и историје у свим временима свог остваривања потенцира у појединцу осјећај припадности заједничком стаблу кроз које он, особито пред ударима рушилачких олуја, једино и може да сачува биолошку супстанцу и духовни интегритет. Није зато чудо што ни Дара Секулић не може да одвоји лично и национално, национално као категорију људскости и идеал који мобилише најплеменитије силе бића. Пјесме *Бога смо се бојали* и *Поглед с брда* сажето и једноставно, до крви искрено, али без драматизације задиру у саму суштину нашег менталитета и никад довољне опрезности пред притајеним злом које не можемо да обуздамо чак ни својим праштањем.

Ипак, *Скитница* са своја четири циклуса (*По Херодоту*, *Шта ти то тицеш*, *Зимско сунце* и *Затворена врати*) не пружа толико патриотско-рефлексивни поглед са „високе тачке”, колико интимне пејзаже бића које је, схватајући да пјешчана зрнца све неумољивије истичу из досуђене животне клепидре, свјесно да се потрошеним временом нема чиме супротставити пролазности која чека на крају посљедњег пута. У лирским сликама све је присутнији мотив одласка и смрти. Остаје још мало наде, зрачак зимског сунца, сачувана искра („Нит горим, нити сам / престала / само тињам / док нисам нестала”), страх, али и сазнање да и поред свега напор није био узалудан. Својом скромном „писаљком”, као чаробним штапићем, она је пролазне тренутке, пијесак времена и расуте честице

живота повезала ватром ријечи и трајност стихова и поезије чије пламење обасјава и грије душу.

У дехуманизирајућој стварности, времену таме и бесмисла пјесникиња слиједи своје дубоке свјетлости. За њу постоји њена поезија и зрак божанске милости („А без божјег сјаја / како ћу до краја”), Бога кога носи у себи и који се обзнањује мишљу и чином љубави.

Поезија *Срејне скијнице* Даринке Секулић зрачи искреношћу, изнијансираном палетом осјећања, зрелином мисли и допирањем до оних суштина које представљају срж човјекове егзистенције. Стил је кондензован и конзистентан. Пјесникиња нема више ни времена ни ријечи за расипање. Све је речено с правом мјером, у својој смисаоној пуноћи и језичкој језгровитости. *Скијница* враћа повјерење у значај поезије у којој жубори вјечита свјетина свијета.*

* Реч о добитници награде Кочићево перо додељене 25. априла 2009. у манастиру Гомионици.

СРБИ И ХРВАТИ — ХРОНОЛОГИЈА ПЕТОВЕКОВНИХ ОДНОСА

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ

СРБИ И ХРВАТСКИ САН О ЕТНИЧКИ ЧИСТОЈ ТЕРИТОРИЈИ

Разговор са Василијем Ђ. Крестићем

Сукоби између Срба и Хрвата нису од јуче, они имају дугу историју. Кад кажемо сукоби, треба имати у виду да су Срби увек били жртве хрватске агресије у разним облицима, па су стално били принуђени да се бране. Историјска је чињеница да су од самог почетка наших сусрета Хрвати били непријатељски расположени према Србима. О томе зашто је то тако, шта је узрок тог анимозитета Хрвата према Србима, како се све тај анимозитет испољавао, какве је облике добијао, за наш часопис је говорио познати стручњак из ове области — академик Василије Крестић. Истакнути српски историчар, директор Архива САНУ, Василије Ђ. Крестић је рођен 20. јула 1932, у Ђали, у Банату. Основну школу завршио је у родном месту, гимназију у Зрењанину, студије историјских наука 1957. на Филозофском факултету у Београду. На том Факултету, 1967. године, одбранио је докторат *Хрватско-угарска нагодба 1868*. За доцента је изабран 1967, за ванредног професора 1973, за редовног 1979. године. Предавао је националну историју новог века. Обављао је истраживања везана за шири простор југословенских земаља од XVIII до XX века, у архивима и библиотекама Југославије, Аустрије, Мађарске, Немачке, Румуније, Чехословачке. Као познавалац аустријских архива, био је члан експертске комисије СР Србије за реституцију архивске грађе однете из наше земље током Првог и Другог светског рата. Дописни члан САНУ је од 1981, редовни од 1991, а од 1998. је секретар Одељења историјских наука САНУ.

Крестићев научни рад је усредсређен на историју Срба у Угарској, а посебно на судбину Срба у Хрватској, српско-хрватске односе и југословенску идеју. Ослањајући се на поуздане изворе, први међу историчарима, написао је 1991. потпуну *Исто-*

рију Срба у Хрватској и Славонији од 1848. до 1914. Објаснио је многа спорна питања између Срба и Хрвата, доприносећи отрежњењу од илузија. Указао је на погубност политике засноване на хрватском државном и историјском праву, којој је циљ етнички чиста велика Хрватска. Доказао је да је замисао о геноцидном уништавању Срба била уобличена у хрватском друштву још пре Првог светског рата, у доба Аустроугарске. У својој књизи *Бискуп Штросмајер, Хрваџи, великохрваџи или Југословен* (2006), изнео је уверљиве доказе да Штросмајерово југословенство, засновано на хрватском државном и историјском праву, има само југословенски привид, а у суштини је реч о великохрватској идеји. Делом *Историја српске црквице у Угарској* (1980) показао је велико богатство национално-политичке мисли Срба под влашћу Хабзбурговаца.

Објавио је више од 20 књига и око 400 научних и стручних радова. Уз поменуте, најважније су: *Српско-хрватски односи у другој половини 19. века* (1988); *Из историје Срба и српско-хрватских односа* (1994); *Геноцидом до велике Хрватске* (1998); *Знаменици Срби о Хрватима* (1999). Неколико његових студија преведено је на енглески, француски, немачки, мађарски, чешки, бугарски и грчки.

Антиконформист, делом се супротставио ставу оних историчара по којима „историчар не сме да кривотвори, али некад треба да прећути истину”. У трагању за истином Крестић је ишао до краја.

Милоје Петровић: *Господине Крестићу, о детаљима односа Срба и Хрваџа и њиховим правим узроцима веома мало се зна, јер деценијама нисмо учили истиништу и поистину историју српског народа. Зашто је потребно да почнемо од почетка. Када је почело непријатељско понашање Хрваџа према Србима?*

Василије Ђ. Крестић: У средњем веку везе између Срба и Хрвата су веома слабе, па самим тим није било ни некаквих сукоба. Наша два народа почињу да се сусрећу први пут негде у 16. веку, после пада Босне и Херцеговине, када је српски народ, притиснут турским налетима, покушавао да се спасе тако што је кренуо ка северу. У том сељењу наши преци наилазе на Лику, Банију, Кордун, па одлазе чак и у Славонију.

У то време и староседелачки католички свет који је живео на тим подручјима, такође се повлачи, бежећи пред турском најездом. У те напуштене просторе тада долазе наше избеглице, тзв. православни Власи — у ствари Срби — који их насељавају. Они ту затичу један део хрватског становништва који је ипак остао на својим поседима, и то онај сиромашни, потлачени део народа, јер су се повукли само имућни Хрвати — ду-

ховни и световни феудални господари, који су били власници земље. Не заборавимо, то је било време пуног феудализма.

Тако међу тај католички свет долази једна велика православна маса, много већим делом на потпуно празан простор који су католици напустили. Уз помоћ аустријских власти, они се претварају у војне граничаре, и од тих становника (православних и катаоличких Влаха) формира се Војна крајина. У то време постојала су два дела Војне крајине: Карловачки генералат и Вараждински генералат.

Међутим, веома је важно да се зна да православни нису освајали нешто туђе, поготово не хрватско, већ су ту земљу легално добијали на коришћење од правог власника Аустрије, али без права власништва, уз обавезу да служе у аустријској, а не некаквој хрватској војсци, да бране државну границу Војне крајине, односно Аустрије, а не Хрватске, која у то време није ни постојала на тим просторима.

Разлог пријема Срба на аустријску територију није био чин некаквог аустријског алтруизма, него сурове логике — да буду жртвовани уместо Аустријанаца у борбама са Турцима. Тако су наши досељеници имали обавезу да бране њихову територију и зауставе продор Турака ка северу.

Како је обичан хрватски свей (хрватски сељаци) реаговао на оштор Срба насталојањима хрватских феудалаца и црквених ђосјодара?

У то прво време сусрета наша два народа долази чак до заједничког живота и потпуног међусобног разумевања између староседелаца-католика, бивших кметова који нису имали обавезу да служе аустријску војску, и новодошлих православца који су морали да буду војници. То значи да је католичко становништво, у статусу хрватских феудалних подложника, такође било незадовољно својим статусом.

Сукоб је био неизбежан с обзиром на то да хрватски феудалци нису успели у свом покушају да избегле Србе, који су дошли на њихове феудалне поседе у саставу Аустрије, ставе под своју контролу, да их третирају као своје кметове, да од њих убиру феудалне дажбине. Новодошло православно становништво није желело да буде у том статусу, јер оно служи аустријског цара, служи у његовој војсци и оно нема обавезу да плаћа одређене дажбине хрватским феудалцима, јер им је ту земљу дао на коришћење аустријски цар.

На тај начин је православно становништво било у повољнијем положају у односу на староседеоце — хрватске сељаке. То је допринело да су тамошњи Хрвати схватили да су у не-

равноправом положају у односу на српске сељаке и због тога су пожелели да и они стекну права Крајишника, да и они постану цареви војници, како би се ослободили плаћања великих и тешких феудалних дажбина у које је спадао и тзв. Црквени десетак.

Када већ говоримо о томе чија је земља и ко је ту староседелац, постоји куриозитет када се говори о Србима у Хрватској, који посебно треба имати у виду, јер та чињеница довољно говори сама за себе. Наиме, на територији данашње Хрватске, прво је у историји било забележено српско име, а тек 30 година касније хрватско! Чувени франачки хроничар Ајндхард, први пут је забележио реч „Срби” у Хрватској још 822. године у својој *Хроници*, а тек 30 година касније, први пут се у писаним документима појављује и реч „Хрвати”!

Нажалост, Срби нису имали проблем само са хрватским феудалцима, већ су одмах почеле конфронтације и са католичком црквом. Како се у том периоду понашала католичка црква, од које се као духовне организације, могло очекивати да узима у заштити невине?

Од првог момента досељења Срба на те просторе, хрватски феудалци и католички великодостојници врше страховит притисак на Србе да и они плаћају све феудалне обавезе, као и староседеоци. Посебно треба нагласити да је и католичка црква у то време била жесток, снажан и пребогат феудалац. Тако је Загребачки *Католик* био највећи феудални поседник. Због тога долази до прве конфронтације Срба са хрватским феудалцима, али искључиво на социјалној и верској, а не на политичкој и националној основи.

Међутим, католичка црква нема само економске аспирације, већ и духовне — она чини све да покмети Србе, али и да их преведе на Унију (гркокатоличку веру), јер уколико Срби пређу у католике, тада католичка црква има право да од њих тражи црквени порез. Тако долази до скоро невероватне ситуације: католици и православни заједнички наступају у борби против феудалних оптерећења. То је доказ да су међу обичним, сиромашним становништвом оба народа владали мир и сагласје, што је и довело до стварања заједничког фронта према феудалним господарима.

У та далека времена, приликом првих сусрета Срба и Хрвата, католичка црква испољава драстичну суровост. Са коликом је жестином католичка црква наваљивала на Србе, говори податак да је прво из ње потекла идеја да Србе треба клати! Тако почетком 18. века (1700), управо један управитељ загре-

бачких каптолских имања Амброз Кузмић, због тога што су Срби одбијали да плаћају црквене феудалне дажбине, изјављује следеће: „Све Србе ваља пре поклати, него их настањивати!” Значи, феудални господари са простора данашње Хрватске, и то они од којих би човек очекивао, као од духовника, да узимају у заштиту људе, ни пре три века нису презали ни од клања Срба, како би остварили своје интересе.

Ипак, када говоримо о српско-хрватским односима, ваља правити разлику између обичног католичког народа и феудалних господара, јер још увек у оно време на нивоу обичних, потлачених људи, постоји својеврсна солидарност између католика и православних.

Како су се у то време манифестовали етнички проблеми? Хрваџи се нису задовољавали само тиме да Србе претворе у католике, него су хтели да од њих направе Хрваџе. Како се одвијао тај процес?

У то време владало је у целој Европи правило да господар земље одређује и веру. То је значило да од тога на чијој сте земљи, зависи и ваша вера. Ако сте на земљи римокатоличког феудалца, и ви сте морали бити католик. Тада је владала синтагма „Чија земља, онога и вера”.

Према томе, ни тадашњи Хрвати нису се понашали другачије од тадашње Европе. Баш због такве праксе у Европи, католичка црква од самог почетка врши страховит притисак да провери православце (Србе), и то с једне стране да би их учинили религиозним католицима, а с друге да би их покметили како би им плаћали феудалне дажбине. Једини начин да у томе успеју био је да Србима укину статус граничара који су добили од аустријског цара.

Такође, треба имати у виду да у време феудализма народ уопште не учествује у политици, већ политички народ чини само феудални духовни и световни слој. Пук (народ) није политички народ и он нигде не учествује у јавним пословима, и о ничему не одлучује.

После Револуције 1848. синтагма „Чија земља, онога и вера”, у Хрватској се мења па гласи: „Чија земља, онога и нација”! Другим речима, ако је земља Хрватска, онда сви њени становници морају да буду Хрвати! Хрвати су за такав став прихватили мађарски модел. Наиме, Мађарска је прокламовала стварање велике Сент Иштванске Мађарске од Карпата до Јадрана, уз схватање да су у таквој Мађарској сви (Румуни, Словаци, Срби, Хрвати итд.) део мађарског политичког народа.

Тада се Хрвати буне против Мађара и стварају Илирски покрет да би се одупрли мађаризацији.

Али, када се завршава ера и мисија Илирског покрета, оно што су радили Мађари (мађаризовали цело немађарско становништво на својој територији), то Хрвати сада раде са српским становништвом на својој територији, по било коју цену, не устручавајући се ни од геноцида. Постоје подаци још из 1848. да су Хрвати хтели у Дубровнику да покољу све Србе. Онда им је из Црне Горе поручено: „Пробајте само да такнете Србе, доћи ће нас 10 хиљада бродовима, па ни један од вас неће жив остати!” Други податак такође из 1848. је забележио Константин Пејчић, чувени српски политичар и лекар који је ишао у Загреб са делегацијом у којој је био и Јосиф Рајачић, према коме је том приликом требало да буду поклани сви чланови делегације, само зато што су Срби добили свог војводу и свог патријарха.

Међушим, Хрваџи се нису задовољавали само проверавањем Срба. Шта је смисао настојања Хрваџа за стварање само једног јолиничког народа у Хрвајској? Шта су таква настојања имала за последицу?

Основни циљ свих ових настојања је био да се на темељу „хрватског државног и историјског права” створи етнички чиста Велика Хрватска и колико је год могуће више, католичка Хрватска, у којој неће бити Срба. Да би се тај циљ остварио, морало се уништити српско име. Зато они проглашавају Србе у Хрватској православним Хрватима! Они пристају да у том тренутку Срби не буду католичке вере, али у политичком смислу они су део хрватског политичког народа.

У пракси је то значило оспоравање права Србима на име, на језик, на писмо, на назив цркве. Званично, у статистикама, систематски се брише српско име. Рецимо, Српска православна црква у Хрватској, у читавој другој половини 19. века, па и за време Анте Павелића, није се тако звала, него Грчко-источна, или Грчко несједињена црква. Ту нема српског имена!

Када Хрватски Сабор расправља о томе како се зове службени језик у Хрватској, никада неће користити двојну синтагму хрватско-српски, хрватски или српски, него ће пре употребити израз „југославенски”, „наш језик”, „народни језик”, „матерњи језик”, „хрватско-славонско-далматински” — само да се не помене реч „српски”. Када се цару и краљу шаље *Поздравна адреса* у којој се помиње народ, никада се неће рећи хрватски и српски народ, него „наш народ”, како би се избегло српско име.

Кирилица је, наравно, непрестано прогањана. Рецимо, у статистици која је направљена поводом прве Хрватске славонско-далматинске изложбе 1864. у приказу састава становништва, поред Хрвата има Немаца, Мађара, Јевреја, Цигана — али уопште нема Срба, иако их је у односу на поменуте народе било највише! Они су приказани као Хрвати православне вере! Срби су се против тога бунили, као, примера ради, Светозар Милетић који је у то време био члан Хрватског сабора, и отворено говорио: „Ви нас Србе вређате! Ви нас бришете, ви нас хрватизујете!” Као доказ да је то била увелико званична политика, може да послужи следећи пример: у једном статистичком приказу из тог времена поводом Прве учитељске скупштине, десило се то да у њему Срба нигде није било. Дакле, систематски се брисало српско име.

Када су Срби 1867. хтели да оснују у Загребу једно друштво које би се звало „Звијезда”, по узору на друштва Уједињене омладине српске, Хрвати су дигли глас до небеса: „Зашто се усред Загреба ствара једна српска организација, када смо ми једно!” Загребачки лист *Позор* који је финансирао Јосип Јурај Штросмајер иза кога стоји његова странка, отворено каже: „Ми ћемо сва средства применити да будемо једно, јер нас је Бог створио једним!”, а то је значило да сви морају да буду само Хрвати.

Смисао читавог притиска у другој половини XIX и почетком XX века па све до наших дана, јесте настојање да се изврши асимилација и колико је год могуће хрватизација српског живља до краја, па онда и религијско проверавање. О томе постоји на стотине сачуваних доказа.

Хрвати се, очигледно, нису мирили са таквим стањем ствари, односно са српским ошћором. Шта су све предузимали ради остварења својих циљева?

Пошто Срби никако нису пристајали на асимилацију, односно претапање у Хрвате, Хрвати траже све могуће начине да постигну свој циљ, и то по сваку цену, па чак и физичку ликвидацију. У томе користе два пута: један је пут Анте Старчевића и Еугена Кватерника (Странке права) који иду отворено, брутално, насилно да Србе у Хрватској учине Хрватима (ако никако другачије, а оно бар у политичком смислу).

У једном писму Еугена Кватерника из јуна 1869. које је написао Миховилу Павлиновићу, он каже: „Видите шта смо ми урадили у Хрватској? Зашто пуштате Србе у Далмацији да они буду Срби? Какви Срби? Ко им је ударио жиг на челу да су они Срби?” Али, он директно заговара чак и убиства Срба

јер каже: „Накот вере треба уништити ако неће да пристану на оно шта смо ми и шта ми радимо. Видите како смо их ми овде притисли па не смеју ни да писну у банској Хрватској!” То је директан доказ да је заговарана пракса да се уништавају Срби ако не пристану на оно што траже Хрвати — да Срби постану Хрвати и католици, како би се створила велика етнички чиста Хрватска.

Друга струја је Штросмајерова, која сматра да ти исти циљеви никаквим насиљем не могу да се постигну, да треба ићи постепено, култивисаним средствима, мирним путем, бираним речима, тактички отезати и у једном дужем процесу придобити Србе, и то на тај начин што им се „неће наметати хрватско име, него ће привремено бити Југословени”.

Дакле, као што су се Хрвати бранили од Мађара измишљајући илирско име како би у тај корпус увукли и Србе и Словенце, тако и Штросмајер покушава на сличан начин у другом временском периоду тим југословенством, да у ствари, постигне исти циљ — потпуно етничко брисање Срба и свега што је српско.

Да ли се све завршавало на етничком питању? Да ли се већ тада јавља сан о стварању Велике Хрватске?

То ни издалека није било за њих само етничко питање, већ треба знати да и једни и други Хрвати желе да граде (на темељу историјског и државног права) што већу хрватску територију. Тако од почетка апсолутно сви хрватски политичари на темељу „државног и повијесног права” сматрају да је Босна и Херцеговина хрватска! На том питању се ломе копља: колико они сматрају да је то хрватска територија, толико Срби сматрају да је она српска.

Међутим, у томе није било разлике између Штросмајера и Кватерника. Велика Хрватска егзистира у очима и мислима и једног и другог, с тим што је Штросмајер много више придавао пажњу вери и желео је да Хрватску путем вере, ширењем Уније, прошири на читаво Балканско полуострво (Босна и Херцеговина, Црна Гора и Србија).

Његов основни задатак у Србији је био ширење Уније путем Конкордата, о чему говори целокупна његова кореспонденција која је откривена у последње време, нарочито његова преписка са Ванутелијем, високим прелатом из Беча где је био нунције, са којим је био у интензивној комуникацији. У питању су стотине писама у којима се он потпуно отвара и пише о томе шта мисли о православном становништву (наравно, негативно), зашто је неопходан Конкордат итд.

У оним тренуцима када Хрватска доживљава кризу, рецимо 1867, у време, од стране Мађара и цара, насилног наметања Хрватима „Нагодбе” која је била неравноправна и која није одговарала Хрватској, у жељи да се Хрватска томе одупре, она признаје да је „српски народ са хрватским истовјетан и равноправан”!? Тада признају да у Хрватској постоје Срби, и да постоји и хрватски и српски језик. Али само тада, да би се убрзо вратили старој идеологији. Како пролази та опасност од Мађара и цара, када је дошло до ревизије Хрватско-угарске нагодбе 1873, када је Мажуранић постао бан, све што је речено у Загребачком сабору 1867. више не важи и поново почиње стара политика притиска и угњетавања Срба да постану Хрвати.

Хрватизација, борба за велику и етнички чисту Хрватску је стално била циљ и лебдела је пред очима свих Хрвата, између осталог и због тешког геополитичког положаја. Сви хрватски политичари су свесни да је таква Хрватска — од Земуна, између Саве и Драве до Ријеке, а доле ограничена Велебитом према Сплиту, као кора хлеба без утробе, па су је често називали „раскреченом кобасицом”, или им је личила на неки млад месец — тешко одржива, јер нема могућности за развој зато што нема ту неопходну стратешку дубину. Њој недостаје трбух, а то значи да јој недостаје Босна.

Међутим, на путу остваривања Велике Хрватске стоје Срби, јер онемогућавају Хрватима стварање стратешке дубине њене територије, која без Босне нема ни један град удаљен од државне границе више од 60 километара. Они су те чињенице свесни и зато атакују на Босну и Херцеговину, а у томе им сметају и Срби у Хрватској, и Срби у Босни.

Пошто су увидели да Срби неће одустати од своје вере и своје нације, шта су Хрвати даље предузимали?

У таквој ситуацији, Хрвати Србе проглашавају реметилачким фактором у Хрватској, и због тога их треба силом или проверити, односно асимилovati, или натерати да побегну, или их поубијати. Није први Миле Будак рекао: „Једну трећину ћемо побити, једну проверити, једну протерати”, већ је та идеологија конституисана много раније. Доказа о томе постоји много.

Рецимо, познати хрватски политичар Јосип Мишкатовић отворено је говорио да „треба почупати то драчје из наше башће”. Сам Супило признаје у својим списима из 1901. да је једно време у Хрватској владало уверење да све Србе треба уништити само зато што су другачијег националног и верског порекла. Стјепан Радић такође признаје да је „једно вријеме

било довољно да си Србин па да ти буде зло у Хрватској”. Поменимо само то да се у Хрватској, поред језика и писма, не признају ни српска застава, ни српски грб.

Какав су рејтершоар њришисака и злочина корисћили Хрваћи да би осћварили своје циљеве? Како су Срби реаћовали на те њришиске?

Што су притисци били већи, то су и отпори били јачи, и тако почиње жестоко сукобљавање између Срба и Хрвата. Рецимо, 1874. за време Бана Мажуранића, донесен је Закон о школству који је имао искључиви задатак да читав образовни систем прилагоди хрватским националним потребама и њеној државној идеји. По том закону, све што је у Хрватској, то је хрватско. Српска мисао, српска идеја, српски народ, српска црква, српска православна вера — не постоје.

Наравно да су због тога отпори унутар српског корпуса у Хрватској, и у грађанском друштву, а посебно у цркви, били огромни, јер Срби не прихватају таква понашања према свом народу. Зато Хрвати прибегавају насиљу. Пошто су Срби у Хрватској имали пуно вероисповедних школа, оне се на силу затварају „на темељу Закона”, уз образложење да немају довољно услова за рад који су предвиђени за одвијање наставе и сл.

Али, истовремено на сцену ступају хрватски наставни програми и индоктринација почиње од врха власти — губиш свој језик, своје писмо, своју веру. Потпуно је јасно ако се забрани старословенски језик, нема у цркви јектанија (појања), не може да се врши богослужење, па се самим тим све приближава католичком црквеном обреду.

Због тога се заоштравају до максимума односи између Срба и Хрвата и то траје све до Првог светског рата. Да ситуација има сва обележја масовног терора према Србима, говори и оно што је у својим записима забележио Исидор Кршњави, записавши да је за време Бана Павла Рауха у време анексије Босне и Херцеговине (1908), постојао план да се убије 700.000 Срба!

Сукоб кулминира протоком времена и на улицама и приликом разних манифестација. Тако 1895. цар Фрања Јосиф посећује Загреб и тим поводом и Срби учествују у манифестацијама и истичу своју заставу. Та застава је изазвала такав анти-српски гнев Хрвата у Загребу, да су били нападнути и Српска банка, и српске фирме, трговачке и занатлијске радње, поразбијани су им излози, поливани бојом итд.

Поводом прославе 50-годишњице песникована Јована Јовановића Змаја 1899. који је тада живео у Загребу, такође до-

лази до опасних антисрпских демонстрација, да би септембра 1902. три дана трајао погром против Срба у Загребу. Том приликом, нарочито дуж Илице, све што је било српско избацивано је на улицу, опет су разбијани излози, атаковало се на српске куће, прљани су и српска црква и српски парохијски дом, опет Српска банка, друштво „Привредник” итд.

У историографији то неки називају „Вартоломејским ноћима”. Све су то биле припреме за коначни обрачун са Србима до кога је дошло 1914. када се десио атентат на аустроугарског престолонаследника у Сарајеву. Тада масовно страдају Срби дуж читаве Хрватске, Босне и Далмације.

Почетком XX века, у једном моменту, чинило се да ће најзад доћи до помирења између Срба и Хрвата, стварањем хрватско-српске коалиције. Какву је судбину доживела та коалиција?

Када су 1905. усвојене Ријечка и Задарска резолуција којом је створена Хрватско-српска коалиција, заиста је изгледало да коначно долазе дани српско-хрватског суживота. Усвајање тих резолуција је био радикалан преокрет у дотадашњој унутрашњој политици у Хрватској. Такав договор је био могућ јер су Хрвати коначно одбацили тзв. *хрватско државно право* као доктрину која је било основа свих дотадашњих политичких програма хрватских грађанских странака, чиме су створени предуслови за сарадњу са српским партијама.

Међутим, Будимпешта и Беч су били дубоко узнемирани овим преокретом у хрватско-српским односима, јер су своју дотадашњу хегемонију над ова два народа одржавали сталним потпиривањем њихових међусобних сукоба.

Зато је одмах уследио контраудар Аустроугарске монархије: 27. новембра 1907. влада у Бечу је распустила Хрватски сабор, у којем је Хрватско-српска коалиција имала већину. Потом је за бана именован Павао Раух, познати антисрбин, чији је задатак био да, уз пуну подршку Беча, ради на разбијању новостворене коалиције сталним завађањем Хрвата и Срба.

Како би тај антисрпски пројекат добио некакав легитимитет, током припрема за анексију Босне и Херцеговине у пролеће 1908, поменути Раух је почео да прикупља податке о Србима за које је требало доказати да су „велеиздајници”. Да у Хрватској тада није било 700.000 Срба, Раух би их најрадије све побио, али како је тај број прилично позамашан, изјавио је да је то немогуће учинити.

У циљу суђења српским првацима припремани су „докази” о њиховим превратничким и велеиздајничким везама са званичном Србијом, чији је циљ био да се нађе оправдање

пред Европом за предстојећу анексију Босне и Херцеговине. Започета у августу, хапшења Срба су трајала све до краја 1908. и ухапшена су 53 „велеиздајника”. „Сведоци” на суђењу су посебна прича. Од укупно 378 сведока, њих 218 су били припадници франкове Странке права, заклетих србомрзаца. Међу сведоцима било је њих 6 кажњених ради преваре, 25 ради крађе, 9 због убиства и тешких телесних озледа, а 60 због разних других деликата. Под истрагом су се налазила два сведока, а непосредно из тамнице доведена су у суд три сведока. Укупно их је било 105 који су били кажњавани или још издржавали казну. Значи државни тужилац је узео за сведоке 77 посто франковаца и 36 посто разних делинквената који су имали задатак да докажу да су ухапшени Срби велеиздајници.

Наравно, казнени поступак против Срба спровођен је мимо свих тадашњих закона.

Овом приликом треба скренути пажњу на једну бизарну епизоду: доследан у оптужбама против Срба био је Антун Густав Матош, који је писао да већина „монархијских Срба нису славенског порекла, дакле ни српског порекла, те да је сасвим природно да се на земљишту хрватском требају сматрати Хрватима”!

А како је изгледало суђење, нека послуже следећи примери: Суд је одбацио 758 питања која су поставили адвокати и 364 питања оптужених Срба; адвокатима је одузета реч 90, а оптуженима 124 пута; оптуженима су изречене дисциплинске казне у трајању 16 дана у самицама, 54 дана у мрачним ћелијама са тврдим лежајевима и постом; одбрана је предложила саслушање 824 сведока, а на расправу је позвано само 42; одбрана је иступила са 1.932 предлога, а суд је уважио само 77!

Пресуда је изречена 5. октобра 1909: оптужени су осуђени на укупно 184 године робовања, а адвокати су осуђени на плаћање новчаних казни у износу 2.530 круна. Ваља подсетити да је тужилац Акурти, подижући оптужницу, за све оптужене тражио смрт вешањем!

Тако је пропао једини покушај међусобног приближавања Срба и Хрвата.

Подаци и чињенице говоре да нису само Срби били нејожељан елемент у Хрватској. Зар нису исту судбину доживљавали и Јевреји? Зар то није класична расистичка филозофија и политика?

Целокупна хомогенизација Хрвата заснива се на националистичкој мржњи, и они су захваљујући томе добрим делом остварили своје циљеве. Они су етнички очистили Хрватску. О

томе говори податак да је почетком 20. века у Хрватској били скоро 30% Срба, а данас их у најбољем случају има око 4%. Они су посао са Србима завршили, а сада иду даље, иду на Босну.

Наравно, пошто је у питању расистичка мржња, нису само Срби били жртве национализма у Хрватској — тако су прошли и Јевреји. Темељ хрватског антисемитизма је у римокатоличкој цркви и у Штросмајеру, који је у тако црном светлу приказивао Јевреје као нико други, јер је сматрао да је то *Pessimum hominum genus*, најгори људски сој. „Тамо где су Јевреји, ту су шпиље зла, блудништва. То су покварењаци којима нема равних на целом свету. Они су зли и на челу носе жиг издајства Исуса Христа.”

Он се буквално разболео када је у некој католичкој школи за учитељицу била постављена једна Јеврејка. Добио је грозницу јер није могао да схвати да када је у Хрватској расправљано о Закону о браку, било могуће склапање брака између римокатолика и Жидова. То је за њега било скрнављење највеће врсте. Такав је био тај „велики” Штросмајер, који је у Београду дуго имао и своју улицу!

Уз све ово о чему сте говорили, оставља се питање етничког чишћења као решења „хрватског питања”, које је драстично сироведено за време НДХ. Да ли је геноцид над Србима био оштедржавна политика?

Постоје многобројни сачувани докази о томе како су истакнути хрватски политичари друге половине XIX и почетка XX века намеравали да реше питање Срба у Хрватској. Оно што је очигледно, то је да између усташа НДХ и Фрање Туђмана у погледу ове идеологије — нема разлика.

Наиме, хрватска политичка мисао је била и до данас је остала дубоко прожета идејом геноцида. Као докази да је то тако, могу да послуже изјаве и писање Мила Будака, Павелићевог министра за богоштовље и наставу. Он је у *Католичком листу* 29. јуна 1941. дословно написао: „Што се тиче Срба који овдје живе, то нису Срби него дотепенци с Истока које су као торбоноше и остале слугане довели Турци. Они су сједињени само са православном црквом, а ми нијесмо успјели да их асимилирамо. Међутим, нека знаду да је наша лозинка: 'Или се поклоните или се уклоните'.”

Такав начин решавања српског питања садржан је и у познатој Будаковој изјави, која гласи: „Једну трећину Срба ћемо поклати, једну трећину протерати, а једну проверити” — што је значило покатоличити.

Када су усташе већ увелико одмакле са етничким чишћењем (исељавањем, протеривањем и физичким уништавањем Срба), када је само из Славоније било протерано 65.000 Срба, чије су куће и имања запосели Хрвати, Павелићев министар правде Мирко Пук је 25. фебруара 1942. у Сабору Хрватске изјавио: „Чим је хрватска државна влада дошла прва јој је дужност била да тај елеменат (мислећи на Србе) који је против свих природних закона и против воље хрватског народа насељен у те крајеве, да тај елеменат врати натраг одакле је дошао. Хрватска државна влада извршила је у том правцу своју хрватску и своју усташку дужност.”

Исто тако брутално отворен у исказима шта ће усташе учинити са Србима био је Иво Губерина, свештеник и усташа. Он је 1943. написао: „Становити елементи у Хрватској, који су за време Југославије имали задаћу расточити државни и народни организам Хрватске; онеспособити је за живот, а особито за ону улогу коју је Провидност намиенила, и након пада Југославије остали су у хрватском организму, а да се ни за једно слово у својим протухрвашским тежњама нису издјенили. Природно је право хрватске државе и хрватског народа лиечити свој организам од тог отрова. Усташки се покрет дао на тај посао; употребљава средства, којим се служи сваки лиечник при лиечењу организма. Гдје је потребно прави потребне операције.”

Према томе, очигледно је да је геноцид постао метод званичне политике НДХ.

Ослобођењем Југославије, када су Срби мислили да је итрајно дошло време „брајтства и јединства”, да ли се нешто бишло променило у односу Хрватца према Србима?

Нажалост, никако онако како су Срби наивно очекивали.

У нашој јавности скоро није познато да су и комунистичке власти Хрватске, непосредно по свршетку рата 1945, више одмагале него помагале повратак Срба-избеглица из Хрватске, Славоније и Далмације, који су се спасли усташког ножа. Тадашње федералне власти Хрватске биле су задовољне тиме што се број Срба у Хрватској осетно смањио. Оне су нерадо предузимале присилне мере за истеривање усташких породица из српских кућа и са српских имања.

Због тога је Министарство колонизације Демократске федеративне Југославије у више наврата током 1945. године захтевало од председништва народне владе Хрватске и њених надлежних министарстава да са своје стране упозоре „подручне органе власти на правилно и брижно поступање са поврат-

ницима”, припадницима српског народа, „који се из Србије враћају у своју ужу домовину Хрватску”. Наравно, и тај апел је остао без видљивих резултата.

Исто тако не треба заборавити да су хрватске власти у Титово доба зацементирали све јаме у које је живо бачено неколико десетина хиљада Срба, уместо да се њихови посмртни остаци изваде из тих јама и достојно сахране. О достојном обележавању хумки тог страшног геноцидног злочина да и не говоримо.

Додајмо томе да је данашња власт у Хрватској преуредила спомен обележје у Јасеновцу, како би се умањио страشان злочин почињен над Србима. Томе треба додати један скоро невероватан податак: ниједан великодостојник Католичке цркве никада није посетио тај логор, иако је у њему страдало најмање пола милиона Срба.

Како се према Србима понашала актуелна хрватска власт када је на њено чело дошао ХДЗ са Фрањом Туђманом као председником државе 1991? Колико је усташка идеологија оставила траг и на његовој политици?

Одговор на ово питање заслужује малу елаборацију. Када председник Хрватске Стипе Месић, не трепнувши, у свакој прилици изговара да се Хрватска нема коме ни зашта да извини, онда то можемо да доживимо само као наставак односа према Србима који траје више векова. Како другачије објаснити да Месић сматра како ни огромне људске жртве нанесене Србима за време постојања НДХ, нити оне нанете Србима у акцијама „Олуја” и „Бљесак”, нису за њих разлог да се Хрвати извине српском народу.

А да је злочина било, да су они били стравични и бројни, доказује гест покојног председника Хрватске Фрање Туђмана који се за страдања у НДХ извинио само Јеврејима, али никада не и Србима, којих је у том истом периоду усмрћено бар 500 пута више! Још 70-их година прошлог века када је у Хрватској цветао Маспок, политичкој управи ЈНА у Београду скретана је пажња да Фрањо Туђман сарађује са усташком емиграцијом, али је подносилац овог извештаја одмах смењен. А из тог извештаја произлази да је распад Титове Југославије планиран бар три деценије.

Поновни српско-хрватски сукоб и распад бивше Југославије почињу оног дана када је ХДЗ дошао на власт. Прва одлука коју је донео Фрањо Туђман била је да се из Устава Хрватске Срби избаце као конститутиван народ, а истодобно враћа на сцену старе усташке симболе, пре свих шаховницу. Да је он

захтевао даље чишћење Хрватске од Срба, потврђује један аутентичан фоно-запис са састанка хрватског државног врха одржаног 31. маја 1995. на Брионима, на којем је Фрањо Туђман са својим најближим сарадницима донео одлуку о спровођењу војне акције „Олуја” на тадашњу Српску Крајину и договарао се са њима о детаљима њеног извођења, који је Хрватска телевизија пустила у ударном „Дневнику” 24. априла 2007.

Тако је најшира јавност први пут имала прилике да „ужи-во” чује шта је тамо речено и да се увери како је хашка оптужница тачно навела кључне реченице на којима се делом и темељи оптужба за „заједнички злочиначки подухват” чији је коначни циљ био етничко чишћење српског становништва из тог дела Хрватске. Из тог тонског записа се јасно могло чути како Туђман говори својим сарадницима шта треба урадити у том нападу: „Решити, на који начин? То је сада тема наше данашње расправе. Да нанесемо такве ударце да Срби практично нестану, односно да оно што нећемо одмах захватити да мора капитулирати у неколико дана” — каже он, а нешто касније напомиње: „Према томе, није нам главни задатак Бихаћ него nanoшење на неколико праваца таквих удара да се српске снаге више не могу опоравити, него да морају капитулирати.”

Из објављеног тонског записа се јасно чује и изјава Фрање Туђмана о томе како треба пропагандно деловати против Срба, налажући бацање летака међу њих: „Један летак, овако, значи опште расуло, победа Хрватске војске уз подршку света итд. Срби, ви се већ повлачите преко итд, а ми вас позивамо да не треба да се повлачите, ми вам гарантујемо... Значи, на тај начин им дати пут, а гарантовати тобоже грађанска права...” — после чега се чује карактеристичан Туђманов циничан смех, што се јасно односило на та „гарантована” грађанска права.

Његови извршиоци — показало се убрзо — тачно су разумели његов савет и гест о чему сведочи опљачкана и спаљена РСК и убијени многи старци и старице који су остали у својим кућама поверовавши да су сигурни јер ником нису ништа нажао учинили. О највећем етничком чишћењу после Другог светског рата — да и не говоримо.

Без обзира на све што сте у овом разговору рекли, сматрајте ли да ће морати да дође до коначног помирења Срба и Хрваџа?

Одговор на ово питање зависи пре свега од тога да ли ће доћи до промене државне филозофије у Хрватској. Наиме, из свега онога о чему смо до сада говорили, јасно се види на којим основама се у хрватској средини рађала мржња према Ср-

бима, са којим циљевима је непрестано подгревана, док није прерасла у крвави обрачун са недужним српским — православним становницима.

Чињенице непобитно доказују да је у основи свих неспоразума између Хрвата и Срба „хрватско државно и историјско право”. На темељу тог права хрватски политичари су непрестано, од Револуције 1848/49. до наших дана, намеравали да створе велику, етнички чисту и католичку хрватску државу.

С обзиром на то да Срби нису били спремни да се одрекну своје националне посебности и своје српске православне вере, стално су се налазили на удару хрватских политичких странака и многих веома истакнутих појединаца, који су хрватску државну мисао заснивали на тзв. државном и историјском праву. Читалац ће уочити да идеје о геноцидном уништавању Срба, о великој, етнички и католички чистој Хрватској надживљавају све државне оквире, политичке и друштвене системе. Као црвена нит, оне се провлаче од Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Миховила Павлиновића, Јосипа Франка, Франа Супила, Стјепана Радића и Анте Павелића до Фрање Туђмана.

Нажалост, ни данас нема баш никаквих охрабрујућих знакова да се у садашњој политици Хрватске нешто битно мења, иако је недавно за потпредседника Сабора изабран један Србин. Напротив, та политика и даље је, као и стотину година раније, у свему ослоњена на „државно и повјесно право”, на установу хрватског „политичког” (конститутивног) народа, на тежњама за стварањем велике, етнички и верски (католички) чисте Хрватске.

Зар у прилог томе не иду чињенице које говоре на које се све начине отежава повратак српских избеглица у своје домове у Хрватској, како чак и српску децу хапсе када пређу границу под оптужбом да су чинили злочине за време 90-тих година прошлог века, како се уништавају тек обновљени домови српских повратника, пребијају недужни Срби итд.

Ипак, као цивилизовани народи, морамо да верујемо да је помирење могуће и неопходно, поготово у интересу генерација које долазе. Али тек када Хрвати признају да су извршили геноцид над српским народом.

ХРВАТСКЕ АСПИРАЦИЈЕ НА СРЕМ И ЦЕЛУ ВОЈВОДИНУ

Разговор са Миром Радојевић

У дугој историји српско-хрватских односа, препуној тешких спорова, драматичних и трагичних збивања, историја памти да је први међусобни сукоб у новије време избио око тога чији је Срем. Старији Београђани, као и сви они који су у доба Другог светског рата прелазили из Србије у Хрватску и обрнуто, добро се сећају да је граница између Србије и Независне државе Хрватске била на Бранковом мосту у Београду. Тако нешто је било могуће захваљујући томе што је Хитлер Хрватима који су прогласили новостворену фашистичку земљу НДХ, у знак захвалности поклатио суверенитет над значајним делом Војводине, односно Сремом.

Наравно, Хрвати су Срем одавно сматрали „својом” територијом. Али, око овог питања ломила су се копља између Срба и Хрвата још од давне 1848. године, када су хрватски политички прваци и њихове странке почели да покрећу ово питање, инсистирајући на томе да је Војводина, а пре свега Срем, територија која „припада” њима.

Политички представници Хрвата износили су више предлога о статусу Војводине, залажући се за њену деобу између српске и хрватске јединице, затим да се омогући плебисцитарно одлучивање њеног становништва о томе „коме ће се царству приволети”, као и да Војводина добије потпуну аутономију, односно статус равноправан другим формираним јединицама. Из тога произлази да је за Хрвате све долазило у обзир, само не да Војводина буде саставни део Србије

Ову тему проучавала је др Мира Радојевић, професор историје на Филозофском факултету у Београду, због чега смо са њом водили разговор о резултатима до којих је дошла у својим истраживањима. Мира Радојевић је рођена 1959. у Новим Карловцима, где је завршила основну школу. Гимназију је похађала у Инђији, а на Филозофски факултет се уписала 1978. Дипломирала је 1985. на предмету Историја Југославије. Постдипломске студије завршила је 1992. одбраном магистарске тезе *Удружена опозиција 1935—1939. године*. Докторску дисертацију *Божидар В. Марковић (1874—1946). Политичка биографија* одбранила је 2004. на Филозофском факултету у Београду.

Своја стручна и научна интересовања усмерила је на проучавање историје југословенске државе, проблеме њеног државно-правног уређења, демократије и парламентаризма, српско-хрватских односа, југословенске идеје, интелектуалних и политичких елита, додирних тачака историографије и књижевности.

Милоје Петровић: *Госпођо Радојевић, за њојшак би у размајтрању овог проблема требало да се вратимо мало у историју. Због тога Вас молим да прво дајте преглед стањуса Војводине и Срема до стварања Краљевине Југославије. Када је први пут ошворено ово питање?*

Мира Радојевић: Питање припадности Срема отворено је у Револуцији 1848—49. и остало спорно готово до данашњих дана. Следећи своје давне тежње за добијање политичке аутономије, Срби из Јужне Угарске су у мају 1848. донели одлуку о проглашењу „Србске Војводине”, чију је територију требало да чине „Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Диштриктом кикиндским”.

По мишљењу академика Милорада Екмечића, српски народ у Угарској је са својим „моћним манастирима”, школама и више од свега — свешћу о политичкој целини, „без престанка вапио” за политичко-административном аутономијом. Тако Срби од 1690. у свим захтевима за њено добијање „бечким царевима досађују стално истом жалбом да су они народ коме су отета политичка права”. Према ставовима Срба, на „темељу слободе и савршене једнакости” Војводина је требало да ступи у „политични савез” с Троједном Краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом.

Међутим, хрватски Сабор је нагласио да се сремска жупанија, обновљена 1745, с варадинском граничарском региментом „сматра као цјеловити дио троједне краљевине, и да ће их као своје супрот свакому, макар којег противника насртању, крепко чувати и бранити”.

Саставним делом прве југословенске државе Банат, Бачка и Барања постали су на основу одлуке Велике народне скупштине, одржане у Новом Саду 25. новембра 1918, о прикључењу покрајине Краљевини Србији, а Срем као део Хрватске. Сремски Срби су, међутим, 24. новембра 1918. у Руми одржали Збор изасланика народних већа Срема и донели резолуцију којом су се заложили за јединствену и демократски уређену државу Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. Уколико Народно вијеће у Загребу као политички представник Државе Срба, Хрвата и Словенаца, односно југословенских покрајина Аустроугарске „не би ’што пре’ остварило јединствену заједничку владу нове југословенске државе са седиштем у Београду”, заступници из Срема би се одлучили за његово „непосредно присаједињење” Краљевини Србији. Неколико дана раније, 20. новембра, делегација Руме и Митрови-

це захтевала је од регента Александра „да се Срем одмах присаједини Србији”.

И поред поменуте резолуције, остала је чињеница да је Срем у тренутку стварања државе био део Хрватске и то је у целом међуратном периоду представљало велики проблем. Да је Срем нешто друго од осталих делова Војводине, видело се и по томе што су и српски политичари најчешће говорили и писали „Војводина са Сремом”. Тако су чинили и они који су сматрали да покрајина природно и нужно обухвата и ову област.

У дугим и изнурујућим државно-правним расправама и српско-хрватским сукобљавањима, у којима је млада држава исцрпљивала снагу, Хрвати су упорно истицали своје државно-историјско право на Срем, уцењујући саговорнике из противничког српског тора захтевом да њено одрицање од Срема и његово укључивање у Војводину буде праћено аутономијом покрајине.

Са српске тачке гледишта, питање Војводине укључивало је најделикатнија унутарсрпска национална питања, отворивши спор око тога да ли најбогатија српска покрајина треба првенствено да брине о својим покрајинским или о општим српским интересима.

Различита мишљења међу Србима нису била плод некаквог нашег менталитета, него последица дугог периода међусобне раздвојености. У времену у коме су Срби „из прека” и Срби из Србије почели да ближе упознају једни друге, вековни одвојени живот једног расутог народа рађао је многе недоумице. Већ у јесен 1918, када су у Војводини поведени озбиљнији разговори о њеном отцепљењу од Угарске и укључењу у југословенску државу, војвођански Срби делили су се око питања да ли треба да се директно припоје Краљевини Србији или да у нову државу ступе са Народним вијећем СХС. На крају, Велика народна скупштина једнодушно је прихватила да уједињење иде „преко Београда”.

Већинско расцоложење у Србији је било за централистичко уређење Југославије. Како су поједине релевантне политичке странке у Србији и поједини политички лидери реаговали на проблем сташуса Војводине?

Већина српских политичара предлагала је централистичко државно уређење без племенских и покрајинских аутономија, полазећи од идеје етничког јединства — троименог или троплеменог народа, на којој је грађена заједничка држава. Српска политичка елита супротстављала се свим (кон)федерали-

стичким захтевима, свесна чињенице да ни после свих поднетих српских жртава за ослобођење и уједињење Срба, сви Срби неће моћи да се нађу у оквиру једне федералне јединице. Осим тога, знали су да је разграничење између Срба и Хрвата без конфликта готово неизводљиво.

Док је инсистирање на унитарно-централистичким решењима програм Демократске странке Љубомира Давидовића (коју је у том правцу нарочито усмеравао Светозар Прибићевић, прва политичка личност међу Србима „пречанима“) био искључив у својим опредељењима, Радикална странка Николе Пашића је заступала компромисну варијанту.

Трећа претежно српска странка — Савез земљорадника, Јована М. Јовановића Пижона — такође се залагала за јединствену државу, али се као мања партија, програмски више окренута социјалним и економским питањима, није толико истицала у државно-правним расправама.

Како су Хрвати, њихове политичке странке и угледни политичари реаговали на српско становиште? Како су они видели разрешење проблема Војводине?

Као што се могло и претпоставити, већина хрватских и део словеначких и муслиманских политичара, насупрот идејама унитаризма-централизма, захтевали су уважавање историјских, националних и других посебности, од којих су полазили предлози о федерацијама и аутономијама. У том погледу занимљиву идеју је изложио у свом нацрту устава Јосип Смодлака, предложивши поделу Југославије на 12 самоуправних покрајина, уз могућност њихове деобе или спајања. Једна од њих била би Војводина са Новим Садам као главним градом.

Свој пројекат двојне југословенске државе, односно конфедерације Србије и Хрватске, имала је Хрватска пучка сељачка странка, односно Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) Стјепана Радића, који је победио на изборима за Уставотворну скупштину у Хрватској као носилац захтева за пуно признавање хрватске националне, државне и историјске посебности. ХРСС је у периоду од 1918—1922. понудила свој пројекат конфедерације у којој би Македонија била спојена са Србијом, а Славонија, Међумурје и Далмација са Хрватском. Према овом предлогу, Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Словенија плебисцитом би одлучиле којој би од ових држава приступиле и у ком односу.

Војводина је планирана као једна од шест федералних јединица (али без Срема), и у нацртима Народног и Југословен-

ског клуба, који су у Привременом народном представништву окупљали више хрватских и словеначких странака.

Из свега што је до сада речено, очигледно је да су сјановишћа Срба и Хрваџа била дијаметрално различита. Како су на крају разрешени ови постојећи представљени ставови о Војводини? Да ли је то решење прекинуло српско-хрвајска сукобљавања око Војводине?

Ова сукобљавања су решена на први поглед врло једноставно — доношењем Видовданског устава 1921. који је озаконио унитарно-централистичко решење, које су браниле најјаче српске странке — Демократска и Радикална. Одмах потом, донет је Закон о подели земље на области, којим је требало спречити јачање „покрајинских идеја” и „племенских свести”.

Том Уредбом о подели земље на области, донетом 26. априла 1922, Краљевина СХС је подељена на 33, а Војводина на четири области. Сремска жупанија и град Земун чинили су Сремску област са седиштем у Вуковару. У Бачку област, чије је седиште било у Новом Саду, ушле су Барања и готово цела Бачка, односно бачка жупанија са градовима: Нови Сад, Сомбор и Суботица, као и каћска и опасовачка општина тителског среза.

Преостали део Бачке — срезови: Сента, Стари Бечеј, Жабаљ и Тител и градови: Стара Кањижа, Сента и Стари Бечеј — били су у саставу Београдске области, са седиштем у Београду, у чијем је оквиру било и више банатских срезова и градова: Панчево са градом Панчево, Кочаница, Велики Бечкерек са градом, Турски Бечеј, Ченеј, Жомбоља, Велика Кикинда са градом и Турска Кањижа. Остатак Баната — ковински, белоцрквански, вршачки, алибунарски, зичифалвански и итебејски срез са градовима Вршац и Бела Црква, припао је Подунавској области са седиштем у Смедереву.

Оваквом поделом Војводина је „од свих историјских земаља... била највише интегрисана са подручјима предратне Србије” и „најјаче парцелизирана”. Административно, економско и саобраћајно везивање њених делова „за делове предратне Србије очигледно је произишало из намера да се ти крајеви што јаче интегришу у једну целину”.

Иако су Срби у Срему чинили већину, ња чињеница за Хрваџе није била од ушлицаја када се говорило о њему. У намери да задрже Срем, али и Војводину у оквиру Хрвајске, какве су све мере предузимане од стране хрвајских пољитичких чинилаца?

Већ у време доношења Устава, а нарочито у годинама у којима је тражена његова ревизија, питање Војводине у Загребу је постављано са очигледном намером да се разбије српски фронт, изврши притисак на „Србијанце” и искористе економска и политичка незадовољства у покрајини. Према писању дела хрватске штампе и изјавама хрватских првака, Војводина је била „посебна историјска земља”, а Хрватска се простирала до Земуна. Такву тврдњу Стјепан Радић је изрекао већ 1900. године, а у истом смислу Јосип Предавец је изјавио да у Срему живи 46% Срба, 28% Немаца и Мађара и 26% Хрвата, али да је то „стара и непријепорна дједовина Хрвата, и дио хрватске домовине” у којој су „Срби баш као и ови други досељеници”.

Још радикалнији у том погледу је био Влатко Мачек, будући наследник С. Радића на челу Хрвата, који је у говору одржаном у Хрватском соколу, после скупштине у Вукомерцу априла 1923, казао како се „идеја хрватства проширила од Муре до Црне Горе, од Јадранског мора до Земуна”. Биле су то оне границе Велике Хрватске које је исцртао први Хрватски католички конгрес одржан у Загребу 1900.

Став С. Радића према Војводини био је и даље углавном доследан, што је подразумевало сталну хрватску заинтересованост за њен положај, неодступање од тврдње да је Срем део Хрватске и захтев да преостала територија покрајине плебисцитом одлучи о својој судбини.

После атентата на хрватске посланике који је 20. јуна 1928. извршио Пуниша Рачић у Народној скупштини, захтеви Хрвата су постали радикалнији. Већ 1. августа је ХСС, заједно са Самосталном демократском странком (СДС) С. Прибићевића, са којом се 1927. године удружила у Сељачко-демократску коалицију (СДК), издала резолуцију којом је, поред осталог, захтевала ново државно уређење.

Методи и резултати шестојануарске политике појачали су отпор Хрвата према заједничкој држави, а истовремено изазвали и незадовољство српских странака. Уз то, донети закони нису спречили даље државно-правне расправе. В. Мачек, тада већ признати вођа хрватског покрета окупљеног око ХСС, није одбацивао могућност решавања хрватског питања изван Југославије, ако националним потраживањима Хрвата не буде удовољено. У циљу интернационализације овог питања, он фебруара 1932. шаље писмо Ситону Вотсону, угледном енглеском историчару, који је добро познавао прилике на Балкану.

О С. Вотсону (1879—1951) треба дати ближу информацију. Његова књига *Југословенско питање у Хабзбуршкој монархији* 1913. изазвала је велику узбуну у српској јавности, јер је у њој

тврдио да би у решавању југословенског питања „тријумф српске идеје значио тријумф источне над западном културом и био би фаталан ударац прогресу и модерном развоју”.

У страху да Србија не постане одскочна даска за руску доминацију у Југоисточној Европи, Вотсон се све више почео окретати према Хрватској, подржавајући ставове и идеје хрватских политичара у Југословенском одбору у Лондону. Наш угледни историчар и академик Милорад Екмечић каже да је Ситон Вотсон „подржавао више Хрвате него Србе, верујући да су они више окренути Западу”. Енглески аутор Артур Меј иде чак и даље и тврди да је Вотсон „радио за независну Хрватску”.

Истовремено са покушајем интернационализације југословенског проблема, хрватски политичари интензивно заговарају радикална решења. У њиховим изјављивањима се помиње усвојивање „санитарне линије”, чак се покреће и питање колективне одговорности Србије. Може ли се рећи да су неке од ових идеја заправо филозофије етничког чишћења?

Не бих то тако искључиво тумачила, али треба истаћи озбиљност тзв. Загребачке резолуције, у штампи назване *Загребачке функциције*, коју је СДК донела у новембру 1932, захтевајући враћање на 1918. годину као „исходну тачку”. У извесном смислу била је то допуна резолуције из 1928, нарочито у погледу постављања унутрашњих граница Краљевине Југославије и њене деобе на два јасно омеђена дела. Трећа тачка резолуције садржавала је веома оштру осуду „србијанске хегемоније”, „која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама уопће с ове стране Дрине, Саве и Дунава...”

Пристајући на овакву осуду „србијанске хегемоније” и истовећење режима, Србије и народа у Србији зарад очувања коалиције са ХСС, самосталци су доцније настојали да ублаже свој став. У свом тумачењу „пунктација” В. Мачек је, међутим, дописнику *Ле Пейиш Парисиен*-а рекао како се нада да ће „сви Срби из Србије са својим чиновницима и војницима” пристасти „да се повуку с друге стране трију река”.

Са овим ставом В. Мачека сложио се и А. Трумбић, који је у својим изјавама, тумачењима и белешкама говорио о „колективној одговорности” Србије за хегемонију. И пре и после доношења Загребачке резолуције инсистирао је да сви Срби из Србије напусте „пречанске” крајеве, сматрајући то првим и незаобилазним условом за почетак српско-хрватских преговора о државном преуређењу.

А. Трумбић је говорио о „санитарној линији” на трима рекама и уклањању Србијанаца из „пречанских крајева”. „Солдарност земаља с друге стране ове ријечне границе треба бити потпуна, апсолутна, а сурадња и заједница са Србијом је само увјетна, релативна”, објашњавао је. По његовом тумачењу, то је било и у интересу „пречанских” Срба, које је требало спасавати од Србије.

Залажући се за дуално решење проблема југословенске државе, у пролеће 1933. је писао: „Главна је идеја да Др(ина)-С(ава)-Д(унав) јест демаркациона линија, тако да настају двије групе: Србија и Хрватска са осталим земљама које су биле у А(устро)-У(гарској).”

Насупрот мишљењу А. Трумбића и франковаца, В. Вилдер и Хинко Кризман су сматрали да „пречанске” Србе, ма колико били незадовољни због „србијанске хегемоније”, није могуће придобити за политику одвајања од Србије. Њихова подршка могла се добити једино за државно преуређење у оквирима Краљевине Југославије.

Као што је познато, 1934. убијен је краљ Александар у Марсељу. Да ли је то нешто битно променило у савовима хрватских војничара према проблему уређења Краљевине Југославије?

Пре атентата на краља Александра, у обиљу догађаја и страначких политичко-националних изјашњавања о судбини и уређењу државе, иницираних појавом Загребачке резолуције, посебну пажњу изазвало је суђење В. Мачеку, одржано почетком 1933. године због „пунктација” и изјава страним новинарима, у којима није искључивао решавање хрватског питања изван оквира Југославије. Дајући објашњења, Дрину, Саву и Дунав поново је помињао као унутрашње границе.

Атентат у Марсељу био је политички шок и у 1935. годину, коју је Драгољуб Јовановић, први човек „левог” крила Савеза земљорадника, са много оправдања назвао „годином политичког буђења и пролећа у Југославији”, ушло се са новим и са старим плановима. У том склопу и ХСС је појачала активност, а какав је био њен прави план и програм, савременицима најчешће није било потпуно јасно. Захтевајући преуређење државе на федералним основама, В. Мачек се од случаја до случаја различито изјашњавао о броју савезних јединица и територији коју би требало да има Хрватска. Спор је сведен на Војводину, „са којом Београд тражи да одлучује исто тако апсолутно као и са Македонијом и Црном Гором. Београд то оправдава са два разлога, прво што је већина словенског пу-

чанства српске народности и друго што им изгледа да би то било опасно обзиром на присутност јаких мањина мађарских и немачких”.

То је период када се у целу причу увелико ујлићу аутономашки настројени Срби, који су говорили о експлоатацији Војводине од стране Србије. Каква је сведочанства о томе оставио С. Вотсон?

Вотсон се уплео у српско-хрватски спор око Војводине, наводећи да су се Загребу придружили и присталице аутономашког војвођанског покрета, стављајући се при томе на страну заговорника „пете јединице” — Војводине.

По његовим речима, В. Мачек за разлику од екстремних Хрвата није тражио да се Војводина уједини са Хрватском, већ да добије аутономију. Био је спреман да прихвати одлуку њеног становништва, донету било којим начином „слободног гласовања”, чак и ако се изјасни за прикључење Србији. Пристао би, такође, „да се Сријем а можда и два славонска котара припоје војвођанској федералној јединици да би тиме дефинитивно осигурао славенску већину проти сваке друге комбинације. С друге стране он није никако приправан да се одрекне Сријема у корист српске јединице, ако је у њој већ укључена Војводина (изузетак чине град и предграђа Земуна, који су већ постали предграђе Београда те укључује један велики аеродром)”.

Српска демократска опозиција, према сведочењима С. Вотсона, иако присталица права самоопредељења народа, ставља ла је Мачековим идејама о Војводини „жустре приговоре”.

Образлажући разлоге за формирање „пете јединице”, С. Вотсон је навео како у питању Војводине покретачку снагу чини потреба њених становника да сами уређују своје послове, „мјесто да буду преплављени хордом неспособних чиновника из саме Србије”, а са друге стране још више жеља „да прекину досадашњи систем по којем су најбогатији дијелови Југославије (велика житница Банат и Бачка) кроз осамнаест година били немилосрдно експлоатисани и до краја исцрпљени у корист претерано изграђиване пријестонице и у корист натражних дијелова саме Србије”.

Прихвативши аргументе којима су брањени идеја и захтев да Војводина буде посебна федерална јединица, С. Вотсон је, завршавајући дуго излагање о тој покрајини, још написао како се претпоставља да би јој били придодати Срем и део Славоније, који би били одвојени од Хрватске. Према овој формулацији, Срем је и по његовом мишљењу био део Хрватске.

Из периода који је зајим настао, могло се уочити да се у Загребу заговара идеја Велике Хрватске, у коју би била укључена и Војводина. Средства се нису бирала, па су због антидржавних идеја неке публикације и биле забрањене. Како су хрватски политичари покушавали да придобију Војвођане за своје концепте?

Наравно да је пропаганда играла огромну улогу. Примера ради, о томе шта су све „хрватске земље” детаљније је говорио један недатиран пројекат устава ХСС у којем је разрађена подела државе на Краљевину Србију, Краљевину Хрватску и Краљевину Словенију. Хрватска краљевина састојала би се од Троједне Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, већег дела Босне и Херцеговине и делова Дравске и Дунавске бановине, односно делова Барање и Бачке са срезовима (котарима) Дарда, Суботица, Бачка Топола, Сомбор, Апатин, Оџаци и Бачка Паланка, „у којима живе Буњевачко-Шокачки Хрвати”.

Од Троједнице би били „отцепљени” срезови Сремска Митровица, Рума, Земун, Стара Пазова, Сремски Карловци и Ириг, којима би се придружиле српске општине илочног среза „које леже источно од Илока уздуж Дунава”. Наведени срезови били би као сремска жупанија прикључени Српској Војводини — аутономној области у Краљевини Србији, која би имала још две такве области — Јужну Србију и Црну Гору. На челу Српске Војводине био би српски војвода, а чинили би је цео Банат, источна Бачка и источни Срем.

Проблемом Војводине бавили су се и неки хрватски интелектуалци, покушавајући да дају свој одговор на проблем државног уређења Краљевине Југославије и српско-хрватски спор око њега. Своје погледе још једном је образложио Ј. Смодлака, позван на сарадњу од стране Васе Стајића, тадашњег уредника *Летописа Матице српске*. Због његове студије *Хрватско питање у Југославији* мартовско-априлски број из 1936. је забрањен, а такву је судбину доживела и посебна брошура истог наслова.

По мишљењу Ј. Смодлаке, у интересу Хрвата било је да своје захтеве ускладе са захтевима других покрајина и да са њима сложено иступе, нарочито са Словенијом. У борби против централизма природне савезнице биле су и Босна, Црна Гора и Војводина, које су такође захтевале аутономију.

Став Ј. Смодлаке о Војводини садржи неколико замена теза и стереотипа, који су тих година и деценија за дуже време постајали део политичке свести. Још једном је истакнута јачина војвођанског аутономашког покрета, чија је провера на скупштинским изборима 1938. показала колико су му његове присталице пренаглашавале значај и утицај.

У расјаву о преуређењу Краљевине Југославије укључили су се и хрватски и српски интелектуалци. Какве су они ставове заступали? Стиче се утисак да је у свим тим расјавама проблем Војводине био централна тема?

Не само Војводина него и Босна и Херцеговина. Колика је била тежина изношених ставова може се видети из предлога који су били предмет међусобног спорења. Пројекат устава који су 1936. сачинили загребачки интелектуалци, представивши га као „компромисан нацрт основних начела, како би се могло преуредити Југославију”, требало је да понуди компромис. Он, међутим, није био могућ, јер се две групе, загребачка и београдска интелектуална група, нису сложиле у броју федералних јединица. Загребачка група је компромисним решењем сматрала пет јединица — „три са претежно етничко-хисторијским обиљежјем, а двије мјешовите (Босна и Војводина)”.

Београдска група је предлагала поделу на четири јединице: „Словеначка, Хрватска са Далмацијом, Босна-Херцеговина, а све остало да сачињава српску јединицу”. Неслагање је изазвало питање Војводине, коју су београдски интелектуалци видели у оквиру српске јединице, а не као посебну област.

Интересантна је тврдња изречена у закључку пропратног текста уставног нацрта: „Треба бити на чисту и у томе, да међу Хрватима и Пречанима уопће може бити нијанса у социјалном погледу, али у питању њихове домовине и њезина положаја у заједници нема разлике, а неоспорна је чињеница, да др. Мачек представља данас све Хрвате и велику већину Пречана, јер је носилац њихових захтјева”.

Поновно истицање поделе на Србијанце и „пречане” за Србе је значило много више од географије, па и од неслагања у државно-правним дебатама. Да ли су Срби могли да прихвате оно што су предлагали хрватски интелектуалци? У једном разговору са Иваном Мештровићем, А. Трумбић је казао да би „Рума могла бити компромисна граница”; он је „одрешито рекао да је Сава и Дунав граница између Србије и Хрватске *под сваку цијену*” (истакнуто у оригиналу — М. Р.).

Хрватски политичари су на сваки начин покушавали да докажу да је Војводина трајно повезана са бившим аустроугарским покрајинама, а додељивање Срема Србији, са његовом већином од 65% православног српског становништва, сматрано је опасним. Ни та демографска чињеница није сметала да сасвим природним сматрају да Срем треба сместити у границе Хрватске. При томе су упозоравали да би војвођански Хрвати, Буњевци и Шокци тежили да се прикључе Хрватској.

У национално-политичкој пропаганди користили су се непроверљивом, у тадашњој хрватској и војвођанској аутономашкој политици злоупотребљаваном тврђном да већина Југословена у Војводини захтева њен аутономни или федерални статус.

Све у свему, најприхватљивијим решењем сматрана је аутономија Војводине, мање прихватљивим њена подела, а апсолутно неприхватљивим и ризичним укључење у српску јединицу.

И у овом случају српско нејединство изграло је значајну улогу. Добија се утисак да је аутономашки покрет у Војводини, тзв. „Војвођански фронт“, много помагао Хрватима?

Наравно да су хрватским захтевима у многе помагали Срби, заговорници аутономашке политике у односу на Србију. И они су залагање за аутономију правдали истим или сличним стереотипима које су користили и Хрвати. Срби окупљени око тзв. Војвођанског фронта залагали су се за аутономију Војводине, односно за такав њен статус који би у будућој реорганизацији државе био равноправан другим федералним или аутономним јединицама.

Тај покрет је окупљао више политичких група — самосталне демократе, демократе Љ. Давидовића, радикале око Главног одбора, део земљорадника, чланове ХСС, католичке клерикалце око Блашка Рајића, чланове и симпатизере КПЈ и др. Из њеног састава се види да је то била хетерогена политичка скупина, институционално неизграђена и нејединствена у многим питањима, окупљена око само једне идеје — аутономије покрајине.

Основу Аутономашког покрета чинило је економско и политичко незадовољство. Инсистирало се на једностраним ставовима о економској експлоатацији Војводине, њеној пореској оптерећености, недоследној аграрној реформи, „хордама“ чиновника-дошљака из Србије, њиховом неповерењу у домаће становништво итд. У пропаганди су обилато коришћени разноврсни подаци, проценти и бројчана поређења, којима је „доказивана“ теза о експлоатацији, толико често понављана и пренаглашавана да је временом постала део политичке свести.

Да је било грешака у управљању Војводином, није спорно. Како је истицао Милан Грол, томе је допринело неразумевање прилика и нарави у једној сложеној средини у којој се није било лако снаћи, па једна од најосетљивијих радњи — аграрна реформа — изведена с ногу, искључивим и произвољним мерилима, без обзира на последице економске, најзад и „оргије

партија” у том новом поретку. Све је то допринело једном тешком, несређеном стању и изазивало оправдано незадовољство Војвођана. Али оно што је неприхватљиво, то је, сматрао је овај врсни интелектуалац и политичар, оптужба да је за то крива рђава управа која је била у рукама чиновника дошљака, под којима се искључиво подразумевало да су то Србијанци, иако статистички подаци доказују да они нису били у већини.

Познајте је да су Срби преко Саве и Дунава стоголеђима сањали сан о јединственој српској држави. Када се ња шанса најзад указала, Срби су се ојеш поделили. Како то можемо да објаснимо?

Можда је у том смислу најбоље поново цитирати Грота, који је говорио о сплету неповољних околности у међуратној Војводини, истовремено указујући на проблем неинтегрисаности српске нације у југословенској држави. По његовом мишљењу, Србе изван Србије је све до уједињења носило безгранично поверење у своју националну државу. Али, после стварања заједничке државе, ослобођене покрајине разочарале су се у Србију, а Србија у њих, зато што су „и једна и друга страна својим вредностима у времену пред ослобођењем обећавале... више него што су иза ослобођења једна другој дале”. „Снага предкумановске Србије” била је „узидана изузетним прегнућем народа у Србији тога историјског времена, исто колико живом свешћу оних који су, с оне стране границе, упирали очи у Србију. Једно је друго духовно крепило, и тад је у ствари уједињење било пуније него оно у једној држави”.

Осетљивост војвођанско-србијанских односа огледала се и у противречном ставу „грађанске” Војводине према „сељачкој” Србији. Према сећању Дејана Медаковића, од В. Стајића је често слушао „јадиковке над несређним Сервијанцима и још несређнијом Војводином коју зајашеше разни сумњиви банови, нотароши, срески начелници и остали лакеји немогућих, београдских режима”. „Све су нам Сервијанци покварили”, говорио је, „срозали нам Војводину и економски и културно, немају они разумевања за нас”.

Председник Матице српске и директор Карловачке гимназије Радивоје Врховац, имао је другачије мишљење. Он се питао шта се хоће са тим „војвођанерством” и на то овако одговарао: „Знамо добро да смо били културнији од Сервијанаца, то бар није никаква тајна... Али без гециног опанка остадо смо ми ипак под аустроугарском чизмом.”

Док је део војвођанске интелигенције ламентирао над њеном „пропашћу” и „умирањем”, Исидора Секулић је позивала

на рационално понашање и веру у будућност, питајући чему панично стање духова, губљење наде и саморазорење. Ипак, остајала је у дилеми: „Има ли још, и колико, живе Војводине у Војводини, или смо њива коју треба преорати и пустити да спава.”

Овако изразита разлика у мишљењима трајала је деценијама, а њени трагови се још и данас могу наћи.

У циљу добијања аутономије за Војводину, инаугурисан је и изв. „Војвођански фронт”. Како је на то гледано у Београду?

Војвођански фронт је у србијанским странкама посматран са осудом и одбијањем. У Београду му је, највероватније и под утицајем аутономашке пропаганде, придаван већи значај од онога који је имао, па је и однос према њему садржавао оштар и непопустљив став. Колико је „опасност” од њега била стварна, тешко је проценити.

Заговорници војвођанске аутономије тврдили су да покрет окупља око 90% Војвођана, убедивши у тај податак и С. Вотсона, који га је користио у свом меморандуму. Међутим, стварност је била другачија: на децембарским скупштинским изборима 1938. СДС је, међутим, као прва странка „фронта” добила у Војводини само 7.631 глас, а Душан Бошковић, његов први човек, изгубио је изборе у свом Панчеву, које је чак сматрано његовом „тврђавом”.

Ипак, аутономашки војвођански покрет је у Београду изазивао приметну забринутост, посебно због осетљивости односа Војводина—Србија и спреге „фронта” са хрватским националним покретом. Један од његових најчешћих критичара био је М. Грол. По његовим речима, Војвођански фронт је стварао привид да брани интересе милион и по становника, а не великих газда чије је поседе погађао прогресивни порез. У редовима београдске грађанске демократске опозиције сматрано је да је место Војводине уз Србију, без обзира на којим ће основама и у ком обиму бити извршено преуређење државе.

Споразумом Цветковић—Мачек створена је Бановина Хрватска по цену бројних српских усљужака, али ни то није задовољило хрватске политичаре, који су осјоравали историјско право Србије на Војводину. Шта су Хрвати још тражили? Шта су још сматрали територијом која треба да припадне њима?

Почетак преуређења Краљевине Југославије дочекан је са свим противречним и супротстављеним српско-хрватским и унутарњим српским интересима и ставовима, покренут разговорима Цветковић—Мачек у пролеће 1939. Проширујући по-

степеном хрватске територијалне захтеве, шеф ХСС-а је за хрватску националну јединицу на простору Војводине тражио границу код Шида, односно српско-хрватско разграничење линијом Илок—Јамена. Са преостатком Срема Војводина би била посебна јединица или дељена линијом Суботица—Илок.

Дајући предност споразумевању са кнезом Павлом, В. Мачек је 26. августа 1939. склопио споразум са Д. Цветковићем као његовим представником. Резултат нагодбе — Бановина Хрватска, створена је спајањем Савске и Приморске бановине и више срезова из других бановина: Дервенте и Градачца из Врбаске, Травника, Фојнице и Брчког из Дринске, Дубровника из Зетске и Шида и Илока из Дунавске. Границе нису биле коначне, јер је Споразумом предвиђено да дефинитивни опсег Бановине буде утврђен „приликом преуређења државе”, уз уважавање економских, географских и политичких околности. Постигнуто решење сматрано је привременим и непотпуним, како у погледу компетенција хрватске јединице, тако и у питању њене територије, која је према писању *Хрватског дневника* представљала „минимум на који хрватски народ има право”.

Говор В. Мачека одржан на седници Хрватског народног заступства 29. августа садржавао је исте ставове, са назнаком будућих потраживања у оба смера. Обраћајући се заступницима, вођа Хрвата је одређивање хрватске територије означио као прву и најважнију своју мисао. Набрајајући шта су Хрвати „узели”, Шид и Илок је назвао делом Славоније, додајући да то решење није коначно и да зависи од тога хоће ли „у ново-преуређеној државној заједници” Босна и Војводина бити аутономне или не.

Залагање за аутономију покрајине није обавезивало хрватско вођство, тим више што је било познато колико јој се Београд противи, што ју је чинило мало вероватном. У „одбрани” војвођанске аутономности коришћени су многи стереотипи, међу којима су најчешћи били они о економском исцрпљивању у корист Србије, праву домаћег становништва да само одлучује о свом државно-правном положају, осетљивости питања националних мањина, посебно несловенских... Историјско право Србије на Војводину потпуно је негирано, а насупрот истицано како је та област била „саставни дио хрватско-угарског краљевства”.

У хрватској бици за Војводину, чини се да је Срем добио посебно место?

Тачно. Управо на подручју источног и западног Срема ХСС је била нарочито активна. У новембру 1939. у Руми је

основана dotле непостојећа организација ХСС за источни Срем, чијој је конференцији наредног месеца присуствовао Б. Смољан. У Илоку и Шиду су се појавиле Хрватска сељачка и Хрватска грађанска заштита, ширени су огранци Сељачке и Господарске слогe, организација „Земља” бавила се досељавањем Хрвата из пасивних крајева у Славонију, Бачку и Срем, у Вуковару је у децембру 1939. почео да излази *Сријемски Хрвайт*, орган ХСС у Срему...

Сељачки дом, „главно гласило хрватске сељачке политике”, опширно је и на првој страници писао о скупштини ХСС-а одржаној у Шиду у априлу 1940, којој је организовано присуствовало „сељаштво од Земуна, Митровице, Ирига, Жупање, Старе Пазове, Илока, Вуковара и Винковаца”, довожено „посебним влаковима” од Земуна, Жупање и Винковаца. На збору код „грко-католичке цркве” говорио је Ј. Крњевић, по чијим је речима Хрватска „добила оно, што није имала од памтивјека”.

Сличне агитације биле су бројне, поготово у мањим листовима и локалним срединама. Према *Хрвайтском листу*, у Војводини је живело 200.000 Хрвата, а *Сријемске новине* су тврдиле да у Срему живи 213.398 Хрвата са „асимилираним Мађарима и Немцима” и 218.883 Срба са „србизираним Румунима, Русинима, Бугарима, Власима, Грцима и Циганима”.

Присутност Срба у Војводини *Хрвайтска стваража* свела је на 20%, а *Хрвайтски дневник*, који се најчешће чувао приземности, на 395.000. Један предизборни проглас, штампан ћирилицом, а ширен у време општинских избора у Бановини Хрватској 1940. године, обраћао се свим „Сријемцима” у Шиду, Илинцима и Бачинцима као Хрватима православне вере: „Примјећујемо свим Хрватима православне и кат(оличке) вјере да ће само тим гласовањем доказати да су сви Сријемци за наш лијепо Загреб и Слободну Хрватску, а не за Београд.”

У шеријоријално преуређеној Југославији, многи Срби су лоше прошли, јер су занемарене чињенице, као што је број становника по националној припадности. Шта су Срби предузимали у одбрану својих националних права? Како су Срби видели свој етнички просјор?

Почетак преуређења Краљевине Југославије, стварање Бановине Хрватске и изјаве вођства хрватског националног покрета о проширењу и продубљењу Споразума довели су до врхунца српско-хрватски спор око облика државног уређења, а међу Србима изазвали национално-политичко врење. Даља хрватска тражења сударила су се са преовлађујућим српским зах-

тевом да „трећа јединица” (српска) буде образована пре скупштинских избора и на целокупној територији изван хрватске и словеначке бановине.

Изражавајући незадовољство због донетих решења, Срби су у питању најспорнијих области (Војводине и Босне и Херцеговине) користили историјске и етничке аргументе. Чини се да су ови други, са прецизним статистикама, барем када је о Срему била реч, имали већу тежину. Проучавајући бројност народних скупина широм Краљевине, Михаило С. Радовановић је у низу чланака објављиваних у *Српском књижевном гласнику* током 1939—40. године утврђивао етничка стања готово свих њених делова.

У расправу о будућем положају Војводине као целине, али и појединих њених делова, на српској страни су се међу првима укључили они који су споразумом већ били погођени. Уздајући се у одредбу о издвајању из састава Бановине Хрватске оних срезова који немају хрватску већину, Срби вуковарског среза донели су почетком новембра 1939. резолуцију којом су захтевали одвајање среза од Бановине Хрватске и припајање Дунавској Бановини.

Резолуцији Срба вуковарског среза придружили су се и Срби из Шида, који су 10. новембра 1939. И. Шубашићу и В. Мачеку упутили протест због припајања шидског среза хрватској јединици и захтев да буде враћен Дунавској бановини.

Дајући своје мишљење о границама српског етничког простора, *Српски глас* је истицао како је „српска Отаџбина свугде где год је Срба, од Суботице до Далматинског Косова крај Шибеника, и од Сушака до Ђевђелије”. „Јер ако су Србија и Црна Гора српске, ништа мање српска није ни Војводина, ни Босна и Херцеговина, ни Лика, ни Далмација, ни ма који други српски крај”.

У одбрани тих крајева, па и Војводине, дизан је глас против оспоравања њеног „српског карактера”, покушаја хрватских листова да вештачки смање број Срба у Срему и настојања Ј. Вуковића Ђиде да националне мањине у покрајини придобије за прикључење Хрватској.

Од свих политичких партија у Србији, најдециднији став је имала Демокрајска странка. Каква су била програмска одређења ове странке у односу на Војводину?

Од свих српских политичких партија, Споразум су најаргументованије критиковали демократи, међу којима је Милан Грол имао најразрађенији лични програмски став, због чега се хрватска штампа најчешће спорила са њим. Већ у својим пр-

вим, иако опрезним и умереним оценама онога што је акт од 26. августа донео, поставили су и питање Војводине, наводећи покушаје покретања Војвођанског фронта као једну од акција „које иду на растројавање српског терена”.

Демократе су стално пооштравали свој став и у тону и у садржају, са јасним одређењем да је потребно даље преуређење постигнутог Споразума, а новембру 1939. истакли су захтев да сва преостала „нераспоређена територија” — изван Хрватске и Дравске бановине, уђе у српску јединицу.

Према овом концепту Војводина би у оквиру српске јединице имала, као и други крајеви, своју самоуправу, јер о централизму „не може бити више речи”. Говорећи о многим сегментима војвођанског питања, М. Грол је истицао потребу „да Срби буду сложни”, а Хрвате из Загреба подсећао да су политичку акцију међу Буњевцима у Бачкој почели да „развијају ... тек кад им је српска војска прокрчила пут и отворила врата”.

Грол је сматрао да српски народ линију Дунав—Морава—Вардар „осећа као кичму свог националног организма”, а Војводину као његов „неразлучни део”. Јер, „за друге Војводине је питање срезова, за Србе питање националног бића”. У суштини, и друге српске политичке партије слагале су се са ставовима Демократске странке. Од тих преовлађујућих српских гледишта одступао је само део војвођанског крила СДС у којој је дошло до већих поларизација.

*

Због тежине и дубине сукоба два супротстављена национално-политичка фронта (Срба и Хрвата), могућност постизања било каквог компромиса, некаквог заједничког споразумног решења, била је немогућа. У таквим, за људске снаге неразрешивим ситуацијама, у грчким трагедијама појављивао се „бог из машине”, који је са својих небеских висина силазио на позорницу да донесе пресуду. У трагедији Краљевине Југославије такав бог могла је бити нека моћна страна сила попут Велике Британије. Она је ту своју улогу делом већ била одиграла — у корист Хрвата. Под притиском Велике Британије, кнез Павле је у августу 1939. пристао на широке концесије Хрватима, која је још једном добила границу код Земуна. Априлским поразом југословенске војске запечаћена је судбина српског народа и дошао је период његовог страдања у Независној држави Хрватској.

НЕТКО БЕШЕ КОЉЕВИЋ НИКОЛА

Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске, Дневник 1993—1995, I, II*, „Службени гласник Републике Србије”—„Службени гласник Републике Српске”, Београд—Бањалука 2008

„Какви су ово мотори пред другим улазом у зграду у којој станујем?” Са тим питањем давне 1963, док сам гледао два велика моторбицикла какве су немачки војници возили у току рата, почело је моје животно познанство са браћом Кољевић. Нисам само познавао двојицу од најистакнутијих интелектуалаца у српској новикој култури, него сам био и сведок постепеног раста значајне улоге коју су два брата стварала. Већ кад долазе на сарајевски Филозофски факултет, они су са собом носили неко већ изграђено име које до краја животне баладе никада неће изаћи изван оквира једног думна на коме су Срби вршили своју књижевну историју.

Ако у овом дневнику нисам веровао барем у једну реченицу, то је без сумње она у којој он каже да је дисидент („ми дисиденти”, I, 208), јер бих одмах морао да упитам а шта је нешто друго у животу уопште био. Реч дисидент је настала у XVII веку и односила се на отпаднике од првобитних протестантских секти и значила је људе који се не слажу. Глагол „dissident” (*dissentira*) је од XV века значио испољавати разлику у мишљењу. Већ кад долази у Сарајево Кољевић, једнако као и његов старији брат, ходао је стазом која у континуитету није прекидана од самог рођења. Никад се нико није усудио у званичним канцеларијама да му замери што је славио крсну славу. Пред избијање грађанског рата био је ухапшен због састанка са групом српских књижевника „у брвнари на Нишићима”, али то није био почетак никакве нове фазе у његовом животу. Он је био високообразовани професионалац свог заната који је свој хлеб у свакој научној установи света могао поштено да зарађује.

Дневник, чији је поднаслов *Сећања и сведочења*, могао би се с правом сматрати нечим вишим од сећања и сведочења. Могао би бити и историја стварања Републике Српске, какав је наслов и дат. Могао би се сматрати и хроником збивања о којима је хтео да остави неког трага. Неки ће га сврстати у историју српске књижевности с краја XX века. Ниједно од тих мишљења није ни тачно сасвим, нити нетач-

но. Историја није јер је писана упоредо у ходу с њом. Ходање по површини земље никад у исти мах не открива и оно што се збива под земљом. Хроника збивања у борби за утемељење Републике Српске ово јесте и она је исцрпљенија, сугестивнија и дубље вођена него да је имао почетну намеру да заиста бележи само хронику збивања.

Нико у будућности неће имати право да овај дневник Николе Кољевића не сматра књижевним остварењем и уметничким делом које ће остати трајно присутно у повести српске књижевности. На једном месту првог тома он вели да „никад нисам ни слутио ни помишљао, да ћу се икада бавити политиком”. Вели да је од Шекспира научио да је „политика пре свега другог, крвава и прљава борба за власт. Све се своди на то — ко ће кога и како”. На другом месту, кад помиње да је изабран за председника Друштва књижевника Републике Српске (I, 364) бележи: „Само да Бог да да дође то време кад ће ми то бити главни посао.”

У уметничко остварење ово дело не сврстава изузетна писменост, чистоћа језика, лични стил грађен на читању дела велике светске књижевности, него на првом месту невидљиви дух који је присутан у бележењу од почетка до краја, да је добре намере и вештину једног хуманистичког појединца стално млео бездушни, нехумани stroj који осваја свет и мрви све под собом. „Ми правимо комбинације”, вели он (I, 446), „а велике силе одлучују.” Историчар који бележи (I, 45) да је „истина била прва жртва рата”, вредни хроничар који себе тера да устаје у рану зору како би имао времена да пише, књижевник коме хуманистички идеал ломи једна сурова и нељудска машина, Никола Кољевић је овом књигом почео да себи отвара пут у школске учбенике будућег доба.

Овај дневник је подељен у две неједнаке књиге. И сам његов аутор жали што није почео са почетком грађанског рата на простору бивше Југославије. У првој књизи се бележи све у току 1993. и 1994. године, а у другој су текстови који покривају годину 1995, до краја преговарања и потписивања Дејтонског споразума. Формално се завршава са децембром те године. Милица Кољевић, која је рукопис приредила за објављивање, вели да је рукопис покрио и време до 1997, вели да је дневник, као свакодневно бележење, завршио 30. септембра 1995, али је искористила преостала дневничка бележења и документе да и то уврсти у једну заокружену целину (II, 333).

Омашку да писање дневника није почео од дана када је одлучио да се ангажује у српској националној политици Кољевић је надоместио једним уводом у коме је испричао како се одиграо његов почетак у време распада комунистичке Југославије и стварања српске националне партије. Босански Срби су били укорени од Јована Рашковића из Книнске Крајине да се плаше стварања српске националне странке у Сарајеву. Први покушаји су везани за песника Среброва, библиотекара на Филозофском факултету, на коме су радили будући руководи-

оци у све три странке, које ће наследити политичку активност у време заласка комунистичке ере.

Будућа Српска демократска странка је прво језгро створила у једној групи која се највише и сасвим случајно састајала у факултетском кабинету Николе Кољевића. Била је обновљена српска културна организација „Просвјета” и у сарајевском Народном позоришту се јавности представила целом вечерњом представом. У нагађању и нуткању ко ће бити главни човек Српске демократске странке, Кољевић је унапред обзнанио да неће прихватити водећа места и одлучно говорио да је његова улога у будућем демократском парламенту, и можда на министарском положају за културу и науку у будућој демократски изабраној влади. Кољевићева прва дужност, након формирања странке уз подстицаје и присуство Јована Рашковића је било организовање „Политичког савјета за међустраничку сарадњу”. Задатак му је био да окупља истакнуте српске интелектуалце. Дискутовали су све оно што није било речено у време стварања националне партије — програмска питања, идеолошко усмерење и савезништво са пријатељским партијама код друга два народа. Први је задатак био да се нагласи јединство народа, а не издвајање алтернативног окупљања након посрнулог комунизма. Почело се од убеђења, које је било записано само у срцима српског народа, да је Београд једина његова престоница и да влада у Београду, без обзира на то да ли је наследила стару странку, или је плод слободних демократских избора представља првог и главног савезника. Под вођством Кољевића „Политички савјет за међустраничку сарадњу” брзо се афирмисао као једна од водећих установа у Сарајеву. Након посете и присуствовања седницама Савјета Десимир Тошић је известио демократе у Београду, око групе Ђинђића и Коштунице, да треба да иду у Сарајево да провере како демократија ефикасно делује.

Након избора у Председништво Републике Босне и Херцеговине Кољевић је постао један од српских народних вођа. Аматер у политици, показао се окретнијим од професионалаца. У дневничким белешкама пише како је прихватио тајне поруке Алије Изетбеговића да се Босни и Херцеговини гарантује суверенитет. У ствари, он је врло вешто комбиновао труле компромисе тактички са стратешким успонима иза тога. Стручњак за шекспирологију, у којој се осведочио и у земљи и у иностранству, он постаје један од најокретнијих политичара и дипломатских преговарача. Било би богохуљење рећи да је бивши шекспиролог уступио место балканском политичару. У овим дневничким белешкама Шекспир је свуда присутан као учитељ и вођа. Балканско касапљење мртвих људи описује Шекспировим стиховима да су измрцварени лешевии кад су тек погинули још били лепи. Српско убеђење да се само њима чини зло, распрши шекспировски стихом да у злу никад нико није сам.

У дипломатским преговорима у којима је Кољевић узимао учешћа од самог почетка он је представљао откриће изузетно вештог преговарача. Сви су почели да цене услуге једног професора шекспирологије. Слободан Милошевић му, у време кризе преговора са западним представницима, 26. августа 1995, у Добановцима, где је присутан и српски патријарх, вели „увек си био најразумнији, али твоја тежина је била мала” (II, 272). Након потписивања Дејтонског споразума председник Клинтон му се обратио речима: „А Ви сте тај професор!”

У овом дневнику Кољевић је правио свакодневне белешке које су дале историјски смисао ономе што је изгледало бездушно закопано у неповезаним папирима, новинским вестима и саопштењима. Његов дневник је од хаоса неповезаног преговарања открио смисао јединственог збивања које чини укупну историју настајања Републике Српске. Он вели да је тешкоћа почела онда када је западна дипломатија наметнула Србима процедуру иза које је стајала намера да Срби изгубе позицију главног фактора у решавању кризе око распадања југословенске државе. Први српски задатак, каже Кољевић, је српски циљ да се избегне избијање грађанског рата и очува мир. Други задатак након тога је напор да се сачува југословенска држава, а трећи је наметнула западна дипломатија када је Србима условила свој метод вођења преговора и своју игру око одређивања циљева.

Кољевић вели да му је циљ западних држава открио лорд Карингтон у почетку кризе, да „ми морамо зауставити Србе да диктирају правац догађања” (I, 737). Он са жалашћу и разочарањем што је раније имао илузија о демократској природи америчке политике у свету, бележи да „је у питању једна велика правна фарса свим фарбама префарбаног Запада” (I, 125). Западна дипломатија је заиста успела да Србима отме иницијативу и предност у решавању југословенске кризе, па се Радован Караџић жалио да „треба искочити из боб стазе у коју нас је неко убацио, а не зна се који је циљ те стазе” (I, 66). Шекспировска подука да „околишним путем треба пронаћи правац” (By indirect direction find direction out) није доносила плодове (II, 33). Кољевић јасно види да је циљ америчке дипломатије да подржи циљеве муслиманске стране. У дневнику су на два места цитиране речи Алије Изетбеговића (I, 115, 404) да су босански муслимани „у другој половини 1991. формирали Патриотску лигу да би наш народ припремили за случај рата”. Само је погрешно у датуму — није то било у другој половини 1991, него 31. марта 1991, више од годину дана пре почетка грађанског рата.

Најзначајнија вредност ових дневничких казивања је Кољевићево рано откриће да циљ тих погубно дугих дипломатских преговарања није споразум око локалних размирица три вере и три народа, него испуњење неких глобалних циљева које су САД имале на уму. На првом месту је луцидно анализовање напора да НАТО пакт, након рас-

падања комунизма, нађе неко рационално оправдање даљег постојања. Кољевић је врло рано забележио да постоје неки глобални циљеви и да се не ради о тражењу разграничења Срба, Хрвата и Муслимана само у Босни, него да се уже натезе на врат Србима Книнске Крајине. Изетбеговић се пред њим хвалише „иза мене стоји Америка” (I, 157). Американци у дело проводе ватиканску идеју о разграничењу Срба и Хрвата за целу будућу историју, под условом да највећег непријатеља, ислам, треба подредити хрватском државном старатељству. У свим цртањима и прецртавањима мапа разграничења, Горажде са коридором увек остаје на муслиманској страни, јер то је веза са Рашком облашћу, Санџаком, и пространим муслиманским светом Истока.

Стално држећи Србе да безглаво јуре боб стазом у помрчину без краја, западна дипломатија вешто искључује најтврђе противнике и задржава савезнике из политичких партија које се супротстављају главној српској националној странци. Није помагала ни Кољевићева употреба Шекспировог савета да околишним путем треба тражити права. Ипак је у једном успевао, давао је сјај и корак преговарању, које је потпуно изгубило право да се сврстава у вештину дипломатије и претварало се у примитивни диктат силе.

Колико су описи предела босанске Крајине, долине Врбаса, околина манастира Моштанице добивали лирско обележје враћања у своју младост, толико су странице посвећене подвалама и насиљу над голоруким светом откривале слом једног хуманизма у души писца овог дневника. Убеђен сам да је ово наметање мрака који долази био и основни мотив Кољевићеве трагичне смрти. Треба читати и пречитавати овај дневник да би се открило право стање ствари у души његовог писца.

Карингтон му је од почетка напоменуо да ће применити силу. Најпре преко одашиљања УНПРОФОР-а. Он је могао само да чува мир, а задатак НАТО пакта, с којим је грађански рат завршен, обавезује да се мир мора наметнути. У записима из Дејтона (II, 372) Кољевић се готово шали кад каже да ће Сједињене Државе наметнути не само мир — него ће натерати све да буду мирни као бубице. Он Дејтон назива „српским губилиштем”, а цитира Ћосића да је пут у те преговоре учинио да је српска мировна делегација била најтрагичније посланство у српској историји. Пир се завршио ломљењем, не политичких убеђења, него душа тужних учесника овог суровог зборованја.

Врло рано су у дневнику откривени трагови да западне државе не цртају границе важеће само у Босни и Херцеговини, него „глобално разграничење” за сва времена будућности. Границе се намећу како их је учрнула Контакт група. У међувремену, сваки хармонични ток се пресеца подметањем бомби које изазивају бројне муслиманске жртве. „Маркале” нису само историјски догађај, него и метафора за дипломатско понашање америчких људи. Кољевић бележи да је Харис Си-

лајдић два пута прекидао преговоре и конференцију за штампу вести-ма да је дошло до Маркала. Силајдић је гавран који гракће пред вели-ке ужасе. А ту је и све присутнија сумња да су неки други српски чел-ници претходно све споразумевали иза затворених врата.

Нетко беше Кољевић Никола. Ето, драги Ницо, са сузама сам ти прочитао ово писање.

Милорад ЕКМЕЧИЋ

СТВАРАЊЕ И ОДБРАНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске, Дневник 1993—1995, I, II*, „Службени гласник Републике Србије”—„Службени гласник Републике Срп-ске”, Београд—Бањалука 2008

I

Академија наука и умјетности Републике Српске организовала је 2007. године научни скуп под називом *Република Српска — Пећнаесџ година њосџојања и развоја*. Те године публикован је и Зборник радова под истим насловом. Српска је створена/конституисана 9. јануара 1992. године *Декларацијом* коју је једногласно усвојила Скупштина Српског народа БиХ. *Декларацији* је претходило општенородно изја-шњавање на референдуму који је одржан 9. и 10. новембра 1991. го-дине. Али, одмах су кренула оспоравања са стране представника тзв. међународне заједнице и држава западњачког и исламског дијела сви-јета. Редовна оптужба је била да је то „самопроглашена” Република, па стога да је нелегална, нелегитимна и недопустива. Побуњени кри-тичари нису казали ко то други треба да даде проглас такве врсте ако не народ чијег се живота тиче постојање или непостојање ове Репу-блике. Тако су представници западноевропске и англоамеричке циви-лизације сами себи скочили у уста, забрањујући српском народу БиХ оно што су давно прије тога установили као фундамент организовања људи у државну заједницу: право народа на самоопредељење. Додуше, један дио те заједнице је, готово кришом, био спреман да се ово са-мопроглашење изведе из силом наметнутих наводних знакова и по-тврди као легалан и легитиман чин. То је било утолико лакше и ло-гичније што су и друга два конститутивна народа БиХ такође била формирала своје националне републике. Мислим на план португал-ског дипломате Кутиљера који је муслиманска страна најприје прихва-тила па онда, у последњем часу, одбила — 18. марта 1992. године. Ка-жем у последњем часу јер је ускоро потом, 4. априла 1992. године, за-једно са хрватском страном повела рат против Републике Српске. Ва-љало је, дакле, кроз одбрану још једном стварати Републику Српску.

Стога сам у свом наслову и увео ријеч „одбрана”. Читање *Дневника* Николе Кољевића потврђује да се радило превасходно о одбрани већ створеног и стварању, тј. утемељивању и даљем изграђивању тог створеног здања. Прије него што се обратим двокњижју Николе Кољевића не могу а да не истакнем агилност и труд директора „Службеног гласника Републике Србије” Слободана Гавриловића и његових сарадника. За веома кратко вријеме урађен је посао који се у „нормалним” приликама отегне и на годину дана. Уз текст на преко 1.200 страна Кољевићевог *Дневника*, Гавриловић је подстакао и највећег живог српског књижевника Добрицу Ћосића да испише четрдесет страна не само о Босанском рату него и о српској југословенској калварији уопште. О томе нећемо наћи тако компетентну ријеч као ову, осим у бројним расправама, студијама и прилозима друге врсте Милорада Екмечића, свакако највећег живог српског историчара и теоретика историје.

II

„Сматрао сам да није у реду одузимати време од акције да би се нешто написало и на тај начин духовно 'наплатило'.”

Ове ријечи Никола Кољевић је исписао да би објаснио због чега његов *Дневник* отпочиње 27. јануара 1993. а не, рецимо, неког датума из лјетњих месеци 1990. — кад се обрео у политици. Оне, такође, сугеришу његов однос према изнуђеном избивању из струке и „преласку” у потпуно другачије подручје дјелатности, и то у зрелим годинама, кад томе вријеме — није. На почетку се сматрало да ће учествовање у политичком животу потрајати кратко, па то и не би била прилика за богзна колико интересантна записивања. Али, силе историје, у којима се нашао српски народ у БиХ почетком '90-их година прошлог вијека нису се много обазирале на интелектуалне и духовне разлике. Морало се или до грла ући у историјски хаос, и то на страни свога народа — како памет, сјећање и достојанство траже — или се понијети критичарски, да не кажем критизерски, и са сигурне дистанце „уживати” и иживљавати се у својој објективистичкој, „правичној” космополитској и каквој све не позицији.

Никола Кољевић се са групом својих колега са Филозофског факултета у Сарајеву нашао у историјском замаху и великим темама живота. Кад је таква историја потрајала дуже од сваког очекивања, надања и процјене, стао је да записује своја виђења догађаја и своја реаговања на њих. Сад већ није важио став који је наведен у почетку. Ваљало је нешто и записати, макар се послје морало правдати због духовних „дивиденди”. Да би се и у том погледу морално озарио Кољевић се током *Дневника* враћао овом стању духа. Чини се да су у вези с тим најупечатљивији следећи редови:

„Сетих се Селенићевог интелектуалца Стевана Медаковића који је, као многи српски интелектуалци данас 'рођени критичар', а том

својом критичношћу спасава 'илузију о сопственој генијалности'. А питање је — одкуд нам право да узвишени у својој рашчлањивачкој мудрости гледамо на свој народ и државу као на ружно 'позоришно упризорење' са злим јунацима у главним улогама" (I, 201).

Никола Кољевић је оставио драгоцене записе о пуне три године рата, а да од тога није трпио његов свакодневни, понекад и сваконоћни политички ангажман. Или то нико није опазио, као што нико није знао да „води” дневник. Додуше, свако од нас је за своју душу и за послове који га очекују записивао „на лицу мјеста” оно што му се учинило значајним, но више за подсећање, као кратку забиљешку. Кољевић је стизао не само да записује него да те записе развије у есеје, чешће краће али неријетко и дуже. Лакоћа писања и лијеп стил, богат језик и мисаоност — знало се одраније да красе његове текстове. Сада је тај дар, због скучених услова за писање, стављен на искушење, и показао се је у цјелокупном богатству. А оно је огромно. Паушално сам текстове Николе Кољевића назвао есејима, али морам још једном поставити питање о каквој се врсти текстова ради. Јер и кад је ријеч о „сувом” дневном догађају, текст који се на њега одазива није суво биљежење. Јесте информација, али се догађај не поклапа и не поткопава својом стварносном тврдоћом, него се узима и као повод за размишљање, чак за теоретисање у добром смислу ријечи.

О Кољевићевим текстовима се не каже много ако се установи да су по темама разнолики. Вјероватно се не може наћи једно име за све њих. Ево именована која су могућа. На првом мјесту су записи, хронолошки настајали, али не писани из дана у дан него са паузама — о текућим релевантним збивањима на дипломатско-политичком подручју, о преговорима са страним чиниоцима и ратним непријатељима, о борбама, о писању стране штампе, о нашим међусрпским спорењима, о нашим историјским заблудама и кашњењима, о различитим процјенама стања ствари итд.

На другом мјесту приказана су многа документа: платформе, меморандуми, писма, одлуке, програми и др. које је руководство Републике Српске током рата доносило. Иако су настајала у многим главама, може се казати да су њихови аутори чланови тадашњег руководства, сви скупно и свако посебно, и посебно се мора истакнути да су она произилазила из главе читавог народа.

Најзад, у двокњижју су дата многа документа међународних чинилаца, и она која једва да су била позната ондашњој политичкој јавности, па су утолико драгоценија. Кољевићева лака мисаона и литерарна рука учинила је сваки пут да се у коментарима таквих документа они сагледају у ширем историјском и међународном правном контексту, у нашим националним и међунационалним приликама и неприликама: завадама, омразама и ресентиманима, и да се читалац лакше оријентише у проницању њиховог значења, посебно њихове двозначности или чак вишезначности, те у замке које су српској стра-

ни биле постављане. Нека овдје буде наведен само један примјер. Он се тиче тзв. плана Контакт групе из 1994. године. Након што је тај план био, с наше стране, прозрен као у многим погледу мањкав и стога неприхватљив, Група се обраћа званичном Београду да изврши притисак на руководство Српске како би предложени план био тобоже само база за преговоре. Чак нам шаљу и текст реченице: „Прихватамо план Контакт групе као базу за преговоре”. Ми реченицу стилизујемо на другачији начин: „Прихватамо да план Контакт групе буде база за преговоре”. Контакт група не пристаје на „престилизовану” реченицу, а поменути Београд грми: због чега инсистирамо на незнатним језичким разликама, кад је смисао исти. Београд „не зна” да смисао није исти, али то знаде Група. Знамо то и ми, али је разлика у та два знања у томе што Група хоће да прихватимо „базу”, па преговори ако и не донесу сагласност биће нам наметнута с наше стране „прихваћена” база. У другој верзији то није могуће јер је „прихватање” рјечицом „да” одмакнуто од прихватања саме „базе”.

Истакнимо још једанпут да су текстови Николе Кољевића, чак се то може казати и за ситне кратке забиљешке, одреда засновани теоретски: политичко-теоретски и филозофско-историјски. Политички проблеми, и они свакодневни и ратни транспоновани су у теоријске, а „сува” теорија је успјешно, у Кољевићевом рукопису, полагала испит пред зеленим дрветом живота. Морална честитост, општа људска увиђавност и одсуство мржње према ратним непријатељима учинили су да Кољевићево самопросвјетљивање/саморасвјетљавање, које се одвијало на истој историјској таласној дужини са самопросвјетљавањем највећег дијела народа донесе драгоцене увиде, процјене и поуке за цијелу нацију. Види се колико је филозофско-историјско и политичко-теоретско самоосвјешћивање незаобилазно — и кад му вријеме није, усред рата, намеће се потреба да се оно стално захтијева.

Занимљиво је да је Никола Кољевић неке о главних дневничких тема истовремено обрадио као чисто теоретске теме, у расправама које је публикувао у двије књиге: у *Патриотским шемама* и у књизи *Од Платона до Дејтона*. Интересовало га је савремено стање духа у погледу државе, нације, традиције, патриотизма... Инсистирао је на спознајама које је реална историја посвједочила или су оне њен теоретски израз. Идеологија модерних европских држава, то значи од седамнаестог вијека до данас, јесте културни идентитет који се оваплоћује у језику и литератури, али и у историјском сјећању/памћењу као највећој људској, барем духовној, стварности, и барем у граничним, националним и појединачним ситуацијама. Њиме се спаја вијек са вијеком и човјек са човјеком. Кољевић наводи ставове тадашњег француског премијера Едварда Баладира који хоће да засвједочи принцип јединства француске нације. Не налази га ни у чему материјалном, изузев до извјесне мјере у географији, односно државној територији, а никако не у новчаницама, на чије шуштање се не одговара солидар-

ношћу, без које опет нације нема. Осјећај припадности, осјећај јединства са неком заједницом ствар је другачијег принципа. Баладир казује да је једини прави живи принцип неке заједнице људи изворна душа народа који ту заједницу чини, Хегел би рекао народни дух. Интернационализам, социјализам или регионализам не могу надомјестити језик, литературу, историјско сјећање и обичајност, дакле националну традицију и културу, а поготово не могу бити замјена за Принцип душа, којим се све ово оживљује. Никола Кољевић се приклања схватању да овим елементима националног идентитета треба додати религију као вјероватно најдубљи темељ нације. У нашим размишљањима и промишљањима друштвене историјске ситуације религија је неријетко остављана изван видног поља, вјероватно и због тога што црквена религиозност и није увијек играла видљиву улогу у животу појединца и друштва. Црквена ритуална религиозност није, али обичајносна јесте. Умјесто спољашње церемонијалне, унутрашња обичајносна посвећеност. Ако је вјеровати увидима једног Хегела или једног Гетеа или једног Де Гола, религија, у нашем случају барем у обичајносној виду, трајаће колико буду били постојали људи и народи. Ово је неопходно истакнути како се у потреби за самопросвјетљивањем не бисмо, и као појединци и као нација поново задовољили лажном идеологијом — овога пута на примјер космополитизмом.

Двокњиже Николе Кољевића доноси читав низ докумената о којима званични представници политике са разних страна, ни у вријеме њиховог појављивања, нису жељели и не желе да било шта чују. Невоља је у томе што се таквом игноришућем настројењу приклања и један дио, не само онај званични, српске нације. Међутим, ради се о чињеницама које не би смјеле, због своје драстичности, оставити равнодушним ни појединце ни званичне државне институције ни друге организације и институције. Наравно, ако је вјеровати увидима филозофске антропологије, социјалне психологије, људског искуства уопште, по којима се стожер човјечности, оно најдубље што из њега долази, опет не може не хтјети чути и с њим се суочити.

Тако су представници тзв. међународне заједнице од првог дана игнорисали ријечи Алије Изетбеговића: „Ако треба бирати између суверености и мира, ја ћу изабрати сувереност.” Ове ријечи изговорио је пет-шест мјесеци прије него што је отпочео рат. Исакао их је као да је богомдани власник и господар БиХ, као да Срби и Хрвати не постоје и као да њих нити треба питати нити се они питају. Таква безочност морала је имати сигурну подршку страних чинилаца, иначе би се морала саме себе уплашити, кад се већ није умјела застидјети. У том стању односа треба потражити „разлог” за испуштање највећег ратног злочина, злочина против мира из списка инкриминисаних ратних злочина Хашког трибунала. Оуглали смо на ту моралну изобличеност коју до дана данашњега „исповједа” тзв. међународна заједница, али и на чињеницу да се међу њеним заточеницима нашао и не

мали број припадника или „припадника” српске нације. Ту застаје људско познање. Исто тако, ниједно званично око тзв. међународне заједнице није ни трепнуло, а камоли мозгу и срцу дојавило да је неопходно у политици нешто мијењати кад је Изетбеговић у ТВ наступу у фебруару 1993. године потврдио да је годину дана раније имао 100.000 наоружаних припадника „Патриотске лиге”, дакле у још увијек југословенској БиХ већ формирану муслиманску војску.

Сребреница и Сарајево су од почетка рата у жижи интересовања тзв. међународне заједнице и од почетка је „право грађанства” добио став да никакав злочин према Србима и није злочин, да муслиманска опсада Сарајева изнутра, смишљена против Срба који су остали у овом граду, који нису могли изаћи из овог града, није никаква опсада. Злочину појединаца са српске стране у Сребреници 1995. године претходе муслимански сребренички злочини над Србима у времену од 1992. до 1995. године. Број избројених српских жртава је све до данас већи од броја муслиманских жртава. (Нека жртве опросте, ово лицитирање бројевима.) Муслиманска опсада Сарајева изнутра однијела је шест хиљада живота сарајевских Срба. На ове злочине до данас ниједан суд није реаговао. Итд. итд.

Треба казати да је српска страна непрестано опомињала на овакве, готово безбројне злочиначке неподопштине, али се не смије прећутати чињеница да ни целокупна западна јавност није играла само у априори смишљеном антисрпском злочиначком колу. Никола Кољевић наводи и супротне примјере од којих неке овдје треба евоцирати. Од личности: Кутиљера, генерала Мекензија, Кисинџера, Баладира и донекле Кристофера. Од институција: *Лондонски истраживачки центар за стрављене студије* („Техника Велике Лажи је жива и здрава: хрватска је наставила са ликвидацијом Срба док тврди да је етничко чишћење српски изум”); *Јерусалимски истраживачки центар за одбрану Запада* („Број избјеглих Срба већи је од броја избјеглих Муслимана”); *Одбор за тероризам Републиканске истраживачке комисије* (1. септембра 1991. године на десетак страница темељите анализе показује да БиХ може постати „Иранска одскачна даска”). Ништа мање нису биле упозоравајуће неке анализе ЦИА-е.

У вјештичијој политичкој кухињи — коју није лако идентификовати ни по мјесту, а поготово не по конкретним актерима — ови и слични гласови су вјероватно служили за злурадо исмијавање. Поставља се питање како мали народ да опстане, ако му је, као што је то случај са Српским народом, деценијама и стољећима „додијелена” улога неподобног, злог, члана регионалне, европске или свјетске „заједнице”. Поготово ако нема јаког савезника. Филозофија историје муку мучи да се домогне увида о правом/исправном начину људског бивствовања у свијету. И овдје важи упутство: *primum vivere deinde philosophari*. Прије (логички прије) него што стигне до проблематике правог бивствовања, мали народ мора да осигура голу егзистенцију.

Ако хоће да постоји, мора на првом мјесту имати своју државу. Други услов је јединство и солидарност као нека врста заједничке силе теже. Она се не зачиње у шуштању новчаница, није дакле ствар пуних или мање пуних џепова.

Принцип душа, да још једном наведемо ријеч Едуарда Баладира, лучи оно везивно ткиво осјећања припадности некој заједници у које се може поуздати потреба за солидарношћу и јединством. Само овај принцип! И само је на његовој претпоставци могуће културно, духовно и политичко организовање и мале нације, и само је заједница окупљена око тако сазданог стожера у стању да се отпором, непристајањем и одбијањем одржава у историјском животу. Никола Кољевић је у свом *Дневнику* на увјерљив начин засвједочио истинитост и животворност овог познања. Било је то могуће због тога што су се истовремено око тог стожера сабрале мисли и осјећања Српског народа Републике Српске.

Алекса БУХА

САДРЖАЈНА И ЗНАЧАЈНА МОНОГРАФИЈА

Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918—1929*, Београд 2008

Књига Софије Божић *Срби у Хрватској 1918—1929* спада у ред најзначајнијих монографских дела наше новије историје. Судаћи по богатству садржаја и разноврсности тема, реч је, заправо о историји Срба у Хрватској од времена стварања Краљевине СХС до завођења диктатуре. Ауторка је проучила огромну и разноврсну досад необјављену али и публиковану архивску грађу и велику количину релевантне литературе. У Архиву Југославије прочешљала је фондове седам министарстава (Унутрашњих послова, Социјалне политике и народног здравља, Правде, Трговине и индустрије, Просвете, Вера и Саобраћаја), Централног прес-бироа и Двора Краљевине Југославије. Прегледала је збирке Јована Јовановића Пижона, Саве Косановића, Хинка Кризмана, Лазара Марковића, породице Прибићевић, Николе Пашића, Драгољуба Јовановића и Војислава Јовановића Марамбоа. Из Архива САНУ у Београду искористила је документа рукописних заоставштина Милана Антића, Александра Белића, Милана Грола, Миодрага Ибровца, Мирка Королије, Драгутина Костића, Раде Лежацића, Душана Лончаревића, Војислава Маринковића, Федора Никића, Николе Пашића, Милана Ракића, Стевана Роце, Станоја Станојевића, Светислава Б. Цвијановића и Јована Цвијића. У Архиву Србије прегледала је досијеа професора Универзитета а није заобишла ни рукописе Народне библиотеке у Београду и Матице српске у Новом Саду који се тичу Срба у Хрватској.

Импресиван је број објављених извора у којима је налазила податке за своју тему, а ту су, пре свега, пописи становништва, разни закони, стенографске белешке Народне скупштине, банковни извештаји, по садржају разноврсни зборници грађе, шематизми, уставни и друго, укупно 57 библиографских јединица. А кад је већ реч о броју библиографских јединица треба рећи да је искористила 45 мемоарских дела и 65 периодичних листова, махом српских, али и хрватских. Попис литературе у којој је проналазила материјале за Србе у Хрватској износи више од 400 наслова. У сваком случају изворна подлога за све теме које су добиле место у овој књизи веома је богата и разноврсна. Хеуристички део посла Софија Божић обавила је на узоран начин који заслужује похвале. Све њене анализе и сви њени закључци утемељени су на чврстим доказима који неће моћи бити оспорени накнадним истраживањем. А та накнадна истраживања могла би бити у неким архивима и библиотекама Хрватске, која ауторка књиге *Срби у Хрватској* није имала могућности да проучи. Уверени смо да ће сва накнадна истраживања теме којом се позабавила Софија Божић допунити само понеки камичак у њеном складном и зналачки састављеном мозаику.

Књига *Срби у Хрватској 1918—1929* поред предговора и увода садржи шест поглавља са разуђеним поднасловима, закључак, попис извора и литературе, именик личности, места и географских појмова.

Књигом су захваћене све области живота. Најпре је дата оцена географског простора са свим његовим особинама на којима су живели Срби. Затим су подробно саопштени демографски подаци како по појединим регијама које су настањивали Срби тако и за читаву хрватску територију. Бројчани и процентуални подаци приказани су многим лако читљивим графиконима. Према попису из 1921. у Хрватској, Славонији и Међумурју живело је укупно 658.769 становника православне вере. Исте године у Далмацији је живело 106.132 православна становника. Српска етничка подручја: Лика, Банија, Кордун и северна Далмација, изузимајући Славонију, спадала су у пасивне крајеве Хрватске. Као и пре стварања Краљевине СХС Срби су у тим областима и после настанка нове државе живели у претежно руралним амбијентима. У градским срединама њих је било у малом броју, што ће битно утицати на каснија дешавања.

Већ на првим страницама књиге Софија Божић је нагласила да су стварањем Краљевине СХС Срби из Хрватске ушли у сасвим другачији период своје историје од оног ранијег. Они су, како она каже, ступили у епоху „националне демобилизације” и нису више били тако добро „организовани као у Хабзбуршкој монархији, када су се окупљали око својих политичких странака, друштава и удружења, штампе и других институција са српским предзнаком”. Свој национални идентитет они су „без комплекса утапали у југословенски, верујући да су заувек прошла времена када је требало инсистирати на српству”. С

друге пак стране, у исто ово време, хрватско политичко руководство било је заокупљено омеђивањем Хрватске у њеним, наводним, историјским границама. Поред других доказа о геоманији хрватске политичке елите која је испољавана током двадесетих година од стране Стјепана Радића, Влатка Мачека, Анте Трумбића и Анте Павелића, посебну пажњу заслужује виђење британског посланика у Београду који је уочио да се у свести „пан Хрвата” налазила визија једне „моћне покрајине” са центром у Загребу, која би се састојала од Хрватске, Славоније, Далмације, доброг дела Босне и Херцеговине, Барање и дела Бачке.

У поглављу *Привредна структура и друштвени развој* показано је у каквом стању током двадесетих година су били аграр, трговина, занати и индустрија; како је изгледао саобраћај, како и где се он развијао; којим новчаним установама и којим количинама новца су располагали Срби. Закључак аутора је да су се индустријска предузећа налазила ван српског етничког простора у којима је преовладавао аграрни карактер. Живећи у пасивним крајевима, Срби нису имали вишак производа намењен тржишту. Саобраћајном политиком државе, изградњом железничких пруга, уопште нису били решени проблеми предела најгушће насељених српским становништвом. Иако су српске банке и штедионице располагале знатним капиталом, он није улаган у пределе насељене Србима. О привредном преображају тих предела нису водили рачуна ни новчани заводи ни држава па су они таворили у стању које се мало разликовало од оног пре стварања Краљевине СХС.

Имајући у виду чињеницу да је српско становништво у Хрватској било претежно сеоско, Софија Божић је тој социјалној категорији поклонила знатну пажњу. Она је дошла до закључка да се у сеоским срединама живело по устаљеном, давно успостављеном обрасцу, који се споро мењао. Описала је изглед и стање кућа у којима су сељаци живели. Констатовала је да су рано ступали у брак и да су се све чешће одвајали од родитеља и напуштали породичне задруге. Истакла је коју и какву улогу је имао отац а какву и коју мајка. Позабавила се и питањем исхране сеоског становништва, њиховим здравственим приликама, начином одевања и обичајима. Живот на селу, по оцени аутора, протискао је „у обављању активности везаних за пољопривредне радове, а монотонију свакодневице с времена на време су прекидале верске и породичне светковине, државни празници и политички скупови”.

Значајно место у књизи добили су народни посланик Милан Прибићевић са сарадницима, који су посредством организације Сељачких већа и листа *Српско коло* покушавали да помогну српском селу и сељацима у области аграра, саобраћаја и просвете. Њихов циљ је био да изврше привредни препород на српском етничком простору. Држава је у свему томе слабо учествовала. Она је интервенисала само

у кризним ситуацијама, као што је глад узрокована сушним и неродним годинама. У вези са ниским животним стандардом у овом одељку приказана су иселјавања и колонизације које су пратиле аграрну реформу. Што се тиче малобројног српског градског становништва, Божићева је нагласила да се оно није одрицало свог националног идентитета, да је упориште налазило у историјском памћењу, православној вери, народној поезији и традицији, који су представљали снажну брану хрватизацији.

Знатан део књиге, више од 200 страна, посвећен је питањима просвете и културе Срба у Хрватској. Препун драгоцених досад непознатих података, овај одељак монографије посвећен је питању стања у којем су се налазиле основне и средње школе које су похађали Срби, учитељима и професорима, њиховом степену знања и образовања, способностима и неспособностима, политичке и националне одређености и проблемима који су се тicali националне, понајвише хрватске искључивости. У сваком случају јасно је да је основних и средњих школа пропорционално било најмање у пределима у којима су живели Срби. И неписменост је ту била већа него у крајевима настањеним Хрватима. Овим одељком књиге обухваћена су српска културна друштва и читаонице. Подробно су анализирани њихови листови, часописи и календари. Приказано је стање у којем се налазила Српска православна црква са својим свештенством, али и однос државе према Цркви и њеним потребама. Најзад, на завршним страницама овог одељка показано је да су Срби из Хрватске били веома везани за Србију и да им ни југословенство у том погледу није чинило озбиљнију препреку. О тој чињеници, како закључује аутор, морао је да води рачуна онај део српског политичког вођства који се, у другој половини двадесетих година, придружио Хрватима у борби против Београда.

Националним и политичким питањима посвећено је више од 200 страна монографије. Најпре су приказани резултати парламентарних избора из 1920, 1923, 1925. и 1927. године, када су се Срби из Хрватске одређивали за Демократску, односно (од 1925. године) за Самостално демократску и Радикалну странку. Закључак аутора је да чврсту одређеност Срба Хрватске за партије из Србије и њихово снажно осећање узајамности није успео да наруши ни њихов лидер Светозар Прибићевић. Штавише, он је почео да губи наклоност својих присталица кад се одвојио од Србије и приближио Хрватској сељачкој странци Стјепана Радића. Знатна пажња посвећена је односу демократа и радикала и њиховим непрестаним сукобима, који су слабили национални фронт Срба из Хрватске. За разлику од Срба, Хрвати су у националном и политичком погледу били хомогени па због тога, закључује аутор, није могло доћи до српске политичке хегемоније, на коју су се непрестано али неосновано жалили хрватски политички кругови. По оцени Софије Божић, интересе Срба у Хрватској

најбоље су изражавали они представници њихове интелектуалне и политичке елите који су подржавали унитаризам и централизам. Сви остали, који су мислили другачије, били су у мањини.

По изворима којима је располагала Божићева, краљ Александар Карађорђевић био је објективан и правичан суверен. Свим својим поданицима, без обзира на верску и националну припадност, он је излазио у сусрет у складу са својим овлашћењима и могућностима, без испољавања било какве пристрасности.

Десетогодишњи период историје Срба у Хрватској, који је предмет разматрања ове књиге, обележен је непрекидном борбом за очување хрватске аутономије и против централистичког државног уређења. Та борба оправдавана је неоснованим тврдњама о експлоатацији и неравноправности Хрватске и Хрвата у Краљевини СХС, о томе да је Хрватска окупирана, да је изложена пљачки, да су у њој угрожени хрватски национални идентитет, хрватски језик, писмо и вера. Непрестано понављане, такве оптужбе дубоко су се урезале у свест и подсвест Хрвата фанатизујући их и систематски трујући њихове односе са Србима. Занимљиве и поучне су анализе аутора о томе како су и на који начин хрватско понашање тумачили српски политичари из редова Демократске, Самостално демократске и Радикалне странке, како је и на који начин реаговала држава, и како је оно протумачено у српској историографији. Божићева је закључила да хрватско незадовољство у Краљевини СХС није било утемељено у друштвеној стварности државе. Истраживања у области просвете, војске и финансија, по оцени аутора, показала су „да су тврдње о гушењу хрватских права и искоришћавању хрватских крајева плод политичке пропаганде а не израз реалног стања”. Исто тако, анализа статистичких извора показала је да у државној управи на подручју Хрватске, Славоније и Далмације Срби у читавом периоду од 1918. до 1929. године „нису учествовали у броју који је био већи у односу на њихово пропорционално учешће у националној структури, већ да је тај број често бивао и мањи”. Општи је закључак да су хрватске оптужбе о српској хегемонији биле неосноване.

Завршно поглавље књиге, које носи наслов *Биографске слике*, садржи краће портрете истакнутијих српских политичара, научника, уметника, свештеника и разних других прегалаца из Хрватске. Књига иначе обилује бројним и разноликим илустрацијама које прате излагање. Оне, међутим, у техничком погледу нису увек на нивоу ауторовог казивања. Све у свему *Срби у Хрватској 1918—1929* је изузетно садржајна и значајна монографија. Она представља прави рудник научно проверених података и закључака. Уверен сам да ће свим истраживачима који се буду бавили Србима у Хрватској после стварања Краљевине СХС до завођења диктатуре служити као незаобилазни приручник. Имајући у виду огроман труд који је уложен у настајању ове

књиге, Софији Божић можемо пожелети да истом енергијом настави истраживања и да их приведе бар до 1941. године.

Василије Ђ. КРЕСТИЋ

„ВИЈОР СЕ С НАМА ЗАМЕТНУО”

Јован Радуловић, *Од Огњене до Благе Марије*, „Евро Бунти”, Београд 2008

Знао сам и знам, од прве прочитане књиге, од *Илинштака*, да је Јован Радуловић прави и аутентичан писац, с имагинацијом која не лаже, с огромним даром који надилази овоземаљске рачуне. Тај дар, та природа писца који мора да свједочи о оном што зна, о трагедији која је прошла кроз њега и његову кућу, може по писца као приватну личност бити драматичан, па чак и погубан. Није лако то носити, свједочити о толиком злу у свијету, а остати пристојан грађанин и држављанин било кога вилајета.

Јован Радуловић прати приче из Другог свјетског рата, памти их као своје дјетињство, као најближу интиму, па то прелама кроз дјечје игре и успомене, кроз дјечја надношења над јаме безданице, јаме голубњаче, испуњене људским месом и костима; памти културну историју Српске Далмације, па све то слаже и превире у својој лабораторији и подиже на ниво визије историје и визије свијета. Његово литерарно памћење је невино и тешко, трагично, често преломљено кроз непоткупљиви дјечји доживљај, с инфантилном мудрошћу и искреношћу првотног дјечјег искуства.

Радуловић по правилу пише о својој, данас изгубљеној Српској Далмацији и њеним људима, аутентичним језиком свога свијета. Његова литература је изразито регионално обиљежена, што је у традицији великих српских прозних писаца. Тако је обиљежена и проза Сима Матавуља и Ива Ђипика, али и Боре Станковића, Петра Кочића, Бранка Ђопића, све до Радуловићеве генерације писаца. Регионално обиљежје даје тој прози аутентичност и илузију истинитости, даје писцу сигурност да се креће кроз свој свијет суверено и са познавањем сваке травке, алатке, дијела куће, нарави и обичаја, прича, легенди, митова, паралелне историје. Та укоријењеност у завичај омогућује му да пише изнутра, из свога свијета; да разоткрива унутарње напрслине и нескладе, сукобе и раздоре; да приповиједа увјерљиво колико то проза може, али и да оствари једну особену трагичну визију свијета и човјека у том свијету; човјека подигнутог на далматинском камену, на обронцима Динаре и Велебита, препеченог на сунцу илинштака и изложеног бури од које се памет мути; човјека спремног на одлазак у

свијет и у неизвјесност, али вјерног завичајном кршу, сукобљеног са суровом природом, са свијетом, па и са самим собом, коме ће се открити пролазност живота као посљедња истина, сажета у наслов изузетног Радуловићевог романа *Процао живојџ*.

Иза Јована Радуловића већ данас стоји импозантан опус: приповијетке, романи, драме, документарно-прозни и есејистички записи, телевизијски и филмски сценарији, телевизијске и радио драме. Све што је урадио, памтило се и препричавало.

Тог Радуловићевог свијета више нема — збрисан је и спржен у свега пет дана, од Огњене до Благе Марије 1995; исељен на тракторској приколици и претворен у ту приколицу, па расут по свијету. Зато нови и награђени роман носи наслов *Од Огњене до Благе Марије*. Радуловић је насловом активирао митско памћење: у свијести српског човјека Огњена Марија и свети Илија су брат и сестра, љути, пламени и пријеки свеци који управљају небеском ватром, муњама и громовима: „И Марију која муњом пали / и Илију који громом туче”, подсјећају нас на то митско памћење стихови народне пјесме. А Блага Марија ублажује ране напаћеној души и тијелу.

„Има то неке везе са ова три велика и опасна свеца, што падају у неколико дана. Не љути пророка Илију, поштуј благослове и мучеништва Огњене и Благе Марије”, говори Радуловићев јунак Кузман Милокус из своје митске свијести.

Искуство двоструког заната — филмског и телевизијског сценаристе и романсијера — уочљиво је у овом Радуловићевом роману. Он је изразито филмичан, раздијељен на кратка и драматична поглавља, исписана најчешће кратким и убојитим реченицама које погађају готово као пуцњи и удари зрна. Ова краткоћа, динамика и драмски набој, битно обиљежавају ритам и темпо приповиједања. Отуда кратки дијалози и реплике у атмосфери хаоса, слуђености и опште бјежаније и сеобе као брза наизмјенична размјена ватре. Зато Радуловићев роман нема нити може имати дугих описа и лирских излива, есејистичког домишљања ни дугих реченица — за све то нема времена при дочаравању колективне драме изгона и сеобе.

Отуда и два одлично погођена и одабрана мотоа. Први је узет од пјесника *Сеоба*, Милоша Црњанског:

„Све што сам видео у првој, најлепшој трећини живота, поцепано је као крпа. Тај свет се распао, као леш, и на све што сам имао, пала је магла.”

Зато ће Маркан Милокус, професор историје и бивши крајишки министар, чим дође у Србију отићи на гроб Милоша Црњанског:

„Прво што ћу урадити, ако ме пусте у Србију, отићи ћу на Ново гробље у Београду. У запрашеним и шупљим чизмама, у поцјепаној маскирној униформи, необријан, купићу букет ружа и однијети на гроб Милоша Црњанског. У ставу мирно, изговорићу: драги Милоше, ето, стигао сам довде, али не одустајем од тражења свог отока... *Годи-*

не ће пролазити. Ко би могао набројати тнице, које се селе, или сунчане зраке, које Сунце сели, са Истока на Запад и са Севера на Југ? Ко би могао да предскаже какви ће се народи селити и куда, кроз стошине година, као што се тај национ селио? Ко би могао набројати зрна, која ће идуће пролећа ницати на свећу, у Европи, Азији, Америци, Африци? Несхваћиво је то људском уму... Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се насавити. Има сеоба. Смрти нема.”

Други мото је сјајна пјесма Милоша Кордића на тему сеобе Арсенија III Чарнојевића:

*Не носите са собом оно што је кварљиво,
што се брзо суши, што се под ударима
вјетра распада и радом кише у смрти
прећвара. Не пакујте цвијећ лиће, коже
штављене а да их сунце није добро
прозукло, врбове свирале, јастребова
звјезда, дјечије зрбове, сијено из
корлаћа, сирење из византијских рујица;
брашно мишевима не узимајте, виљушке,
ножеве, жђанчене лонце, поклојце,
сврдла, бурџије, куке, браве, ништа
не носите. Оставите изворе који су вас
зријали, јасен изнад врћа, пијетла
са стакленим оком, зрмове из ведро
неба, вјетар морњак, заглавке за
волоvsка кола, сукнене приглавке,
уsнов, шаренице, шаре, позимаче,
ваираље, најукла огледала, бране,
и ушаве, млинско камење, жрвањ,
хљеб ражени не носите, јер све ћете
то поново морати и на неком другом
мјесту да оставите. Рекао је Арсеније
и кренуо. Гором, водом. Од уста до уста.*

Сеобе, масовни, колективни прогони народа, потврђују се као историјски српски усуд и поткрај XX стољећа; усуд који се ритмички понавља кроз историју. У својем гњеву, немоћи у поразу официр усмјерава свој хеклер у небо и Сунце, немоћан да заустави општу бјежану војске која је отказала сваку послушност. Војнике и народ поразило је осјећање опште издаје.

Драмски набoј текста, дијалози и монолози не трпе објективно приповиједање, већ је оно усмјерено на туђи глас и туђи говор. У сваком поглављу је у средишту неки од јунака из чије перспективе се приповиједа и сагледава свијет. Приповједачка перспектива се мијења из поглавља у поглавље. Отуда полиперспективизам ове Радуловићеве

прозе, њена изразита субјективизација, што доприноси унутрашњој драматичности јунака, њихових казивања, њихових гласова. Приповједају професор Маркан, његов брат Кузман, Кузманова жена Анђица, син Дакан и његова дјевојка Каја. Ту је и загонетни Шмрк, кога је ратни хаос донио однекуд из свијета и који ће опет на неко ново ратно поље. Једини од приповједача који може да говори хладне главе и који разумије шта се догађа јесте странац — канадски пуковник Лесли. Једини који иде уз свој народ да га утјешу и подржи, да види је ли његов народ достојан велике несреће која га је снашла јесте калуђер Никодим на своме магарцу Сандокану.

Причу о великој народној несрећи Радуловић развија тако што ће у средиште ставити судбину једне породице — породице Милокус. Уз браћу Маркана и Кузмана везана су два лајтмотива која се, као судбински мотиви, развијају и варирају кроз читаву књигу: уз Маркана мотив игре, балоте, а уз Кузмана — мотив тракторске приколице. Игра балоте — као у циклусу *Игре* Васка Попе — постаје метафора судбинске, изгубљене игре. Кузманов трактор ИМТ 533 постаје симбол спасења, крајишке Нојеве барке, пред ватреним потопом. Тракторска приколица је за Радуловића и његову Крајину оно што је за Гогоља у Мртвим душама тројка-бричка. Радуловић успоставља директним цитатима интертекстуалне везе са Гогољевим романом:

„Ех, *џројко*, *џицо џројко*, ко *џе* измисли...

Приколице, тракторска приколице, иселићеш сав народ Крајине, његове муке, весеља и радости, историју.

...

Зар и џи, *Русијо*, не *леџиш* као *хиџра* *недостижна џројка*?

Зар и ти, Крајино, ниси само у једном дану, постала огромна тракторска приколица.”

Али тај помало гротескно-иронични лет једног народа на тракторској приколици јесте лет у непознато и без циља:

„Циља нема. Вијор нас понио и однио, вијор се с нама приметно.”

Јован ДЕЛИЋ

О ИДЕНТИЧНИМ РАЗЛОЗИМА СТВАРАЊА И ПОСТОЈАЊА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Алекса Буха, *Српска у контексту*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2008

Универзитетски професор Алекса Буха, један од савременика и значајних, промишљених учесника у стварању и „спољном” профилу Републике Српске, латио се и пера да би о неопходном на-

станку и нужном опстанку Српске проговорио из филозофског угла, из угла политичке филозофије и филозофије историје. Дубински, смирено, разложно, непобитно и неупитно да би посведочио дубоке историјске и националне, логичке, политичке и филозофске импулсе и консеквенце у дамарима Републике Српске.

Појашњавајући, на изванредан начин, насловну синтагму своје књиге у коју су сабране ауторове изабране расправе и огледи које је излагао на јавним скуповима о поводу значајних датума и годишњица у Српској, или пак написане за друге прилике и о другим поводима (зборници, часописи), као и прегршт пробраних докумената и интервјуа, Буха на једном месту каже: „... Текст и контекст су ријечи којима, сада опет, конкретно апстрактно означавамо не више само ову или ону коначну ствар него и неку сложену ствар, и понад тога, стања ствари која учествују у њеној (из)градњи. Сложенију ствар — то значи ствар у чије је стварање уткан мноштвен и многолик грађевни материјал и чија градња/ткање траје и претрајава у времену; стања ствари, пак, учествују у стварању и постојању те сложене ствари. Остајући код овог пренесеног значења, Република Српска је та сложена ствар, за чију сложеност можемо користити метафору текст, док стања ствари можемо превести као (све)опште прилике, у метафори контекст. Дакле, наслов казује: градња и грађевина Републике Српске у општим приликама...”

Ако смо добро разумели професора Буху — Република Српска је — *текст* — а спољне околности — *контекст*. *Текст* (који је такође имао свој првобитни контекст) и *контекст* се обострано прожимају, у дијалектичком су односу у којем нужно морају бити, и тај однос могућ је и од извесне добробити све до оног тренутка када *контекст* не почне да „насрће” на *ориџинал текста* (на његову генеричку супстанцију) о чему професор Буха посебно говори у овој књизи. „... Лако је увидјети”, наставиће Буха на другом месту, „да ова књига чини ’наставак’ моје књиге *Аргументи за Републику Српску* (Матица српска, Нови Сад, 1996): и по структури и врсти текстова и по идејама, темици, ставовима и становиштима...”

У огледу *Устав Републике Српске у контексту комадања Југославије изнутра, међународних њравних аката и њредлога њзв. међународне заједнице*, Буха ће подсетити на *Декларацију о давању независности колонијалним земљама и народима из 1960. године*, у којој стоји: „Сви народи имају право на слободно одређење, на основу тог права они слободно одређују свој политички статус и слободно слиједе свој економски, социјални и културни развој (Сви народи према: *Recueil d'instruments internationaux*, New York 1998, 5, 8, 48, 47). С овим у вези, Буха закључује: „Ако се зна да је српски народ уопште прошао кроз вишевековну историју у којој је био не само колонијализован него и окупиран, ако је та историја за дијелове овог народа у БиХ-и и Хрватској трајала дуже него у Србији, ако се зна да се тај исти народ

енормним жртвама био ослободио окупатора и колонијалног статуса, онда се непримјењивање на њега принципа који су наведени, а ти и други принципи из овог рода су безброј пута потврђивани од стране Генералне скупштине ОУН, не може разумјети другачије него као намјера да се он уништи, у блажој варијанти, пак, као намјера да се врати у статус окупираног народа...”

Управо је вишевековна историја колонијалног и окупираног статуса (дела) српског народа у БиХ (као и у Хрватској) породила вишевековну, истоветну и конзистентну тежњу српског народа за ослобођењем, за уједињењем и осамостаљењем у двама покрајинама (Босна и Херцеговина). (Као и у Хрватској, дабоме, а та покрајина је била Република Српска Крајина.) Из овог, сасвим јасног стања ствари Алекса Буха детектује и изводи, препознаје и доказује, с једне стране, *јединство истоветности најдубљих тежњи српског народа у његовом историјском трајању и сећању*, и с друге, а с тим у вези — *идентитет разлога* (данашњег и вајкадашњег) *стварања и постојања* Републике Српске. Јер, вели професор, „величина сваког постојања, поготово ако се ради о људским стварима, је у његовом трајању...” С овим у уској вези, Буха се осврће и на категорије као што су *прошлост, сећање, памћење*, категорије на којима почива читава зграда *културног симболизма* (порекло заједничке припадности, истоветност историјске судбине и језик). Управо на темеље ове зграде данас крсташки насрће *аждаха глобализма* (мондијализације, планетаризације, глобализма, супранационализације, интернационализације) која би да из српског народа (појединачно и колективно) избрише сваку врсту памћења и сећања на заједничко порекло, историју, језик, културу, менталитет, обичајну традицију. На овоме месту Буха призива у помоћ своју строгу „слушкињицу” — филозофију, тачније Дејвида Хјума — његову чувену *Расправу о људској природи* (која се обилато и разложно цитира у списима нашег аутора), а тај призив је у вези са Хјумовом дефиницијом *памћења као извора личне истоветности*. А то, по нама, другим речима, значи: да би биће било увек једнако себи, у свим историјским тмушама и привидним ведринама — *нужан услов за то је памћење*. Не било које и било какво памћење, већ оно којим је нужно одређено и које одређује супстанцију тог бића. Супстанцију српског (националног, историјског и цивилизацијског) бића као таквог одређују *заједничтво порекла, историја, прошлост, језик, вера, култура, свест и самосвест о себи, менталитет, обичајна традиција*. Шта је то биће без ових одредница? Ништа! Празно место под далеким и равнодушним небом! Дарвинов двоноги примерак!

С овим у непосредној вези, Алекса Буха категорички закључује: „... Без памћења и сјећања не би био могућ живот не само у личном идентитету него ни у националном и државном идентитету, то јест у једино аутентичном и од свих лоших, најмање лошем поретку човјековог индивидуалног живота и живота у заједници...”

„Разлози стварања Републике Српске су и разлози њеног постојања”, каже Буха (у огледу *Разлози стварања и постојања Републике Српске*), и наставља: „Ако се предочи и вјеродостојно покаже њихова легитимност, биће још једном указано и на оправданост постојања Српске и смисленост говора о њеној будућности. Биће такође указано на то да дио српске нације у БиХ-и није се из обијести нашао у одбрамбеном рату (1992—1995), који је био и са димензијом грађанског рата, и са димензијом међунационалног рата и са димензијом међувјерског, чак међуцивилизацијског рата...”

О аналогiji и поистовећивању (животном значају тог процеса) *личног идентитета* и *идентитета државе-нације*, Буха посведочује следећим конкретним примером: „... Историјска наука нуди неисторичару, политичкој филозофији и филозофији историје чињенице и увиде на основу којих они могу доћи до принципа и критерија помоћу којих се лакше оријентисати у историјском плетиву што би по сваку цијену хтјело да буде Јединица, са државним или националним, иди државно-националним идентитетом. Три државе-нације нам се намећу као парадигма: Француска, Грчка и Италија. Данашњи идентитети ових држава-нација искивани су хиљадама година, које су оставиле јасне и дубоке доказе постојаности, континуитета и трајања разлога стварања и постојања ових државних творевина, и у памћењу савремених генерација дотичних нација чине њихову истовјетност. Куда год да погледају, чега год да се дотакну, припадници тих нација 'на лицу мјеста' добивају одговор на питање: одакле су, ко су, и на бази тога, куда треба да иду. Такну ли се историјске географије, она им пружа слику у којој ће се 'просторно' оријентисати и са (својим) простором лакше поистовјетити. Маше ли се (историјског) сјећања, искрснуће свијест и самосвијест о културном и језичком, политичком и државном дугачком трајању, које је објективизовано и седиментирано у толикој мјери, да нови нараштаји сваки пут имају прилику да већ садржински 'готов' богати идентитет 'потрошачки' (или деконструкционо) посвоје. Они га могу и креативно посвојити и живјети у њему као у свом другом тијелу, које је не само неупоредиво веће од сопственог него и почесто од њега и важније. Које може бити и друга њихова природа, важнија од прве...”

Преводе ли се ово на терен Бухине (наше) теме, на животодајни терен историје, културе и историјске географије српске нације у БиХ, и сада у Републици Српској — може ли припадник те нације „на лицу места” и у сваком тренутку да добије одговор на суштинско егзистенцијално (само)питање о томе *одакле је, ко је* — и на бази тога — *куда треба да иде?* Нисмо сигурни да је одговор на то питање чврст, јасан и једнозначан, и у сваком часу једнак себи. Али, једно је сигурно: Бухини ставови и промишљања у овој књизи недвосмислено упућују на нужност стварања и учвршћивања *осећања истовјетности дугачког и континуираног историјског и културног, јолиничког и држав-*

ног постојања припадника српске нације на простору покрајина Босне и Херцеговине, и сходно и истовјетно томе — данас на простору Републике Српске.

У тексту *Глобално versus национално*, написаном 1999. године и објављеном у зборнику *Српски духовни простор*, занимљиви су Бухини погледи на дух и духовни хабитус српског народа јуче и данас. „... Прије свега, упркос чињеници да је српски народ седамдесет година живио у заједничкој држави, дух овог народа није јединствен, није свуда, барем приближно једнако, у свим релевантним аспектима артикулисан и као отпорна цјелина обликован. Експеримент са југословенством као новонацијом или наднацијом апсорбовао је, у овом периоду, велику и силну националну енергију, а да не говоримо о томе да српска духовна енергија и није била усмјерена, ни јавно ни тајно, на праве националне циљеве... Срби би данас радије да не буду Срби. Наш народ је без националних амбиција. Покрет националне обнове у Републици Српској Крајини и Републици Српској није могао да обави задатак свенационалне обнове. Трагичним исходом борбе у Републици Српској Крајини, аспирације националне обнове су за дуг период поражене у овом дијелу српског народа, док код дијела српског народа у Српској те аспирације полако јењавају. У основи овог процеса не стоји само замор који је наступио послје трагичног грађанског и вјерског рата, томе није само узрок ни притисак међународне заједнице на Српску који се, било у виду протектората било у виду окупације, устремио управо против национално-духовних и национално-државних аспирација овог дијела српског народа, него преваходно изостанак те обнове у главнини народа. Ако матична држава у највећем акту свога саморазумијевања није уписала своју државотворну обавезу према дијеловима свога народа на другим просторствима, онда није далеко дан кад ће слично оријентисани људи у Српској иступити са захтјевом да се устав Српске 'усклади' са уставом Србије. Да и Српска буде грађанска република. На другој страни, СР Њемачка је себе већ 1949. године идентификовала као националну државу свих Нијемаца, дакле и оних у ДДР. Њемачкој овакав устав и национални карактер државе није сметао да буде носилац европске и глобалне интеграције, ми се плашимо да би нам изричито државно-национално декларисање препријечило 'пут у Европу'...”

На матрици политичких тема Пере Слијепчевића, а у поговору књизи овог аутора *Политичке теме* (Нови Сад 2001), Алекса Буха ће у тексту под насловом *Неојходност национално-историјског биланса и поука*, подсетити читаоце на неке пробране, а значајне аспекте Слијепчевићевог разнородног и обимног дела, аспекте који и данас зраче свежином, луцидношћу и поуком, поготово у смислу ревидирања Слијепчевићевих ставова о схватању југословенства и Југославије. „... Слијепчевић је”, пише Буха, „у негативне карактерне црте српског народа убројао недисциплину, одрицање од себе, и спремност 'на

опасне и несразмерно велике подухвате од општег интереса'. Као примјере, наводи српско држање у Првом свјетском рату и послје Другог свјетског рата." „Тако се Србија изјављује за југословенство као ратни циљ у часу кад је изгубила своју престоницу (1914), и поради југословенства енергично одбила понуду Велике Србије са границом до изнад Сплита, коју су јој 1915. године Лондонским пактом управо нацртале велике силе савезнице. Тражила је све или ништа, при чему је то 'све' значило и последње словеначко тло и последње хрватско острво..."

У бриљантном огледу *Аспекти глобализације*, Буха на темељу пробраних увида у обимну литературу о овоме малигном светском процесу, дубински трага за појмовном дефиницијом глобализације, препознајући њене почетне (фине) културолошке обресе и бенигне импулсе у неким претходним светско-историјским кретањима и догађањима — од политичке, ратно-освајачке, финансијске и информатичке, до научно-истраживачке, па чак и књижевне и филозофске сфере. Пишући о односу глобализације и националног образовања, односно о дејству и последицама овог планетарног процеса на (српску) нацију и њене културне, уметничке и образовно-васпитне фондове, професор Буха ће установити: „... Дјела свјетске књижевности могу бити вреднија од дјела националне књижевности, али она никада не могу надомјестити присност и аутентичност језичког израза, фабуле, осјећања и мисли ових потоњих. Ове објекције важе, мутатис мутандис, и за остале дијелове духовности који сачињавају национални културни идентитет. И који улазе у корпус националног образовања. Посвајање српске обичајне свијести, историјске свијести, вриједносне, митске и свијести о традицији, језичке и вјерске свијести, научне свијести, моралне и свијести о стилу живота... представља претпоставку и за установљење Ја и Ми идентитета и за учествовање у идентитету 'универзалног' појединца и 'универзалне', то јест културе 'свјетског цивилног друштва'. Треба посебно размотрити шта би се имало подразумевати као универзална историја и као универзална вјера. Постоје, наравно, и историје свијета, али то су компендији посебних историја. Не постоји историјска свјетска предаја у сингулару. Историјска наука не посредује само свијест о томе шта је и како је раније било, него оспособљава савремену свијест за предвиђање онога што ће се десити у будућности... Што је свијест о прошлости истинитија, то ће антиципација будућности бити аутентичнија..."

И текст фамозног „Дејтонског споразума” — предмет је Бухине дубинске анализе (у огледу *Дејтонски споразум и неспоразуми око њега*) којом је обухваћено, осим „биполарног” текстуалног дела — и поливалентно, и за босанскохерцеговачку *двојубу* политичку и социјалну праксу непримерено и збуњујуће значење термина „ентитет”. Говорећи управо о овом термину, професор пише: „... Ни у језицима који су ближи латинском, овај термин нема извјесно и само једно значење.

Ако га преведете као биће или цјелина и додате да се у овом случају ради о бићу или цјелини која се зове државна — мораћете да се правдате да република или федерација нису државе, иако им то својство исказују баш њина имена. Може све друго само не држава или непотпуна држава, јер шта је онда БиХ... Та половичност, недореченост и двосмисленост текста доказује да је Споразум у доброј мјери у неспоразуму сам са собом...”

А ми бисмо на овоме месту додали да можда управо из овог „неспоразума текста мировног Споразума са самим собом” у доброј мери проиходе и сви други неспоразуми, објективни или намештени, кад је реч о међународном, срачунатом толмачењу „духа” тог Споразума, на штету српског народа у Српској, дабоме. Јер, додали бисмо још: тамо где нема конзистенције, једнозначности и лапидарности у излагању материје — шта друго остаје (и преовлађује) сем (неухватљивог) и кужног духа излагачеве шепртљаве и непоштене намере?! Чак и на тај тако дефинисан унутрашњи суверенитет српског народа — међународни протектори не престају да насрћу разним захтевима и прохтевима, сменама и ограничењима, одлукама и преинакама, санкцијама и лишавањима српског народа његових ентитетских ингеренција и права. При томе се још у хору, домаћем и иностраном, говори како је Дејтонски споразум наводно превазиђен, а реч је заправо о томе да је он — и овакав какав јесте (логичко, правно и текстуално недоношче) — напосто *заобиђен*, како на једном месту подвлачи наш аутор. Или се увек изнова грубо покушава заобићи и игнорисати! Наравно, Буха овде не превиђа ни стално попуштање међународним притисцима и греховну „нагодност” српске стране, па каже: „... Већина руководства РС не престаје да, од друге половине 1997. године до данас, прави уступке на штету Републике, да мијења Устав РС, готово до нераспознатљивости у односу на првобитни текст Устава, да, што милом што силом, али увијек под принудом, пристане или ’пристане’ на врховну судску инстанцу на нивоу БиХ, на заједничку војску, на измјештање читавог низа законодавних и управних функција на БиХ-органае, за полицију се одавно кроје слична ријешења, док се за школство и здравство, пољопривреду и друга подручја одавно припремају ’кровни закони’. На дјелу је поново градња од крова, а да су се темељи заобишли...” С овим у вези, Буха ће истаћи:

„... Није тешко закључити да нас смјер који су међународни чиниоци натурали за реализацију и ’тумачење’ Споразума води у стање због којег је избио рат прије тринаест и по година. Човјек мора бити будала, па да то не сагледа. Срби су присиљени да признају да су и оно што нису, да су учинили и оно што нису, али не вјерујем да постоји сила која ће их принудити да не виде оно што виде и да не разумију оно што разумију. Добровољаци и за ово претварање има, наравно, и у овом као и у другим народима...”

Из текста *Једна ријеч о Српској*, изговореном на скупу Српског народног покрета „Избор је наш” у Бањој Луци, 23. септембра 2006, и објављеном у часопису *Нова Зора* (11—12, 2006), цитираћемо поенту овог текста: „... Оспоравање, громогласно, права РС на референдум је саставни дио менталитета из којег се Србима оспорава било које право слободног, демократског, достојанственог постојања као народа. Упутите их на побројене међународне документе у Преамбули Устава БиХ и у додатку Уставу БиХ, којих је обавезно да се придржавамо, па ће прочитати да је право на самостално одлучивање о државној судбини потврђено у барем четири документа са тих спискова.”

У скупини документа о раду и деловању СДС, као и Министарства иностраних послова РС под Бухином „палицом”, и поготово у четрнаест (одабраних) интервјуа које је Алекса Буха дао штампаним медијима у периоду 1992—2005. године — налазимо одразе и илустроване, конкретне примере његових теоријских, филозофских и политичких промишљања и ставова управо о — *Српској у контексту*.

Филозофски поглед (можда неубичајен за наше штуре, ригидне социополитичке прилике) на *Српску у контексту* чисто је научно идентификовање, читање и тумачење *идентичности* и *разлога* стварања и постојања Републике Српске. Толико лапидарно и убедљиво, да би ову Бухину књигу (као и његове друге књиге) увек требало да консултују, данас и сутра, сви они у РС (и ван ње) који бране, или мисле да бране, позиције и достојанство прве српске државе западно од Дрине и права српског народа који у њој покушава да опстане. У овоме контексту неизоставно би требало консултовати и књиге Николе Кољевића, Милорада Екмечића, Николе Поплашена, Слободана Наградића и још понеког!

Анђелко АНУШИЋ

СИГНАТУРА ИНТЕЛЕКТУАЛЦА

Мирко Зуровац, *Сигнашуре савремености*, „Ривел Ко”, Београд 2007

Један од наших најугледнијих филозофа данас, и свакако најугледнији естетичар, Мирко Зуровац, поделио је 455 страна своје књиге *Сигнашуре савремености* на уводни део *Крајња аутиобиографска рефлексија*, део први *Метафизички њуш Европе*, део други *Евројска судбина српског народа* и део трећи *Разговори у миру и немиру*. Прецизније речено, аутор је на овај начин разврстао низ пригодних текстова и интервјуа насталих у временском распону од 1995. год. до 2003. год.

Сасвим је уобичајено да се разнородни текстови који су настајали у различитим временима, најчешће као резултат изнуђујућих спо-

љашњих пригода и захтева, разврстају на исто тако спољашњи начин, да би се читаоцу-примаоцу омогућило лакше кретање и лакше налажење заједничког садржаоца наоко разнородних тема.

С друге стране, ако је, као овде, задатак да се књига представи будућим читаоцима, тада је неопходан један херменеутички захват који би на унутрашњи начин, заправо начин примеренији унутрашњој интенцији ауторовог филозофирања, изнео на видело саму ствар. У том смислу, ако *разумети нешто* значи *учинити то презентним* за садашње разумевање, сматрамо да *Сигнајуре савремености*, после поменутог херменеутичког захвата, представљају одговарање на следећа питања: *шта је интелектуалац, како рехабилитовати везу политике и етике, како мислити Европу, те који су то генерални погледи аутора на ствање уметности и естетике?* Дакле:

Шта је интелектуалац

Уколико се сложимо са овако формулисаним питањима, постаје јасно да на њих може да покуша да одговори једино неко ко представља фигуру „ангажованог интелектуалца”. Фигура интелектуалца је, вероватно, примерено одређена преко темељног приговора који се иначе упућује интелектуалцима, а на који Сартр одговара у име аутентичних интелектуалаца: интелектуалац је неко ко се меша у оно што га се не тиче. Другим речима, интелектуалац је неко ко је стекао опште уважавање својим делом од вредности, али под одређеним околностима он почиње да „злоупотребљава” ово уважавање признатости и почиње да залази и у домене изван оквира своје надлежности, да смета и ремети пројектовано стање ствари које је пошло од сасвим других и хетерономних принципа. Нама се овде нуди сведочанство самог аутора о томе у ком тренутку и зашто је он сам почео да се меша у ствари које га се до тада нису тичале.

Ко год познаје Мирка Зуровца, као студент, колега, или сарадник у ма ком смислу, потврдиће да се ради о једном од најпосвећенијих припадника наставничког кора на Филозофском факултету у Београду, који је на најсавеснији могући начин обављао наставничке дужности, без саморекламерског указивања на своје прегалаштво, труд, силне часове проведене на испитима, као и без оних рутинерских афектација тако и толико присутних у универзитетском амбијенту. Готово кантовски тачно, ишао је рутом кабинет—учионица—кабинет, без свраћања у кулоаре, факултетске „салоне”, „важна места” у којима се кроји кадровска политика или се неком страсно ради о глави. Мора се признати да је то штимунг који влада на свим универзитетима, то нешто неухватљиво арканско на интелектуално посредован начин, па су можда многи и ликовали што је Зуровац остао прикраћен за партиципацију у тим бројним не баш бенигним враголијама, али он је био неосетљив на те, иначе, тешко одољиве изазове, неспретан и недовољно пластичан за „кооперацију” и — да! — неустрашив у од-

носу на претње! Од себе уљуђен и *једино* на себе ослођен, без иког утицајног поред себе, без гуруа, животног ментора, спонзора било које врсте, без наклоњеног политичког моћника или ма ког ауторитета било ког порекла, ничији миљеник или протеже, а окружен педигриранима, наследницима старих богатстава, свим могућим беспрекорним грађанима, агресивним ариivistима, најављивачима великих намера, онима одувек већ генијалним, претендентима, дакле у таквој специфично у-кругу-двојке београдској ситуацији, Зуровац упорно ћути и још упорније ради: „по преласку у Београд, нисам се трудио да уђем у јавни живот, а поготово не у политички. Био сам потпуно усмерен на оно због чега сам и дошао у Београд, да бих оправдао поверење које ми је указано” (стр. 404).

И онда, наједном, излази из оквира своје надлежности, како каже Сартр, који му је, чини се, својим делом већ рано „помогао”, почиње да се меша у ствари које га се нису тичале, сви су изненађени, па како сад то, под чијим ли је утицајем, „чији ли је?”, „ко стоји иза њега?”, питају се сви који пројектују своје уверење да се мора бити нечији, уколико се неко одважи да иступи у јавност. Сви су већ чланови неке партије, а њему се не дозвољава да не буде члан ниједне. Па да ли је он уопште спреман за ову ситуацију, питају се они који су одувек спремни на све. Он, по обичају, иритирајуће мирно одговара: „Занемаривање дневне политике и потпуна преданост упознавању савременог света код мене нису били ни у каквој супротности. Напротив, скоро потпуно занемаривање дневне политике омогућило ми је потпуно предавање истраживању и упознавању суштинских снага савременог света, али не на основу реклама и новинских извештаја, већ преко озбиљне литературе, филозофије и уметности” (18).

Дакле, Зуровац је дочекао сасвим спреман ову ситуацију. Ангажовао се, постао инволвиран, изашао у јавност: „Нисам се могао држати по страни као раније, пре свега због велике неправде за коју је било очигледно да се чини српском народу” (19). Тренутак започињања ангажмана није био арбитражан, а мотив не беше афективног порекла, него је одређен стањем саме ствари, политичке констелације која је филозофски рефлектована. Као теоријски човек и интелектуалац, Зуровац нигде неће посегнути за партикуларним емпиријским договорштинама, неће одговоре тражити у сумњивим реинтерпретацијама историје, религијским интерпретацијама, теоријама завере, приватним грађанским архивама и апокрифним предањима, журнализацији стварности, већ ће себи и нама поставити темељно питање: како је могуће да европска мисао, у складу с којом и сами мислимо и којој заправо дугујемо структуру наших хабитуса, наједном почиње да заказује у тој мери да нагиње ка томе да фалсификује стварност, да лаж проглашава за истину и да нам отуда будућност изгледа толико претећа? Наиме, доминантна временска екстаза за филозофију јесте будућност, зато што она одређује модалитете практичко-политичког дело-

вања, па морализам и идеализам интелектуалца произлазе одатле што он већ живи у далекој будућности те о нашем времену суди са гледишта будућности.

Проблем је, међутим, што сви, можда чак и већина интелектуалаца, данас и овде, не мисле као Зуровац. Из сазнајно-теоријске и практичке перспективе они би то требали, али они то не чине — питање је зашто то не чине. У том смислу аутор представља историју појма *интелектуалац* завршавајући је са фигуром Бернар-Анри Левија који црта слику интелектуалца данашњице: „Он се никада не би залагао само за ствар, него час за ову, час за ону тенденцију ... он ће се служити неодређеношћу. Он ће бити против кад буде неподношљиво да се буде за. Он ће бити за, када буде смешно бити против” (314—315). Из овога је видљиво да савремени интелектуалац није више у стању да се држи грчког идеала, говорећи увек „исто о истом”, већ да се држи кон-формно, дакле у сагласности са тренутном формом преовладавајуће тенденције у јавном животу. Зато тај тип интелектуалца бива увек прикован за партикуларно, упире прстом у „ту и ту неправду”, не успева да се држи универзалистички и тако доживљава властиту смрт; уосталом, није ли то већ предвидео и Фуко који каже да је „интелектуалац именица мушког рода, друштвена и културна категорија рођена у Паризу у време Драјфусове афере, умрла у Паризу крајем 20. века јер, очигледно, није могла да преживи *пројаси универзално*”. Слично и Зуровац: „... они су изгубили способност да се одазову позиву универзалног, а без тога, опет, нису у стању да се одазову позиву савести и ангажују као високо морални људи” (315).

Интелектуалац је по претпоставци онај ко се држи саме ствари на универзалан начин, али је напросто чињеница да се он, данас и одувек, често повија и стрпоштава у политичком реалитету; такви примери су скоро непробројиви, чак када се ради и о онима највећег теоријског формата. Још увек морамо сматрати тајном како је и под којим условима могуће да неки интелектуалац почне, у одређеном тренутку, да се повија према владајућем симболичком поретку, да почне да подржава лозинке и флоскуле текућег светоназора, да рентира услуге, да дозволи да постане звезда и да се потом брзо угаси. Управо то се пита и Зуровац. Да ли је у питању саморентирање по распродајним ценама, или булимијска наклоност према рециклираним идејама; да ли то приписати лукративном импулсу, или, напротив, фасцинацијом моћи; да ли је то скуп, дакле, среброљубаца, или скуп људи фасцинираних и импресионираних моћи?

Рехабилитација везе политичке и етике

Разумети *Сигнајуре савремености* значи отворити могућност да се та књига чита и у кључу који нуди горњи наслов. Могло би се отуда рећи и да Зуровац упућује апел за поновно култивисање узајамности оног политичког и оног етичког, пошто као да постоји нека ано-

нимна инстанца која истрајно и иза леђа ради на њиховом раздвајању. И он, а и ми заједно с њим, сматрамо то питањем од готово пресудног значаја за наш данашњи политички тренутак.

Покушај раздвајања политике и етике је данас на делу на свакој тачки земаљске кугле и око сваке спорне ствари. Политика је, наиме, већ са Макијавелијем изгубила свој изворни аристотеловски смисао и припадајућа одређења и кренула путем аутотехнификације, да тако кажемо. Као техника и готово искључиво као техника, политика је постала пуко техничко оруђе за произвођење притиска од стране оних који имају моћ. То оруђе је застрашујуће моћно пошто је политика раскинула све везе са свим властитим пратећим моментима које је схватила као оптерећујуће, а посебно са етиком — са етиком из које је израсла као „научно истраживање о људским стварима”.

Наш аутор посматра раскидање етичког и политичког управо на подручју, за нас актуелног, *евројског ишћања*. „Сви они који се позивају на императив европске интеграције морају знати ... да једина Европа са којом треба разговарати јесте она са којом се не мора преговарати” (150—151). Јер, нажалост, сведоци смо да се из преговарања укинуо правни еквилибријум, те да је то преговарање постало пуко техничко трговање по нереалним ценама. Зуровац и именује и дели то широко распрострањено расположење затомљеног разочарења спрам тога да је Европа етику као властити изум, дакле као оно настало из-ума, исисала из политике и тако је неодговорно и испод властитог нивоа мисаоног држања, свела на пуки штап-шаргарепа механизам.

Раздвајање политике и етике је, заправо, исто што и неприципијелно политичко поступање. Поновно инсистирање, отуда, на рехабилитацији узајамности политике и етике, није неки покушај нереалистичког обнављања те античке везе, дакле нечег што би данас изгледало гротескно и застарело у савременом политичком реалитету, већ је то чисти задатак филозофије да се изнова побрине о оном основном и принципијелном као о условима и властитог и политичког живота. Могло би се рећи да основни штимунг књиге *Сигнајуре савремености* представља принципијелно ауторово залагање за принципијелно држање у политици, које се може постићи једино имајући стално на уму да је филозофија та која на битан начин одређује лик Европе. Дакле, за Зуровца, одустајање Европе од принципа јесте исто што и њено одустајање од филозофије.

Напустити властите принципе, властити архе, властите изуме као што су етика и политика и при томе игнорисати њихову изворну сраслост, за Европу може да значи једино сећи властиту грану оног јединственог типа рационалности на којој Европа „седи”, почевши од античке Грчке. Зуровац овакво држање Европе демонстрира на разарању Југославије. „Југославија је била европска творевина према свим ваљаним мерилима европског начина живота и према модерном на-

чину политичког мишљења ... Управо ово јединство у многострукости које је било постигнуто у заједници југословенских народа, остаје не само повесна формула европске егзистенције, већ регулативна идеја коју Европа тек треба да оствари ... Југославија је била толико европска творевина у модерном значењу да је она постојала не само уколико је европска, већ и обратно: да сама Европа постоји само уколико је југословенска, у смислу у ком је Унамуно сматрао да је Шпанија толико европска колико је у стању да Европу учини шпанском” (152—153). Другим речима, разарањем Југославије Европа је брахијално раскинула везу етичког и политичког, пошто је Југославија некада створена по самонаметнутим европским законима, дакле на моралан начин. Пошто је Европа поступила аморално, ми разарање наше бивше земље можемо једино да посматрамо као један преседански криминални случај. Нема тог типа политичке рационалности, нема тог „државног разлога” којим би се овакво разарање могло оправдати, па отуда не треба бити профета па знати да ће оваква антиевропска тенденција разорити и саму идеју Европе. Ко год се имало кретао по интелектуалним центрима Европе, зна да управо овај дух разарања дува у једно евроскептицизма.

Ипак, било би сасвим погрешно очекивати да оправдано ауторово огорчење мути поглед његовог духовног ока. Он је и у најоштријој критици присебан, јер је вођен колико филозофском рефлексивом, толико и фронеизисом. Управо тај моменат практичке разборитости његовог хабитуса, говори му да је наша епоха све несклонија према мисаоном самоодношењу, да се ми, заправо, налазимо у добу највеће опасности баш зато што је политика потпуно технификована, али да се управо у том добу највеће опасности крије и оно спасоносно, а то је управо инсистирање на рехабилитацији изворног европског мишљења.

Како мислиши Европу

Иако наш аутор ниједног тренутка није захваћен никаквим афектом, ресантиманом, али ни било каквим болећивим сентиментализмом према „прохујалим временима”, ипак каже: „Живимо у веку туге једне генерације која присуствује прогресивном распадању духовне хране читаве епохе у којој се формирала” (113). Ако се, дакле, распада духовна храна наше епохе, то значи да она и гњили, што значи да се распада и гњили дух Европе. Можемо ли се с пуном мисаоном одговорношћу одважити на једну такву далекосежну, али и фаталну екстраполацију, која не значи ништа друго до да се тиме укидају и властите духовне претпоставке које коче сваку властиту духовну репродукцију? Изгледа да ни наша ни следећа генерација неће моћи ни на који начин да истовремено суспендује то питање и да некако поред њега живи. Да ли и како можемо да мислимо то питање и тако издржимо у његовој напетости?

Могло би се рећи да Зуровац за овакво стање света наводи сличне разлоге које наводе и водећи филозофи наше епохе; дакле: „Узроке ове велике духовне кризе треба довести у везу са модерним наукама за које је карактеристично да свој предмет не налазе као готову датост, већ га саме одређују са свог становишта и тако га из основа производе ... наука је постала техника, монструозна објективност чији процеси настају и функционишу сами од себе ... Тако специфична западњачка идеја Ума, узета у свом најопштијем облику, налази своје остварење у измењеном појму стварности. Метафизички схваћена стварност више не постоји ... Не постоји више ни политичка стварност као отеловљени национални мит, а још мање као идеолошки апсолут. Са наступањем нове стварности ишчезава старо значење правде као обухватног закона ..., правде као универзалног закона људског историјског живота ... Потпуно је успешна једино беспошtedна суровост. Полхлепа за профитом засењује све људске побуде” (114—115).

Ако је ово нека „нова Европа”, и ако се она драматично разликује од филозофски фундиране „старе Европе”, тада је Зуровац у праву када каже да је „данас на делу Европа против Европе”. Ако је то тако, тада се све наше политичке грешке, несналажења, неспретности и евидентни промашаји, могу посматрати у светлу самоскривљене наивности која резултира у томе да не разумевамо с ким имамо посла. Да поновимо: живели смо у земљи која је непоречно била чиста умска творевина, буквално у Хегеловом смислу, па смо отуда и имали поверења у наше претензије да светску збиљу схватимо као ону прожету умом. Отуда је напросто неизводљиво да смо у таквој збиљи имали неке аутодеструктивне и деструктивне политичке намере. Зуровац управо из те перспективе обеснажује сваки покушај самоокривљавања „за оно што нас је снашло”, као нешто потпуно лицемерно. Југославија се свим својим уставним устројством и припадајућим политичким делањем стално самопотврђивала као призната државна субјективност, па је отуда немогуће претпоставити да се она могла саморазорити, без икаквог спољашњег разарања, како нас у то уверава Европа. Нема те рационалности путем које би се могло доказати да је та земља тек тако, на неки пуко хировити начин, историјски неодговорно и као неки морибундус, под ноге бацила филозофију и културу засновану на грчко-европским принципима, науку засновану на најмодернијим англо-саксонским концепцијама, социјалну државу којој се данас враћају под претњом планетарне катастрофе, политику безбедности засновану на свим текућим европским документима и јединствену многоструку и богатство вишенационалног живљења. Мора се одбити позиција у којој ћемо имати улогу аутофорензичара, већ се морамо мисаоно упутити ка извору варварског поступања према нама.

Без обзира на произвођења различитих артифицијелних баријера и условљавања, ми смо одувек већ у Европи, па иако усред најнеповољнијег могућег положаја, морамо истрајати у питању *како мислиши*

Евроју. Сматрамо да се аутор управо залаже за то да издржимо у том питању, да му повратимо достојанство и управо одатле наставимо да црпимо легитимитет за очување властитог достојанства. Нипошто случајно, Зуровац целокупним филозофским држањем око питања *како мислићи Евроју* заступа исто што и један од најевропскијих духова, Едмунд Хусерл, који још пред други светски рат, у *Кризи европских наука*, каже: „Криза европске егзистенције има само два излаза: пропаст Европе у отуђењу од властитог рационалног смисла живота, расуло у нетрпељивости према духовности и пад у варварство, или препород Европе из духа филозофије, преко хероизма духа који коначно превладава натурализам”.

Погледи аутора на сјање уметности и естетике данас

Познато је да је естетика главно истраживачко подручје професора Мирка Зуровца. Поред оног најважнијег, а то је да је он наш најплоднији писац из области естетике, треба имати на уму и његова бројна иступања на скуповима посвећеним уметности уопште. Неки његови ставови у вези с уметношћу и естетиком изнесени су и овде на прикладно лежеран, али нипошто мање строг начин.

Размишљајући о озбиљној уметности у знаку духовне кризе, Зуровац констатује да је оно метафизичко у уметности постало затурено, пошто није позитивно захватљиво, тј. захватљиво на једини начин на који „савремени човек” још уопште може да било шта захвати: „Оно што сусрећемо као уметничко није више оно само у свом смислу, већ само један његов повесни облик” (125). У складу са свим претходно реченим, за очекивање је да се данас на уметност врши притисак да постане део културе и тиме средство да се реалност потисне и заборави. Другим речима, у општој спектакуларизацији живота од уметности се тражи да производи осећања, тј. да производи лепоту као субјективни доживљај апстрактне патње и бола, апстрактне људске тескобе и страха, да би се реална патња, бол, тескоба и страх одложили; или, како би рекао Фројд: „Зна се да се уз помоћ разбијача брига у свако доба може избећи притисак реалности и наћи уточиште у неком сопственом свету, где су услови осећања повољнији.”

И у другим интервјуима Зуровац ситуацију у којој се налази данашња уметност боји тамним тоновима; он то никако не ради због неке интелектуалне зловоље, или као неки уморни циник коме су све ствари одавно прозирне, већ зато што сматра да је данашње време најмање склоно да допусти мислиоцу да се пита Шта је уметност? Наше доба је сувише нестрпљиво и сувише арогантно да би себи дозволило да одмах, како зна и уме, без оклевања и на силу, не реши то питање — наше доба је фасцинирано решавањем и не допушта да неко као Зуровац и даље то питање сматра тајном, а да га при томе страшно пропитује без намере да га икада напусти. Речју, наше доба не жели да призна да људски род опстаје захваљујући тајнама, можда

и пре свега, тајни уметности. У том важном смислу слободни смо читаоца упутити на текст *Тајна уметности*, у коме се налазе у кондензованом облику главне ауторове поставке које се односе на естетику и уметност.

Садржај књиге *Сићнајуре савремености* поделили смо, ради продуктивног усмеравања читаоца, на четири тематске целине, мада би свакако и нека друга подела довела до неких другачијих и продуктивнијих диференцирања. Али, како год неко изложио садржај ове књиге која ће, убеђени смо, бити све примеренија развоју догађаја, тај мора признати да онај ко је писао ову књигу мора припадати оној реткој егзистенцији која у себи садржи и моменат софије и моменат фроне-зиса, тј. да мора поседовати ту ретку егзистенцију која обједињава и теоријску и практичку мудрост. Јер без тог срећног омера, не само да не би успела ова књига, него не би успела ни егзистенција која је у стању да је тако артикулише. Сведоци смо, наиме, најчешћег случаја да нешто од ове две поменуте особине закаже, па имамо или бриљантна теоријска извођења праћена неком врстом патетичне врунице, или врло убедљива темпераментна излагања без теоријске стрингентности. Зуровац, овде, у форми есеја, у форми за коју је потребно мајсторство да се на малом простору прегнантно а јасно артикулише проблем, излаже најтеже теоријске и практичке, али и поиетичке проблеме, а да га животна важност тих проблема не уводи у еуфорична претеривања. Ево књиге!

Слободан ЈАУКОВИЋ

ИСПОВИЈЕСТИ О ЗАГРАНИЧНИМ СУДБИНАМА

Мирко Демић, *Молски акорди*, „Агора”, Зрењанин 2008

Међу савременим српским прозаистима позиција Мирка Демића (Горњи Класнић код Глине, 1964), само на први поглед изразито је ненаметљива, а након пажљивог увида у његов књижевни рад несумњиво је да упућује на разумијевање суштинских поетичких токова националне литературе на прелазу из 20. вијека у нови миленијум. Демићево прозно писмо на најбољи начин указује на креативну симбиозу различитих поетичких идеја, на равноправна искуства стварносне и постмодерне прозе, тако што је од прве наслиједио вјештину обликовања приче и причања, те дискретног чувања емоције као врхунског умјетничког достигнућа, а од друге способност разградње традиционалне слике свијета, креативан однос према стваралачком језику, вјештину спонтаног играња књижевним поступцима, те успостављање нових значења, нових смислова и нових мозаичких цјелина из тих

привидних крхотина прошлости и садашњости. Уочљиво је то у свим његовим објављеним књигама: *Јабуре Хесџерида* (1990), *Сламка у носу* (1996), *Тилибар, мед, оскоруша* (2001, 2005), *Ајокрифи о Фуријули* (2003), *Служе хировишоџ лучиноше* (2006), а умјетнички можда и најоствареније у најновијој књизи прича *Молски акорди*.

Књигу сачињава једанаест само привидно разноликих прича, а заправо обједињених сличним, ахасверским судбинама протагониста у чије се животе намјерно или случајно умијешала политика, тако да су постали „њени робови, сапутници, а понајчешће жртве”. Наративни хронотоп ситуиран је најчешће у заграничне српске просторе (или у свијест реалних јунака који су у српску матицу допловили као избјеглице), а смјештен је у временски распон од средине 19. вијека (од политичког доба и националне судбине Јакова Игњатовића), преко немирних година између два свјетска рата (исказаних кроз емигрантску судбину једног руског монаха који је бјежећи из царске Русије након Октобарске револуције дошао све до једног банијског села, а затим извршио самоубиство у Београду на крају Другог свјетског рата, немајући снаге да се суочи са руском Црвеном армијом), преко инфорбировских и голооточких година „које су појели скакавци” (исказаних кроз судбину Николе Чучковића), до савремених дана (грађанских ратова у посљедњој деценији 20. вијека који су били условљени распадом Југославије).

Тако осмишљен наративни хронотоп комплементаран је и са добром композиционом организацијом читаве књиге тако што су прва (*Jesus Nazarenus Rex Iudaeorum*) и посљедња уврштена прича (*Стиазлени ореол*), које су иначе везане за непосредну ратну судбину Републике Српске Крајине, постављене тако да чине приповиједни оквир, док су остале приче распоређене у хронолошком низу од средине 19. вијека (*Неверник усред револуције, Загранични разговори*), па све до година које су претходиле Првом свјетском рату или улиједиле након његовог окончања (*Молски акорди, Nomen nescio, Пуш њод којим се стиаза увија*), те година након Другог свјетског рата (*Житије Николе Чучковића*), или савремених судбина на крају 20. вијека (*Животи је ѡредстава за друже, Лук и вода, Ружичастии белег исход кључне кости*). Посебно драгоцјену композициону функцију у *Молским акордима* заузима завршна *Каденца*, као врста аутопоетичког коментара и могућег разјашњења подстицаја за писање о појединим судбинама и темама, али и разумијевања, повремено и мистификације, појединих наративних поступака, те упућивања у могуће начине читања ове књиге.

Све то је изложено кроз различите приповиједне перспективе, које упркос томе да ли су претендовале на објективност стојне тачке наратора или на активну дјелатну позицију у којој је приповједач учесник и свједок, увијек су драматизоване и пропуштене кроз личне доживљаје и аналогije проистекле из непосредне пишчеве заграничне и избјегличке судбине. У том смислу, приповједач настоји да се поигра-

ва својом улогом, да је мистификује, умањује или прикрива, тако што се представља као слушалац и преносилац туђе приче и туђе судбине. Такво је, на примјер, излагање приче о пијаним српским добровољцима који су на ратишту у Хрватској разапињали лименог Христа (*Jesus Nazarenius Rex Iudaeorum*). Понекад је то засновано на истраживању документарне грађе од прије 160 година, изложене из исповиједне перспективе Јакова Игњатовића, којом се покушава разјаснити несхваћена политичка и национална судбина овог значајног књижевника српског реализма (*Неверник усред револуције*). Понекад је то испитивање проблематичне аутобиографске грађе из сјећања књижевника Јована Авакумовића на његов сусрет са Омер-пашом Латасом и што је још вредније на извјесни сусрет пјесника Ђорђа Марковића Кодера са Латасом у вријеме Херцеговачког устанка 1861. године (*Загранични разговор*). Понекад је приповиједање осмишљено као реинтерпретација сеоске легенде о руском емигранту, свештенику и монаху који је након пропасти царске Русије покушао да пронађе уточиште за своју емигрантску и избјегличку судбину у једном банијском селу (*Nomen nescio*). Понекад је то синтеза документарних извора и снажне имагинације, као што је случај са обликовањем слике о последњим данима Петра Кочића и Душана Срезојевића у београдској лудници током Првог свјетског рата, изложена из Срезојевићеве субјективне перспективе, те снажне имагинације која је те судбине укрстила са сличним судбинама Саве Мркаља и Фридриха Хелдерлина. Демићева приповиједна перспектива је утолико драгоценија што представља и дискретну полемику са крајње проблематичним сјећањима о истим догађајима која је оставио Милан Јовановић Стоимировић (*Молски акорди*). Понекад је приповиједање представљено као приређивачки покушај реконструисања једне трагичне голооточке судбине (*Жиције Николе Чучковића*). Понекад је то драматизовано субјективно казивање главног протагонисте, као што је исповиједање о трагичној раскоријењености и самоубилачкој судбини политичара и публицисте Адама Прибићевића (*Пуш под којим се сјаза увија*). Понекад је то судбина неименованог глумца, који оболева од своје улоге, испричана кроз драматизовану епистоларну исповијед његове кћерке (*Живош је њпредсјава за друже*). Понекад је приповиједање онеобичено кроз антропоморфизовану перспективу породичне фотографије из ратних година у Хрватској, која је фантазмагоричном снагом спасила разарање и спаљивање куће. Утолико је снажније доживљено што се ради о непосредном аутобиографском искуству, тј. о фотографији пишчевог дједа (*Сјаклени ореол*). Понекад је приповиједање повјерено јунаку који је драматизовани свједок туђе судбине. У овом случају се ради о старици која се заљубљује у скрханог драмског писца (мада то у причи није именовано препознатљиво је да се ради о Душану Роксандићу), тако што га упознаје пред крај живота док проживљава избјегличку судбину у једном београдском старачком дому, пошто је морао да

побјегне из Загреба (*Лук и вода*). Понекад је то њжна интимна исповијест, саопштена у форми драматизованог солилоквија о тајној љубави тонског сниматеља према радијској новинарки, иначе срећно удајој супрузи и мајци (*Ружичастии бележ исиод кључне костии*), која је утолико драгоцјенија што је кроз дискретни уводни коментар скромно упућивала на сродност са гласовитом Чеховљевом причом *Шала*.

Равноправно са вишеструким унутрашњим перспективама казивања, Демићево приповиједање је богато разноликим значењима и актуелним идејама, које већ стољећима опсједају српски народ, а најпотпуније су исказане кроз сродне судбине јунака. Демићеви књижевни јунаци, било да су плод имагинације или да су засновани на стварносним прототиповима, представљају браћу по раскоријењености и браћу по психичкој поцијепаности њиховог бића. Идеја ахасверског усуда, проистекла из избјегличке и сваке друге раскоријењености, те идеја политике као трагичног усуда српског народа, а нарочито лудила као психичког усуда српских писаца и народних вођа, најпотпуније долази до изражаја у најбољој причи *Молски акорди*, по којој је читава књига с правом и добила наслов. Испричана из перспективе трагичног пјесника Душана Срезојевића, који је у исто вријеме био у београдској Душевној болници кад и Петар Кочић, у годинама аустријске окупације српске престонице током Првог свјетског рата, прича прераста не само у меланхоличну, молску исповијест о трагичном усуду пјесника Саве Мркаља у бечкој лудници, те Петра Кочића и самог Душана Срезојевића, него и у велику метафору људских страдања и патњи, психичких и менталних пропадања условљених или снажном политичком опсесијом, борбом за национално ослобођење поробљеног народа, или осјећањем трагичне и несхваћене љубави, или опет ахасверског неприпадања добу и простору у којем су напуштени од свих. Приповиједна перспектива умоболног Срезојевића заснована је на виспирним просвјетљењима његовог начетога ума, зато су запажања о Кочићевој болести, поготово о писмима која је сам писао, а у својој помућеној свијести вјеровао је да их добија од Саве Мркаља из Беча, заснована на проницљивим анализама лудила, али и друштва које није било спремно да се истински суочи са тим проблемом. Кроз вјешто укрштање наративних проспекција и ретроспекција, кроз смјењивање Срезојевићевог исповиједања са псеудомркаљевим епистолама, сазнајемо размишљања о бројним писцима и догађајима. Упечатљив је Срезојевићев однос према Бранку Радичевићу или Кочићев однос према Ђури Јакшићу и Скерлићу, а нарочито су впечатљиве Срезојевићеве ретроспекције о изворима лудила. Кад је о Кочићу ријеч, коријене психичке болести проналазимо још у раним његовим писмима и причама, док су извори Срезојевићевог лудила доведени у везу са несрећном љубави према дјевојци Јованки, која је била виђена као престолонаследникова вјереница.

По исповиједној, молској интонацији приповиједања, по трагичном доживљају свијета, по укрштеним идејама раскоријењености, политике као националне судбине, самоубилачких порива и лудила као неминовности, веома је упечатљива прича *Пућ под којим се сџаза увија*. Кроз исповиједање Адама Прибићевића, отворене су старе ране судбине Срба из Хрватске, чије поријекло је најчешће било „срамни печат и ненадокнадиви хендикеп”. Сваки тренутак Адамовог живота, свака реченица коју је исписао била је натруњена политиком. Захваљујући политици Адамова породица се снажно уздигла и још снажније срушила. Врхунац тог успона представљао је његов старији брат Светозар, док је Адаму припала трагична судбина да буде посљедњи биолошки изданак читаве породичне лозе. Нарочито су потресне стране исповиједања о забушантској и дезертерској улози у Првом свјетском рату, када је симулирајући лудило да би избјегао одлазак на фронт, те боравећи у санаторијима Аустроугарске монархије, спознао трагичну истину да је „лудило заразна болест и да нико са сигурношћу не може да тврди како је не посједује”. Самоубилачки пориви пратили су га читавог живота, од велеиздајничког процеса у Загребу 1908. године, када је први пут подигао руку на себе, па све до старачких година, у којима је као емигрант у кући на обали језера Ири у Канади маштао о самоубиству, дубоко увјерен да се послје таквог живота не може „умријети једном обичном грађанском смрћу”. Прожет гротескном свијешћу да је сад и за самоубиство касно, јер самоубиство старца не може бити ништа друго него само „пародија самоубиства”, Адам је заувјек постао Ахасвер, колониста и бескућник, онај који доноси смрт а не спас и утјеху. Наспрам те фикционалне интерпретације, потребно је нагласити да је у стварности Прибићевић заиста извршио самоубиство 1957. године у Канади.

Исповиједање Јакова Игњатовића, из приче *Неверник усред револуције* (дефинисаној у поднаслову као „политичко-психолошка студија” о политичкој судбини националног издајника и невјерника, која је пратила овог гласовитог писца српског реализма током читавог живота), поприма метонимијска значења и указује на трагичне аномалије нашег искључивог односа према политичким идејама и апсолутног неприхватања права на друкчије, мањинско мишљење. Поред несумњиве критике митоманског односа према нашим прастарим и најновијим политичким лудостима, суштинско питање за којим трага писац, а на које ни сам казивач и јунак Јаков Игњатовић не може да понуди било какав смислен одговор, састоји се у томе откуда у свима нама „толика страст за политиком” премда нам је „доносила само невоље и понижења”.

Посебно мјесто у идејним значењима Демићевих прича припада уводним слоганима. Већина прича има свој мото, који подједнако проблематизује поетичка и семантичка поља приповиједања. То је нарочито карактеристично за причу *Молски акорди*, са уводним слога-

ном у стиховима пјесника Душана Срезојевића „Нек ноћ безумља // мој разум отргне”, који најбоље указују на сву сложеност феномена лудила као општег и трагичног стања људских душа, које то спознају тек онда када доживе краткотрајна просвјетљења ума и суоче се са све непознатијим његовим слојевима и нијансама. Наводимо још неке узорне примјере. У причи *Неверник усред револуције*, цитирана мисао Оскара Вајлда „Између славног и срамног тек је један корак, ако је и толико”, упућује да су људске судбине заувјек осуђене да станују на оштрици мача, да обитавају у подједнакој неизвјесности коју им може донијети прихватање или неприхватање савременика или потомака. У причи *Загранични разговори*, цитирани Хелдерлинови стихови „Знак смо ми, непротумачљив, // без бола смо и готово смо // језик у туђини изгубили”, упућују на човјека као крхку сламку са којом се вјетрови и олује историје поигравају у свим епохама и на свим просторима. У причи *Жиције Николе Чучковића*, цитирана мисао Фернанда Песоа „Ми смо приче које причају приче, ништа”, упућује на идеју да су у причи и причању садржани једини трагови постојања, а да је све друго само привид о нама, ништа и прах.

Демићеве вјешто вођене и пажљиво наративно обликоване приче, које су уврштене у збирку *Молски акорди*, обједињује дубоко прожимање трагичне свијести да су наше заграничне (али и сваке друге), судбине предуго обиљежене националним подјелама и политичком незрелашћу. У том смислу, свијест о нама самима, готово да и није свијест о јединственом народу, са дефинисаним политичким идејама и циљевима, већ о уситњеним дијеловима вјечито супротстављеног и џангризавог народа који готово самоубилачки расипа снагу до потпуног ишчезнућа. Снажно меланхолично осјећање које прожима све приче, а које буди исконски трагизам у свијести читалаца, само још више појачава основну идеју књиге да нас подстакне да размишљамо о својим манама и да покушамо за почетак бар да их признамо, а можда након тога и да их ублажимо или дјелимично отклонимо.

Као што је то био случај и са претходним књигама, које смо поменули на почетку излагања, Демићеви *Молски акорди* непогрешиво потврђују пишчеву књижевну зрелост и умјетничку снагу достојну најбоље традиције српских заграничних приповједача (од Симе Матавуља, Петра Кочића и Ива Ђипика, преко Ника Бартуловића и Владана Деснице, па све до Јована Радуловића). Приче уврштене у *Молске акорде* потврђују још једном, и то на најбољи начин, ону стару истину да путеви националне литературе нису само усмјерени од центра према периферији, од матице према крајевима, него да су најчешће управо из рубних покрајина, осјетљивијих на преиспитивање сложених нијанси живота и на додире са другим народима и културама, трасирани магистрални поетички токови и успостављани нови естетски критеријуми цјелокупне српске књижевности.

Горан МАКСИМОВИЋ

РОМАН О ГАБРИЈЕЛУ

Радован Ждрале, *Принцип*, „Прометеј”, Нови Сад 2008

1.

Роман, „велика матура књижевности”, како је говорио умни Душан Матић, незамјенљив је жанр у осликавању великих тема и историјских личности. Примјера који то потврђују је толико много да не треба наводити ниједан. Ипак, ми се бавимо једним савременим романом, посвећеном младом атентатору који је био син наде и илузије. Вјеровано је да ће промијенити свијет и ослободити народ, а допринео је уништењу свијета и незамисливом страдању народа. Зато ће се велика тема и још већи главни јунак међу корицама књиге кретати „између клања и орања”, како је назвао своју сјајну студију Милорад Екмечић, велику синтезу југословенске узаманости кроз вијекове које су појели скакавци...¹

Прелазимо, дакле, на роман и његовог јунака,² који су у називу књиге изједначени у свој својој трагици која свеједнако траје, и данас и овдје. Његово анђеоско име носи најљепши мост на Миљацки. Био је пјесничка симпатија старијег колеге Иве Андрића у Великој гимназији у Сарајеву, у којој је будући нобеловац, са Боривојем Јевтићем, прије стотину година основао прву омладинску конспиративну организацију. У њу се улазило слободно, а излазило у мртвачком сандуку или директно на вјешала, или — у најбољем случају, околоче, у чувену мариборску црно-жуту робијашницу. Њено формирање није инспирисао озлоглашени мајор Димитријевић, о коме је не тако давно, опет један странац, написао исцрпну историјску студију.³

Колико знамо, први роман о Принципу и друговима појавио се прије осамдесет година из пера доктора Карела Новог, затворског љекара Принциповог, под насловом *Ајенштајн*, који је, по несигурном сјећању, на наш језик преведен веома давно, највјероватније тридесетих година прошлог вијека. Након неизрачунатог броја жанровски разуђених књижевних, филмских, ликовних, музичких и иних захвата, пред нама је, најзад, деведесет година након атентаторове смрти, роман савременог српског приповједача Радована Ждрале, и то на годишњицу анексије Босне и Херцеговине.⁴ Без јавне помпе, неоправдано заобиђен чак и од локалних гласила, овај роман је изашао из прегријаних преса новосадског „Прометеја”, а могао би да буде издавачки „бренд”, који због величине теме завређује превод на бар један од свјетских језика.

¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492—1992)*, Завод за уџбенике, Београд 2007.

² Радован Ждрале, *Принцип*, „Прометеј”, Нови Сад 2008.

³ Дејвид Мекензи, *Ајис*, Горњи Милановац 1996.

⁴ Видјети зборник радова са научног скупа Академије наука и умјетности Републике Српске и САНУ, Бања Лука, октобар 2008.

Ваљда је Владимир Дедијер са некад веома популарном студијом *Сарајево 1914* био посљедњи од значајнијих научних приказивача атентата и његовог извршиоца, који су повукла свијет у највећу свенечовјечанску катастрофу у дотадашњој историји. Тек су „балкански ратови” деведесетих година прошлог стољећа поново актуелизовали атентат, јер су германске аспирације на српске земље, а посебно на Босну и Херцеговину, разним заобилазним и директним уплитањима у босански рат, навијестиле понављање великих историјских исклизнућа. Тако један од главних свјетских мировних преговарача, проглашен творцем Дејтонског немировног споразума, Ричард Холбрук, сматра да су српски омладинци из времена атентата узрочници не само Првог великог рата, него оба свјетска рата, па и ових неграђанских ратова на Балкану.⁵

У мемоарима главног мировног мисионара под насловом *Завршић рат*, Холбрук је представљен као изразити србомрзац. Упорно настојање аутора овог текста да проникне у стварне узроке његове мржње, дали су резултат: „балкански каубој” је унук високог њемачког часника који је на дринском ратишту у Србији 1914. одиграо веома значајну ствар за њемачког агресора. Холбрук, преговарач са силним искуством из бјелосвјетских ратова које води његова домовина Америка, а посебно са вијетнамским, иницијатор је бомбардовања Републике Српске и Србије поткрај прошлога вијека. Он стидљиво примјећује на једном врло дискретном мјесту своје опсежне књиге:

„Мој дјед који је одликован Жељезним крстом нигдје друго него у Србији у Првом свјетском рату, спознао је међу првима каква опасност пријети свијету од Срба.”⁶

Холбрук је актуелизовао и такозвани *сарајевски запис*, односно спомен-плочу на Музеју Младе Босне у Сарајеву, којег је погрешно превео и преко њега иницирао још погрешније, далекосежне посљедице по Србе...⁷

2.

Радован Ждрале се деведесет година послѣје мученичке смрти сарајевског матуранта у страшном терезинском затвору, латио врло тешког задатка, да из овог временског ретроспекта на жанровски иновирани начин, исприповједа цијелу сторију не само о Принципу, чије презиме побуђује разнолика осјећања, него и о фреско-слици исто-

⁵ Савремени сатиричар Милован Вржина (у књизи *Имена Јуда налазе се свуда* духовито допуњује господина Холбрука: „Цели свет није имун на то, али су Срби криви за Први светски рат и мир након њега, и за кинеску револуцију, и за убиство Мартина Лутера Кинга, и за атомску бомбу бачену на Хирошиму... Зато што су у праву, криви су такође они...” (Издање Задужбине „Петар Кочић”, Бањалука—Београд 2008, 132)

⁶ Ричард Холбрук, *Завршић рат*, „Шахинпашић”, Сарајево 1998.

⁷ Видјети прилог из Холбрукових мемоара на крају овог текста.

ријског положаја огромне империје на умору и њене мале балканске колоније у Босни. Одмах ћемо рећи да је ово књига љубави савременог живописца, који свога главног јунака, трагичног сарајевског гимназијалца, поштеђеног вјешала због младости, смјешта у једну епским маниром приопштену скаску, која врло лукаво продира у затамњене дијелове његове личности. Вишекратно потврђени приповједач је имао смјелости да се похрве са тако крупном историјском темом, којој је наш највећи приповједач Иво Андрић тек маргинално пришао у роману *Госпођица* и новели *Прича о кмету Симану*, а у докторској дисертацији *Развој културног живота у Босни у вријеме турске ујаве*, одбрањеној у Грацу 1924. године, назначио све оне крупне пратеће појаве које ће трајно обиљежити ова збивања.

Роман, неправједно и прескрмно технички и ликовно опремљен, Ждрале је конципирао на најисправнији могући начин. Позвао се на „два врна гаврана”, који ће својим летовима изнад „Беча, града бијелога” и „изнад куле цара сиједога” јавити трагичну вијест о убиству надвојводе Фердинанда и његове супруге Софије на црни Видовдан 1914. године с раније присаједињеној аустроугарској покрајини Босни и Херцеговини, односно у њеном главном граду. Аутор запажене *Херцеговачке райсодије*, значајног књижевног двотомног дјела, такође заобиђеног све сумњивијим системом награђивања, Ждрале је *Принципа* писао као искусан познавалац Хабзбуршке монархије, окупирани Босне, Жерајића као инспиратора атентата и његових иницијатора — Гађиновића и Митриновића, а посебно овог посљедњег, једног дрхтавог по свему судећи невиног пјесника, чија рука није задрхтала када је пуцао на надвојводу. Невјероватно је са каквом је необјашњивом снагом тај лакопрхи момак извршио своје страшно дјело. Прва изјава атентатора сломљених ребара пред истражним судијом у Сарајеву — ко је он и зашто је то учинио — најбоље отвара његов досије и представља га у најпотпунијем освјетљењу: „Ја сам Србо-Хрват који се бори за ослобођење своје потлачене земље и њено уједињење са мајком Србијом у југословенску државу!”

Ждрале је успио да минуциозним познавањем бечко-пештанско-прашких генерал-штабних краљевско-царских салона, тајних полиција, обавјештајних служби, шапутања у брачним и ванбрачним постељама, вила скривених по његованим парковима царских бања, са огромним уживљавањем у исходе таквих шапутања, да предочи суму зла коју ће речени гавранови приопштавати читаоцу, не само на традиционално епски начин, него стално у дослуку са косовским митом. Као својевремено Андрић у знаменитом есеју о Његошу као трагичном јунаку косовске мисли, Ждрале је у свом роману успио да путем реинкарнације прекомпонује основне мисли косовске заклетве и каже на начин који ће оправдати жртве атентатора, убица и самоубица. У томе смислу овдје је косовски мит успјешно транспонован у сферу генератора личности које су из великих црно-жутих гимназија

посијаних по духовним центрима Босне и Херцеговине производили будуће слободне мислиоце, борце, пјеснике и дежурне атентаторе.

Како је остварен *Принцип*?

Као планина! Као Принципова планина. То не кажемо ми, то каже аутор, и то каже на крају књиге и закључује: „Када источне стране те планине буде обасјавало сунце, јасно ће се на њеним провидним литицама назирати слова КАРДЕМА, што на садашњем језику значи СЛОБОДА. Када се то деси, Нана и Пепо ће устати из гроба са торбицом јабука и поћи до Господа да виде да ли се пробудио. Господ ће их лепо примити и захвалити им на дару уз обећање да српска деца више никада неће морати да гину за оно што им је од њега дато!”⁸

У овом исказу дат је ПРИНЦИП, као метафора слободе, која се остварује кроз покољења, увијек под истим означитељем тиранства и неслобода.

Циљ и смисао књиге описао је „бели гавран”, који је осигурао због тога што су збивања која ће описати „потресла његову нежност”, а био је „око времена и друг атентатора због чијег помена се приметну страшни рат”. Гавран пробија кљуном „зид времена који отвара ово време од ноћи 4/5. фебруар 1908. и затиче престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу војвоткињу Софију у замку у Конопишту код Бенешева у Чешкој. Види их и чује њихов разговор. Све је као што је било тада, осим што је замак претворен у музеј”.

Аутор овог записа о Ждраловом роману имао је срећу да се сусретне са првим биографским писцем младобосанских завјереника, Карелом Новим, у једном дворцу код Прага 1978. године. Наиме, десет година након већ историјски утемељеног „Прашког прољећа” 1968, он је са словеначким партизанским писцем Иваном Потрчом представљао делегацију југословенских књижевника на међудржавном договору у Прагу у јесен, десет година након прољећа. Ослијеђени господин Нови, када је чуо да му је у посјету стигао српски писац из Босне, оставио је свој тек започети доручак и пошао му у сусрет са незаборавним ријечима пијетета према српским страдалницима, оправдавајући њихову самоубилачку пожртвовност и њихову оданост идеји до посљедњег даха...

Ждрале као да је слушао старога Карела Новог, улажући своју љубав према њиховим трагичним животима, стално фокусирајући свог главног јунака Габријела, његове родитеље и његову дјевојку, који сви скупа и свако понаособ жртвују своја срца због његовог страдања. Добро погођена атмосфера и изванредно познавање архивске, историјске а друге грађе о догађајима који су претходили атентату, посебно укључујући србијански двор, стање на граници црно-жуте монархије према Србији, пребацивање оружја преко Дрине и посљедње припре-

⁸ Посљедња, 250. страна.

ме за атентат, створило је слику убједљиву у тој мјери да нас Ждрале придобија својим аргументима, отклањајући сваку сумњу у оправданост радњи које предузимају његови ликови.

У серији инкарнација Ждрале попут медаљона на великом платну слика и као значајан ликовни умјетник, што он и јесте јер је потврђени скулптор у племенитим каменовима. Он у своје дјело усисава Кочића, Васиља Грђића, Димитрија Митриновића, обојицу Слијепчевића, „кршних Херцеговаца” који повијених леђа улазе у првомрачјем затамљене Потлеушице, у којима их дочекују родитељи атентатора са својим кукавним трпезама које углавном чине кукурузни хљебови и топла чорба завичаја, непојамно заосталог у односу на дворце које писац противставља овим учерицама. Уопште узевши, страховни контрасти царско—краљевског Беча, Пеште, Прага, Конопишта, управљени према завичајним предјелима Принципа et. comr. спадају у незаборавне слике које се носе из ове књиге као дарови даровитог умјетника. Утваре грофова, баронеса, краљевића, дворских маршала и бригадних генерала, љубавница чији цвјетни шешири додирују само небо, и мучно рађање агресивних балканских државица из којих се помаљају погрбљени ликови заклетих младића, стварају цијелу галерију, кроз коју се не може проћи хладне душе. Зато над њима као да лебде колективне и појединачне молитве, при чему најприје мислимо на пјесму у прози Петра Кочића под насловом *Молишва*, у којој он моли невјероватно и немогуће — да му Бог дадне крупне ријечи које неће разумјети душмани, него само његов народ, јер се на други начин не може надвладати несрећа која му је задесила род. Мало је познато у нашој литератури да је младобосанца Иво Андрић, који је своје првоборачке дане уграђене у стварање прве југословенске државе платио трогодишњом тамницом, написао *Молишву* посвећену младобосанцу Данилу Илићу, у којој је молио Бога не као Кочић, да просвјетли ове младе људе који убијају и који се самоубијају, и да их управи путевима правде и среће на земљи.

У томе контексту у роману се непрекидно између редова поставља питање:

Ко је убио престолонаследника?

У складу са општим, епским, концептом романа, којег пише онај гавран што лијеће над Бечом и Сарајевом, Принцип, али и његови другови, појављују се, и пројављују се, кроз своје духове. Једанпут је то „дух принца наде, Гаврила”, други пут је „ПРИНЦИПОВ дух који се сећа”, трећи пут је „дух Петра Пепа Принципа над синовљевим гробом”, затим се јављају Стефан Цвајг и Милош ЦРЊАНСКИ, страни и наши историчари, те утваре краљева и грофова, хроничари казамата у Сарајеву и Терезину...

Атентати Јукића и Жерајића били су протест против Аустроугарске, а Принципов атентат је за циљ имао ослобођење народа. Мисао онога који о томе размишља распростира се на све оне који имају ду-

шу и саосјећају са атентаторима, који су спремни на сваки облик процеса и сваку врсту задатка. У томе смислу разумијемо и питање које предсједник суда упућује завјеренику: „Чудне су те ваше идеје о Србима и Хрватима као једном народу. Знаш ли шта је на саслушању рекао Фрањо Садило кад сам га упитао воли ли Србе? Рекао је: 'Кад их не видим!' ” Из овога одговора слиједи цијела провалија догађања која су опечатила историју након атентата, нарочито историју српско-хрватских односа.

Припреме и извршење атентата у складу су са историјским чињеницама које се објављују свеједнако кроз духове писаца, младобосанаца, Мостараца и чедне Гаврилове дјеве Јелене Јездимировић, којој је последњи поздрав пренио млади Цвјетко Поповић. Она је и као удата жена, стојећи са својом дјецом и цијелом породицом под његовом сликом на зиду, и сама и заједно са ближњима припадала томе младом човјеку, чије смо име ставили у наслов нашег текста у знаку првог међу анђелима — Габријела.

Аутор овог романа, Радован Ждрале, поријеклом је из крајева који српској култури дају изнова и опет изнова значајне писце и умјетнике свих врста. Ждрале је — са снажним скитијским нагоном и језичким вратоломијама подунавског дођоша, изваредно уживљен у љубавне сцене на дворовима и у колибама, оставио у овом роману фасцинантне колаже о трагичним љубавима жртвовања.

Том концепту припадају завршне литерарне сцене објашњене инкарнацијама доведеним до савршених жанр-сцена страдања у не тако давној историји. Општу погибел Срба након атентата у свим земљама у којима су живјели, Ждрале претаче у ново страдање од Павелићевих усташа и Туђманових новоусташа, тако да се гротескна кружница зла сједињује са пуцњевима са Миљацке у јединствену сцену Страшног суда, у коме је један народ осуђен на потпуно истребљење. Дух Гаврила Принципа у овом роману лута око родних омеђина у Обљају, јер куће су давно запаљене и пуне. Писац скромно каже: „Његови ближњи и даље се крију у пећинама, где се склањају од Косова...” Романописац је брижно и савјесно испратио у вјечност Габријела, али и друге младобосанце, на заслужени починак, али је њихове духове активирао до у недогледна времена, да зборе и да свједоче. Јер, они нису пуцали „само у Франца Фердинанда”, него „у све престолонаследнике, у владаре, у краљеве, у генерале, у банкарне, у зле људе, у законе за заштиту зла”. Но, утисак је да им је узвишени чин био узалудан. Вели: „Могло је да не буде да је Гаврилов метак био посљедњи метак уопште и фабрика Браунинг посљедња фабрика, а он посљедњи човјек који је упро цијев смрти на другог човјека. Али, послје овог пуцња никле су нове фабрике револвера и милиони пушчаних цијеви упрто је у друге људе...”

Роман *Принцип* је опијело Младој Босни и свим атентаторима — јер су сви морали бити уништени. Судске пресуде на орочене казне

биле су законска формалност. Нико није смио жив изићи из тамнице. Са истанчаним слухом и за сцене романескног трилера, Ждрале на крају романа ослушкује гласове „који допиру са оног света кроз напругу чауру између два времена”, док „дух незнаног летописца лута пустим сремским селима, којег затиче на једном пресахлом извору и прича му да је у Срему убијено 1.320 и интернирано 30.000 Срба” из педантно наведених села међу којима су и Сремски Карловци, Земун, Нова Пазова, Ириг, Каменица, Бешка, Батајница, Бежанија...

Ждрале је крајње смионо придодao свом роману нимало књижеван, али поуздан индекс злочина над Србима у земљама великог Аустроугарског царства на умору након атентата. Тај невиђени масовни злочин над живим колективом једног несрећног народа потврђује изистинским ријечима Арчибалда Рајса: „Одавно је Аустро-Угарска била одлучила да смрви мали српски народ, сматрајући да нема већих варвара ни гнуснијег народа од Срба, отпочевши кампању систематског клеветања!” Ово што је рекао стари пријатељ Рајс протеже се и на оно што је примјењено у овом (не)грађанском рату на тлу бивше Југославије. Такву кампању је водио и помињани Холбрук, који се не стиди да у својим мемоарима евоцира сусрете са Туђманом и Изетбеговићем пред крај рата, убјеђујући их — и хушкајући их — да заузму Бању Луку, Приједор... „јер оно што се добије у рату не губи се у миру”. Можда није касно да се пред међународним судом правде у Хагу оптужи за подстрекавање на ратни злочин. Оптужбу је написао сам, а психоаналитички преглед на Фројдовом каучу, доказао је србофобију Ричарда Холбрука још од малих ногу, јер је његов дјед одликован „Великим гвозденим крижем” за акције вођене у Србији за вријеме Првог великог рата...

3.

Принцип је модерно конципиран роман. Његов аутор има афинитета према крупним историјским темама, које умјешно трансформише у књижевна дјела. Вајарском збирком *Камени цвети* доказао се као књижевни алхемичар који у различитим умјетничким материјалима мисли исту романсијерску мисао. И називи његових књига као да припадају ликовном изразу: *Источна расјуклина*, *Месечна берба*, *Крилати бик*, *Глинене кочије*, *Вучја сен*, *Трилогија Теслиана — Господар муња*, *Миш о Господару муња* и *Дејинство Господара муња*, *Лейширов леи* итд.

Зачуђујуће адаптиван, као драмски писац прилагодљив за кореографију, костим и сцену, Радован Ждрале уз помоћ ликовних уживљавања с лакоћом и маштовито клеше ликове подунавске господе и госпођа, непримјетно улази у њихове брачне одаје и љубавне сцене претаче у астралне, Артемидине вртове које надзире ратоборни Зевс. Маестрално вјешт у епско-лирском сублимирању романескне радње, добар јахач апокалипсе која ће се представити у чељустима прве све-

нечовјечанске војне, он ће читаоцима, на крају, подастријети горку бројку од дванаест милиона смртних хропаца, које су означили Принципови хици. А он, Габријел, покољењима поручује из своје тавничке ћелије:

„Дјелујте удружено, никад појединачно као ја.”

Принципов романсијер, сада када се обиљежава деведесетогодишњица свршетка Првог великог рата, систематичан и складно организован у цијелом роману, који није ослобођен штампарских грешака, забиљежио је, на самом крају књиге: „Умро је 28. априла 1918. у соби затворског дела терезинске болнице бр. 13. Сахрањен је тајно, у ноћи између 28. и 29. априла. До краја рата нико није знао где. Али је један аустријски војник, Чех Франтишек Лебл, открио гроб... 9. јуна 1920. извршена је ексхумација. Нађен је скелет са једном руком. Посмртни остаци атентатора пренети су у заједничку гробницу у Сарајеву. У исту гробницу са Илићем, старијим Чубриловићем, Јовановићем и Жерајићем...”

Ми читаоци, потресени и ниједи, поражени након посљедњих изгубљених ратова крајем прошлог стољећа, могли бисмо из сто и једног разлога заиста да изјавимо добродошлицу овом Ждраловом роману. Јер, за сада је то једино дјело о крупном јубилеју, драгоцену и по томе што је међу нама опет — Принцип, који у свом презимену интегрише синтезу морално-филозофско-теолошке природе.

ПРИЛОГ:⁹

КАДА САМ ПРВИ ПУТ ВИДИО САРАЈЕВО, за тренутак сам стао на стопе утиснуте на плочнику, на мјесту гдје је стајао Гаврило Принцип када је испалио хице који су убили надвојводу Франца Фердинанда. Било је то у лето 1960. Као деветнаестогодишњак, са једним пријатељем сам ауто-стопом обилазио југозападну Европу. Неочекивано, појавио се водич и понудио да нам преведе ријечи на српском уклесане на зиду изнад отисака. „На овом мјесту, 28. јуна 1914”, писало је на плочи (или то тако памтим), „Гаврило Принцип извео је први ударац за слободу Србије.”

Још се сјећам мог запрепаштења. „Слобода Србије?” О чему се ради? Сваки студент знао је да је Принципов чин *журну Европу у два свјетска рата и њихово појави и комунизма и фашизма*. Како је ико то могао поздравити као херојски чин? А „Србија” није постојала као независна земља: била је дио комунистичке Југославије у којој је врвјело, или се тако чинило деветнаестогодишњаку који је први пут био у Источној Европи, од мргодних војника и полицајаца. Никад нисам заборавио тај први сусрет са екстремним национализмом који ми се живо вратио у сјећање када се Југославија распала.

Прошле су тридесет двије године када сам, 1992, поново видио Сарајево. Босна је постала најкрвавије тле у Европи након Другог свјет-

⁹ Ричард Холбрук, нав. дело.

ског рата а у енглески језик је ушла једна нова кованица: „етничко чишћење”. Како је Босна била на рубу пропасти, два пута сам посјетио регион у оквиру мисије тражења чињеница за International Rescue Committee (Међународни комитет спаса). Приликом другог путовања коначно сам се вратио у Сарајево, илегално путујући преко српских линија у данском блиндираном возилу. Путовање је било далеко опасније него што сам схватао. Под нападима тешких минобацача, артиљерије и снајпера град, који више није био лијепа и космополитска комбинација муслиманске, католичке и православне културе, претворио се у очајничку паклену рупу. Дјеца су скупљала гранчице за потпалу а људи су, као заштиту од сталне снајперске пријетње, гомилали уништене аутобусе као нужне баријере.

Када сам дошао у ратом растрган град, наишао сам на Johna Burnsa, великог ратног дописника *The New York Times*-а, и упитао га да ли би ме могао одвести до Принципових стопа на плочнику. Немогуће, одговорио ми је смијући се: уништили су их босански Муслимани. Али је дух иза њиховог натписа био — тако криво — оживљен.^{10*}

Неђо ШИПОВАЦ

ЖУДЊА ЗА ЖИВОТОМ

Стојан Бербер, *Зебња*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2008

Веома занимљиво, драматично, крајње неизвесно догађање, тема која је до сада, готово цео век, ко зна из којег разлога, била на маргини интересовања писаца и већег прозног опуса, те начин на који је све то предочено белином хартије пред око оовременог читаоца који не подноси дуге и досадне приче, оба ова захтева неопходна као главни предуслови да се дође до дела вредног пажње, а које није за један трен, него је с тежином којом се уписује у незаборав не само када је реч о опусу једног писца, него и књижевности језика коме по свему припада, остварена су романом *Зебња* Стојана Бербера.

У богатом књижевном опусу овог писца широког спектра стваралачког деловања, било да је реч о песништву, прози, историји књи-

¹⁰ Према Ребеки Вест, у књизи *Црно јање и сиви соко*, на натпису уклесаном на „веома скромној црној плочи” писало је: „Овдје, на овом историјском мјесту, Гаврило Принцип био је зачетник борбе за слободу, на Видовдан, 28. јуна 1914.” У *Нејоизнaјном рају* Винстон Черчил спомиње овај натпис као „споменик који су подигли његови сународници (који) биљежи његову и њихову срамоту”. Вестова, која је просрпски расположена кроз цијелу своју књигу, замјерила је Черчилу на његовом опису и ријечи на плочи описала као „значајне у њиховој суздржаности... (и) оправдане њиховом правом истином”.

* На промоцији књиге Радована Ждрала *Принцип* у Матици српској у Новом Саду 4. новембра 2008. године.

живности, антологичарству, о медицини, деловању у области књижевности или у политици, последњих година догодио се радикалан преображај таквог садржаја и значења који на његово књижевно стварање баца потпуно ново светло усмеравајући нас ка ставу да је Бербер далеко бољи као прозаиста најпре од себе пређашњег (до појаве тротомног романа *Трифунеја*, овенчаног наградом „Милош Црњански”), а потом и од многих у оновременој српској прози. У том погледу, роман *Зебња* дело је таквог садржаја, а стилем и језиком такве унутрашње снаге да се, након само једног сусрета, само собом може одупрети свакој ћутњи — најжешћем, неподмитљивом критичару.

Најпре причама објављеним у збиркама које су претходиле роману *Трифунеја* (сага о породици Трифуна Вучковића), а сада и романом *Зебња*, Стојан Бербер обелодањује кобни удес Срба из далматинске Буковице који су после Првог светског рата, на зов и обећања краља и отаџбине похрлили у Јужну Србију, у Овче поље и Вардарску долину, у делић простора под мрачним небом земље који се показао и свачијим и ничијим, никад довољно ни српским, ни бугарским, ни македонским. Са собом из завичајне, вратоломне Буковице и увек мирисом и шумом заносне и заумне Зрмање не носе само нужни, сиротињски пртљаг, колевку, алатке, него и оно од чега се никаквом сеобом не могу ослободити: своје мане, које су у њиховом по свему специфичном менталитету изражајније него врлине. Наopakости у њима самима показују се по њих кобнијим од зла почињеног од стране било ког непријатеља, у овом случају од бугарских комита који их често нападају, пале тек изграђене домове у селима именованим као и она у остављеном завичају, убијају, кољу читаве породице, изазивају страх и трајну зебњу, тиме подстичу непрестани немир, па и бежанију, исељавање... Наopakост која се огледа у жељи/намери трајној Лазара, централне личности овог дела, његових синова и свих других Букочана да буду изнад сваког, па и ближњег, па макар то били и синови, да имају више, да буду моћнији, да поседују и оно што им, по некаквој логици ствари, никако не припада, а само што су се о то нешто очешали, врховима прстију, погледом, мишљу дотакли. Зло их збира и чини смелијим, одлучнијим, постојанијим, па и моралнијим, а живот у миру и у каквом-таквом, ма и у кратком благостању, скида им маске и тек тада се показује оно право лице, спољни и унутрашњи портрет подједнако и пред властитим, али и пред туђим оком/срцем.

Зебња је роман-река остварен методом тока свести, река спозната понором/прогледом кроз девет вртлога/прозних целина, као девет паклених кругова. Све се у њему, у погледу форме, било да је реч о централним или о споредним ликовима, али и те како битним актерима ове повести с трајношћу дужом од века, збива само током једног дана, уочи избора 1935. године, веома битним за развој догађања која су претходила Другом светском рату, најтрагичнијем периоду у историји Срба на балканском тлу. Чарке које заповедају бугарске ко-

мите у овом делу негдашње Јужне Србије изродиће се у погром Срба — досељеника из далматинске Буковице, бжанију и расељење по свим деловима Србије, а о чему Стојан Бербер пише у *Трифунеји*.

У погледу садржаја, стила, психолошке карактеризације централних ликова, у роману *Зебња* је избегнуто досадно препричавање, још заморније описивање и људи и предела. Лазара Секулића, тројицу његових синова, као и свих других који се макар и узгред јављају у овој мозаик-прози, открива оно што и како себи и другима чине, што мисле, о чему сањају, какви су сами пред собом, при трену садашњем, или у повести, кроз деценије пре трена у коме се дан уочи судбинских избора збива трагедија у Новом Драмотићу, очекивани упад/одмазда комита и крај једне велике илузије о могућој срећи, могућим тачкама ослонца за усправан ход у свим правцима.

Свако од девет поглавља прича је за себе, дакле, потпуно заокружена целина која се, без тежих последица, у погледу разумевања оног што јој претходи, или што следи, може ишчитавати и као аутономни део трагичне повести о неком из родослова Секулића. Уз главну приповедачку нит, која се преласком с једног у друго поглавље не прекида, него, једноставно, надовезује или прелива на друго острвце при току ове реке далеко од извора, а још даље од ушћа, у овом роману Стојана Бербера мноштво је прозних рукаваца, узгредних збивања, а посредством њих читаоцу се предочавају чињенице које су, у погледу садржаја, и те како битне за осветљавање оних појединости без којих би тешко било „разабрати се” у овом „плетиву” од делића из далеке прошлости као и трена из сата пре него што се наставља ова породична драма остварена истовремено и као огледало једног народа, стицајем трагичним околностима, али и свакојаким наопакошћима у себи, непрестано изложеног/подложног страдању.

Уз причу о трагичном/удесном трену, ту је и ироничност, примера ради, поглавље о Лазаревој женидби, чега у ранијим Берберовим прозним остварењима нема у таквом изобиљу, а тек у тако добром стилском уобличењу са свим одликама комедије ситуације. Питкости приповедања надасве доприноси једноставност исказа, привид спонтаног одмотавања приче, као да ослушкујемо монолог доброг народног приповедача на поселу у дугој зимској ноћи крај топлог огњишта, док вани завијају ветрови и вукови са Велебита који, једном ослушнути/доживљени постају језом у костима, а зебњом у мисли за читав живот.

Слој по слој и од прошлости и од трена садашњег и ето целине при остварењу/предочавању потпуније слике у делићу историје не само једне породице, једног огранка у српском племену, него и сазнања о оном што ће се током Другог светског рата, а и много касније, крајем 20. века, распадом Југославије, показати узрочником многим, не само српским невољама, него и злим каменом који уграђен у темеље нове словенске државе, показало се, није могао да издржи такву гра-

ђевину остварену од илузија и неразума. Тако јунаци Берберове *Зебње* (Лазарев најмлађи син Милош, будући интелектуалац и брат Чедо, некадашњи четник) казују и о догађањима/крвопролићу у скупштинском здању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, о српском, хрватском и бугарском национализму, а коришћем занимљивих делића из српске митологије, као и у роману *Трифунеја*, само знатно мање, узгредним „укључењем” појединих ликова из предходних дела (Трифун Вучковића, Аврама Зрмањца...) једном, нераскидивом целином показује се све оно што нам се на овом тлу вековима збива и, рекло би се, не представља изненађење него је доказ више о кобности брзог заборав, још бржег праштања оног и оном што никако ни заборав, а још мање опрост од човека-страдалника да заслужије.

Сем Милошевих писама пријатељу Франсои (нимало случајно одабрана имена), те последњим страницама епилога који је у знаку Лазаревог монолога којом се, у ствари, не окончава ово изузетно књижевно дело, него се привидним крајем отварају сви процепи за проток бујицом набујале зебње, Лазарева и свих чијим је животописима изаткана ова повесница са дна таме, све прозне целине/поглавља исказана су посредством само једне, велике реченице, у којој сем почетног великог слова, мноштва зареза и понеке заграде или знака питања, нема ниједног другог знака интерпункције. На крају једног и на почетку другог поглавља, као спона или невидни спој/додир двеју прича/карика, јавља се истоветна, али кључна реч, а што је стилска новина не само када је реч о Берберовом прозном опусу. Та реч би (грло, разум, ходник, тутњава, расип, тмуша, јаук, истина, глава, вир...) у некој другој прозној форми, могла бити и наслов, дакле глава или средиште приче.

Осим оног стварног, свима видљивог и тиме, у погледу спознаје сваком, иоле трезвеног, јасног и лако доступног, дакле разумљивог, у овој великој и по свему интригантној, крајње занимљивој мозаик-прози о породици Лазара Секулића, о њему, његовим прецима и потомцима, о тројници синова од којих је сваки прича/судбина за себе, о женама из њиховог подједнако стварног и имагинарног света, а сви су, и људи и жене, распети између оног што по својој природи јесу и оног што би по свој жељи/намери, гасиот, дакле, хтели да буду, Стојана Бербера далеко више занима њихов унутрашњи свет, оно што се збива као последица стварног збитија. Уз све премисе/слојеве документарности, историчности, аутентичности (Стојан Бербер и у овом роману, као и у *Трифунеји*, користи легенде и предања, речи из старог завичаја), новинске текстове из тога доба, дневничке забелешке стварних актера чија имена и судбине не измишља, историјске чињенице које поткрепљују приче о превирању у српском парламентарном животу, убиства у скупштинским клупама, писања о страдањима Срба — досељеника у Вардарску долину...), занимљивост овог дела садржана је преваходно у оном имагинарном, у ауторском заумном, психо-

лошком понирању вртложником кроз лавиринт чије је име душа. И Лазарева и његових најближих са којима је више везан страхом, међусобном зависношћу, надамсе зебњом која је доиста заједнички имени-тељ свега што се у овом делу збива ма била то неизбежна јава, или још неизбежнији, ружан, или лагодни сан блаженства препун.

Вредност и лепота дела садржана је не само у томе што је *Зебњом* савремена српска књижевност обогачена смелом, по свему откривалачком причом из оног доба и са оног простора који је у историји српског народа, тиме и у књижевности, у знатној мери представљало забран „прекривеног” белином. Оно најбоље у овој књизи у знаку је психолошког понирања у унутрашњи свет свих, најпре оних из породице Лазара Секулића, где нико ником није довољно сродан, те свако вуче на своју страну будући да су сви свет за себе, а подједнако и других из делића великог српског јата који сеобама доспевају и тамо где би да се укорене као да ничег другог пре њих ту није било, да израсту у боље и моћније и да за собом оставе нешто трајније, умније и снажније него што је ико икад и игде у роду им био. Отуда и раскол у породици Секулића, отуд и наставак српске неслоге, као да је наследна болест која се не лечи променом места боравка.

Као посебност, дакле, неопходно је истаћи ауторово стваралачко умеће у творењу психолошког портрета, посебно жена које су, ваља и то приметити, у српској прози са оваквом тематиком, или потпуно запостављене, или маргинализоване до мере да губе „статус” централног лика. По оном што се збива на лицу, али још више у мисли жена чијим судбинама је такође у знатној мери изаткана ова велика, у много чему необична тканица од бола и страховне зебње, препознаје се, обелодањује и оно подједнако и добро и зло у српском, надамсе у балканском, веома компликованом менталитету насталом као последица свега што се од искона догађа на овом тлу. Берберове приче о мушком односу према женама, најпре недостижним, у грозници сневаних, а потом укроћених, заробљених породицом и кућним огњиштем, покореним до најружније понизности пуне су еротичности и лепог тајанства. Жене су предмет жудње, страсти, најлепших снова, оне су најчешће пут до утехе и спасења и то од оног најтежег и најопаснијег, од зла у себи самом, а потом објекти на којима се доказује мушка (не)моћ, немогућност постварења снова о себи самом, снажном, умном, пресудном...

Паралелно са Лазаревим, најпотпунији је у овом делу лик Јоване, младице око које се све у *Зебњи* збива, која је, уствари, једна велика и веома загонетна метафора. Она најпре припада, а потом влада и Лазарем и над његовим синовима. Тако зналачки обликован/остварен лик жене портрет је без премца у прози на српском језику. Значење те жене-метафоре у овом делу такво је да без њене загонетности, богатства симболике, драматичности, без крика, дрхтаја и јецаја, без топлине која крили и оживљава све што дланом или погледом помилу-

је, а сама је судболонница, истовремено и срећа и коб, такво је да без овако добро, у погледу психолошког нијансирања сваке мене у следу догађања, зналачког оствареног лика/судбине, засигурно не би било ни тако значајног романа — врхунца у целокупном књижевном опусу Стојана Бербера.

Добро је одабран и наслов књиге као заједнички именитељ/чвориште прозе мозаичног концепта. Зебња је доиста право име за дело од оваквог живота којим је испуњено ово по свему уникатно књижевно штиво. Зебња је, судећи по посредно израженом ауторском ставу, знак да смо живи. Није добро непрестано с њом и легати и устајати, а тек њоме обележени кроз живот, од немила до недрага сеобити. Још горе би без ње, у процепу од немира и неспокоја, волшебницима било. Зебња на страницама истоименог дела ехо је плама свих који се срцем одупиру понорима неминовности. Она је подједнако и рушилачка и оздрављујућа жудња за животом која би сном зачета јавом да постане.

Давид КЕЦМАН ДАКО

СВЕТ ОД ИЛУМИНАЦИЈА

Урош Котлајић, *Ирис*, „Трећи Трг”, Београд 2008

Прва књига стихова Уроша Котлајића невеликог је обима. Реч је, наизглед, о карактеристици од неупадљиве поетичке важности, о последици пристајања аутора на донекле осамостаљену логику нарастања лирских садржаја, о прихватању момента засићења смисаоних веза између песама, чиме се отвара простор за зачетак новог низа/циклуса, или пак за закључење и уоквиравање песничке књиге.

Зашто се, ипак, најчешће маргинално питање квантитета уводи на почетку описа особености Котлајићеве лирике? Одговор се намеће већ након читања прве песме, *Улица* — испоставља се да поменути првобитни, преданалитички утисак нема своју поетичку утемељеност, и поред чињеничне неумољивости о броју песама (21), од којих се тек по која састоји од нешто више од двадесетак стихова. Наведени (привидни) парадокс, који је заправо резултат сукоба наивне читалачке рецепције и алогичне стране фигуративно-лирског језика, подржан је превасходно самим поступцима на којима се инсистира у *Ирису*. На делу је својеврсна лирска техника делинеаризације генезе мотива, те недвосмислена тежња да уведене песничке слике опстану у амбивалентном дослуху аутономности и смисаоне, понекад спрегнуто-наративне кореспонденције са другим имагинативима у песми; „отежано” читање као последица наведених поступака, и мултиплицирање сли-

ковитости науштрб постојанијег поетичког концепта који би збирку тематско-мотивски омеђио, приближава нас раслојавању семантичких поља до границе када чак и међусобне везе између појмова гасну, а значај концизно устројене композиције која би требало да мапира „почетак” и „крај” песничког рукописа потискује се у други план.

Како се наведени поступци манифестују у самим песмама? Кренимо од уводне *Улице* — песма почиње лако разазнатим метафоричним спојевима: „Старе куће зидане блатом и опеком / Лице моје. Дланови коже и образа / усне у прозору Мушкатле. и прозори”. Међутим, ускоро се утврђује особена „законитост” низања стихова — зачете аналогije и пресликавања (људско тело/деталји старих кућа) не развијају се у смеру доследности наговештеног паралелизма, већ бивају поље сегментације наслућене алегоријске подлоге, зачињањем и наглим прекидањем логичко-синтаксички успостављеног тока, напредношћу слика које делимично остављају могућност реконструкције какве дескриптивне, или наративне намере. Ипак, поменуто јукстапозиционирање пре омогућава да читамо низ *шлуминашћивних моменашта* него уочљиво кретање ка целовитости, алегоријско-наративној, или чак смисаоној: „Подиге хаљину подиге јој / ветар хаљину испод коже зидова по. / Гумене лутке по колевкама постељине и зноја Полице књига. / ... / коприве не виде се Провидне и клене / Куће бутине. Над крововима облаци. Над гранама танке Обале. Постељине / упињања и сенке На столу Обасјан / и Златан оквир...”

Иако не би било тешко у описаном поступку препознати рецидиве неоавангардних и постмодернистичких приступа језику и референцијалности, Котлајићева лирика ипак није маниристички одјек поменутих поетика. Чини се да је пре реч о намери песника да испита могућности колажирања теме (задате у наслову, често у метафорично-посредничкој улози), и то од појмова (осамостаљених минимализованим присуством интерпукцијских знакова) и од метафоричних спрега, при чему би се досезала ризична граница препознатљивости тематизованог појма/феномена, уз својеврстан поступак наглог епифаничног истицања детаља, и истовременог „затамњивања” целокупне тематско-мотивске позадине. Песма *Лука*, једна од најуспелијих у збирци, репрезентује такав поступак: док се једва могу назрети тематска полазишта — лучки живот, атмосфера бордела, једна бременитост — долази до селективног осветљавања детаља амбијента наговештеног насловом, уз низ опализацијских ефеката и сугерисања мучне, болне стране егзистенције као крајњих и донекле неконзистентних семантичких резултата: „Отворено и нежно. унутра Маховина / Љубичастим прстима додирује глади / Као коса изгорела Црно топла. маче / скупљено у цркве и хартије пољубаца / ... / Две свеће Црвене. Борделске мараме / ... Као мекан / јелен је Као море пуно крљушти и перја / Велики њен стомак. Пун бркова и ноктију / Пун каранфила мокрих. црне бродске ујади / (И поливен млаком водом мандрагоре)

Емануел говори: / Чело доји прашину чело дира разлоге / одустајања и сласти. / ... / Жваћем жут гној и латице тврде коре / Ана: / Покушаћемо поново Спавај Павел. / Напољу акробате изводе своје бургије / И пена се помаља кроз рупу на небу”. Аутор наговештава да се у наредним остварењима вероватно неће инертно препустити маниристичком понављању својих успешно примењених поступака.

Прва књига песама Уроша Котлајића свакако је вредна постојања пажње, не само у контексту млађе српске поезије. И, ако се осмелимо на нешто директнији суд, *Ирис* упућује на аутора који би, пре него што се то обично очекује од песника на почетку стваралачког пута, могао да заузме знатно видније и респектабилније место на српској песничкој сцени.

Горан КОРУНОВИЋ

АНБЕЛКО АНУШИЋ, рођен 1953. у Градини код Велике Кладуше, БиХ. Пише поезију, прозу, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Човјек њева на радном мјесту*, 1980; *Предикатно стање*, 1987; *Међујад*, 1989; *Зимзелен и олово*, 1992; *Некршћени дани*, 1994; *Штај од њисмена*, 1996; *Крст од леда*, 2000; *Литургија за поражене*, 2003; *Мислици у злату, чиници у сребру*, 2003; *Сребро и шамјан* (избор), 2004; *Ова чаша*, 2007; *Пахуља/Snowflake*, 2007; *Слава и њоруџа*, 2008. Књиге прича: *Христ са Дрине*, 1996; *Приче са марђине*, 1997; *Одблесци*, 1998; *Успомене из њакла*, 1999; *Прекодринчеви зајиси о Косову*, 2004. Романи: *Силазак сина у сан*, 2001; *Адресар изгубљених душа*, 2006. Књига публицистичких и новинарских текстова: *Да мртви и живи буду на броју*, 2002. Књига есеја: *Мркаљев ламент*, 2002. Књига мемоарско-дневничких записа: *Загребачке ефемериде*, 2003. Приредио више песничких антологија.

ДАНИЛО Н. БАСТА, рођен 1945. у Зрењанину. Пише радове из правне и политичке филозофије, преводи с немачког (Кант, Фихте, Шелинг, Ниче, Келзен и др.). Објављене књиге: *Фихте и Француска револуција*, 1980; *Право њод окриљем ушћице*, 1988; *Право и слобода*, 1994; *Неодољива њривљачност историје*, 1999; *Вечни мир и царство слободе*, 2001; *Пет ликова Слободана Јовановића*, 2003; *Мрвице са филозофске ѡризе*, 2004; *Самојошћовање и ѡзавосћ — ѡексћови с ѡводом (2002—2007)*, 2007.

РАДОМИР БАТУРАН, рођен 1948. у Бабићима код Плужина, Црна Гора. Пише поезију, прозу, студије, есеје и књижевну критику. Књига песама: *Њићи наде*, 1987. Књига приповедака: *Пићомушћ*, 1987. Књиге есеја и студија: *Романи Борислава Пекића*, 1987; *Ошкровења Расћка Пећровића*, 1993; *Казивања у Србици*, 2005.

АЛЕКСА БУХА, рођен 1939. у Гацку, БиХ. Универзитетски професор, академик. Пише филозофске студије, огледе и расправе, превео с немачког више филозофских дела. Објављене књиге: *Карл Корш*, 1977; *Ешћика њемачког класичног идеализма*, 1986; *Идеје версус историја*, 1990; *Арђументи за Рейублику Срјску*, 1996; *Ка ѡемелњим извјесно-*

сџима, 1999; *Филозофски аспектџи глобализације*, 2007; *Срџска у контексту*, 2008.

ЈОВАН ДЕЛИЋ, рођен 1949. у Борковићима код Плужина, Црна Гора. Пише књижевну критику и есеје. Објављене књиге: *Критичаревџи парадокси*, 1980; *Срџски надреализам и роман*, 1980; *Пјесник „Пашеџице ума“ (о џјесништџву Павла Појовића)*, 1983; *Традиција и Вук Стефановић Караџић*, 1990; *Хазарска џризма — џумачење џрозе Милорада Павића*, 1991; *Књижевни џогледи Данила Киша*, 1995; *Кроз џрозу Данила Киша*, 1997; *О џоезији и џоеџици срџске модерне*, 2008.

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ, рођен 1928. у Пребиловцима код Чапљине, БиХ. Историчар, академик. Објављене књиге: *Уштанак у Босни 1875—1878*, 1960; *Основе џрађанске дикташџуре у Евроџи између два свјеџска раша*, 1965; *Ишторија Јуђославије* (коаутор), 1972; *Рашни циљеви Србије 1914*, 1973; *Ишторија срџског народа* (група аутора, књ. V, том 1: *Од џрвог уштанка до Берлинског конђреса 1804—1878*), 1981; *Ишторија срџског народа* (група аутора, књ. VI, том 1: *Од Берлинског конђреса до уједињења 1878—1918*), 1983; *Сштварање Јуђославије 1790—1918*, I—II, 1989; *Жива реч Милорада Екмечића*, 1990; *Србија између Средње Евроџе и Евроџе*, 1992; *Радови из ишторије Босне и Херцеђовине XIX века*, 1997; *Огледи из ишторије*, 1999; *Срби на ишторијском раскрштџу*, 1999; *Србофобија и антисемџиизам*, 2000; *Револуција 1848. и Балкан*, 2000; *Дуго крешање између клања и орања — ишторија Срба у Новом веку (1492—1992)*, 2007.

НИКОЛА ЖИВАНОВИЋ, рођен 1979. у Крагујевцу. Пише поезију, есеје и књижевну критику, преводи с енглеског. Књиге песама: *Алеја часовника* (коаутор А. Шаранац), 1998; *Нарџисове џубавне џесме*, 1999.

ЉУБОМИР ЗУКОВИЋ, рођен 1937. у Глибићима код Пљеваља, Црна Гора. Пише поезију, прозу, књижевну критику, есеје и студије из књижевне историје, академик. Студије, монографије и есеји: *Караџићев сарадник џоџ Вук Појовић*, 1984; *О нашем усменом џјесништџву*, 1985; *Народни еџ о Марку Краљевићу*, 1985; *Вукови џевачи из Црне Горе*, 1988; *Сштазама усмености*, 1988; *У народном духу*, 1989; *Срџска и хрваџска еџика*, 1991; *Пуштокази и џуштовође*, 1992; *Ишторијски краљ Марко и еџски Краљевић Марко*, 1995; *Срџска је рођена*, 1996; *Пријоведање и умовање народно*, 1997; *У духовном завџају*, 2006. Књига песама: *И на небу и на земљи*, 2008.

АЛЕКСАНДАР ВИКТОРОВИЧ ИЛИЧЕВСКИ, рођен 1970. у Сумгаиту, Азербејџан. Руски прозни писац и песник, завршио је Московски физичко-технички институт, од 1991. до 1998. године бавио се

научним радом у Израелу и Калифорнији. Од 1998. живи у Москви. Објавио је три збирке поезије, романе *Нафта*, 1998; *Самсон на сунцу*, 1999; *Ај Пејтри*, 2005. и *Мајтис*, 2006, који је ушао у најужи избор за *Руског Букера 2007*, затим књигу прозе *Клајнова боца*, 2005, за коју је 2006. добио *Сребрну медаљу*, збирку приповедака *Певање кречњака*, 2007, као и низ прича међу којима је и *Врабац*, 2005, за коју је крајем исте године добио награду угледног московског књижевног часописа *Нови свет* (*Новый мир*) и награду *Јуриј Казаков* за најбољу причу 2005. године.

Услед органског споја смисла и душевног немира, проза Иличевског постаје опипљива, а каткад поприма значај истинског документа. Борећи се за достојанство књижевности, он пркоси све присутнијој помодарској лакоћи савремене продукције и враћа у руску књижевност велике теме. Прича *Врабац* написана је „згуснуто”, у традицији Андреја Платонова, а говори о масовној глади која је после револуције у неколико наврата погађала Русију, нарочито њен јужни део и Украјину. (А. Ш.)

СЛОБОДАН ЈАУКОВИЋ, рођен 1947. у Загребу, Хрватска. Инжењер електротехнике и филозоф. Пише стручне и научне радове из области филозофије, објављује у периодици.

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ, рођен 1950. у Нишу. Етнолог, пише поезију, есеје, критику и антрополошке студије, бави се и алтернативним филмом. Књиге песама: *Бацање каменчића*, 1973; *Кост* између обала, 1981; *Душоловац*, 1989; *Пројовед мрава*, 1993; *Пешчана мајка*, 1996; *Одломци божанства*, 1997; *Кућа иза облака*, 1999; *Називи долазеће*, 2005; *Сенке у шами*, 2006. Студије: *Српска књижа мртвих*, 1992; *Мађија српских обреда*, 1993; *Тајна лайоша*, 1999; *Дух њаганског наслеђа у српској традиционалној култури*, 2000; *Клојка за душу*, 2002; *Карактер као судбина*, 2002; *Говор њећинских сенки*, 2004; *Блискост* далеког, 2005; *Дух њаганског наслеђа у српској традиционалној култури*, 2006; *Судбина и мађија — антрополошки огледи*, 2007; *Пркос и инај — етнопсихолошке студије*, 2008.

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ, рођен 1946. у Стапару код Сомбора. Пише поезију и прозу. Гл. дела: романи *ТБЦ*, 2002; *Роман без романа*, 2004; *Док нас смрт не расстави*, 2004; *Сшабло Маријино*, 2008; књиге приповедака *О дуду и гробу — нових једанаест година*, 2005; *Сшари и нови година*, 2005; *Приче из шраја*, 2006; *Писма српским њисцима*, 2007; *Сабране њриповејке*, 2007; *Аншолођија*, 2008.

ДАВИД КЕЦМАН ДАКО, рођен 1947. у Рајновцима код Бихаћа, БиХ. Пише поезију, прозу, есеје, књижевну, ликовну и позоришну

критику. Књиге прозе: *Леђ*, 1982; *Калем*, 1992; *Кад дуња замирице* (роман), 1995; *Озарје*, 1999; *Тамнина*, 2008. Књиге песама: *Реч на леду*, 1976; *Претйнооћни воз*, 1980; *Ноћни риболов*, 1980; *Трейшај* (хаику), 1988; *Распад мозаика*, 1989; *Зидари светилицыта*, 1991; *Небески гласник*, 1994; *Сањам, сањам чаролије* (песме и приче за децу), 1994; *Хоћко и Нејко* (за децу), 1997; *Меппуеи һипнок* (хаику на мађарском), 1997; *Столешна вода*, 2001; *Даљинама преко светиа* (за децу), 2003; *Сам као суза* (избор), 2003; *Неко само тебе шражи* (за децу), 2007.

ГОРАН КОРУНОВИЋ, рођен 1978. у Јагодини. Пише поезију и есеје, објављује у периодици.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ, рођен 1932. у Ђали код Новог Кнежевца. Историчар, ужа специјалност српско-хрватски односи и историја Срба и Хрвата у Хрватској у XIX и XX веку, академик. Објављене књиге: *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 1969; *Историја српске цытаме у Угарској 1791—1914*, 1980; *Историја српског народа* (група аутора, књ. V, том 2: *Од првог усђанка до Берлинског конгреса 1804—1878*), 1981; *Историја српског народа* (група аутора, књ. VI, том 1: *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878—1918*), 1983; *Српско-хрватски односи и југословенска идеја 1860—1873*, 1983; *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у друдој йоловини XIX века*, 1988; *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848—1914*, 1991; *Из исторije Срба и српско-хрватских односа*, 1994; *Срби и Хрвати — узроци сукоба*, 1997; *Геноцидом до Велике Хрватске*, 1998; *Знамениити Срби о Хрватима*, 1999; *Бискуй Шћросмајер у светлу нових извора*, 2002; *Из йрошлости Срема, Бачке и Баната*, 2003; *Бискуй Шћросмајер — Хрват, великохрват или Југословен*, 2006; *Јаша Томић — йолиитички йоршрей (1856—1922)*, 2006.

ПРЕДРАГ ЛАЗАРЕВИЋ, рођен 1929. у Бањалуци, БиХ. Бави се теоријом књижевности и позоришта, пише књижевну критику. Објављене књиге: *Читање као йреисцйивање*, 1988; *Без йрава на ћушање*, 1996; *Сашира моштивисана родољубљем*, 2002; *Преокуаице (или књиге + изложбе = йозоритше)*, 2005; *Без йрава на ћушање 2*, 2007.

ГОРАН МАКСИМОВИЋ, рођен 1963. у Фочи, БиХ. Бави се књижевном историјом и критиком. Објављене књиге: *Умјетност йривоједана Бранислава Нушића*, 1995; *Мађија Сремчевог смијеха*, 1998; *Домановићев смијех*, 2000; *Српске књижевне шеме*, 2002; *Тријумф смијеха — комично у српској умјетничкој йрози од Досишеја Обрадовића до Пејтра Кочића*, 2003; *Криитичко начело — књижевнокритиитички огледи*, 2005; *Свијет и йрича Пејтра Кочића*, 2005; *Искусйво и доживљај — српске књижевне сцудие 19. вијека*, 2007. Приредио више издања српских писаца и саставио неколико антологија.

ИВО МУНЂАН, рођен 1943. у Варјашу, Румунија. Пише поезију, прозу (потписује именованом Иво Мунђан), есеје и књижевне критике (потписује се псеудонимима М. Ивић и М. Косанић) на српском и румунском и преводи са српског на румунски језик и обратно. Књиге песама: *Видици маџиџе*, 1966; *Исјовесџи*, 1971; *Лејџеза радосџи* (за децу), 1973; *Кайџија жеље*, 1975; *Жеџеџоџи дуђе*, 1978; *Caruselul cu zâmbete* (Вртешка осмеџа, за децу), 1978; *Чему се данас радујемо*, 1981; *Odihna vântului* (Одмор ветра), 1982; *Anotimpul bucuriilor* (Годишње доба радосџи, за децу), 1984; *Soarele din palmă* (Сунце на длану), 1985; *Сунчане мердеџине*, 1986; *Armonii regăsite* (Пронађене хармоније), 1988; *Римоване џриче* (за децу), 1989; *Недоречје*, 1991; *În hatacul soarelui* (У љуљашџи сунца, за децу), 1995; *Исходџиџиџе*, 1996; *Чудноватџи сан* (за децу), 2000; *Пасоџ за нејроход*, 2003; *Еџерџиџи де sinceritate* (Вежбе за искреносџ), 2003; *Живџи на чеџири воде*, 2003; *Љубичасџи леџи* (*Псеудо-џарисџи дневник*)/*Cer violet (Pseudo-jurnal parisian)*, двојезично, 2003; *Чему служи џлава* (за децу), 2005; *Рођенданско славље*, (за децу), 2006; *Пландовање у Темџшвару*, 2007; *Цак веџировџх цеџиџова*, 2007; *Коџуље снова*/*Le saticie dei sogni*, двојезично, 2008. Књиге приповедаџа: *Клейсидра*, 1973; *Бесана ноћ*, 1977; *Видокруџ*, 1984; *Један дан живџиџа*, 1987. Књиге есеја и записа: *Из корена ружа цвеџа*. *Зайџисџи џоводом сџиџођодишњџице Срџске чиџаџонице у Чанаду*, 1994; *У џиходе коренима*. *Белешџе о сџарџј срџској књџжевносџи*, 2001; *Галерија сирочади*. *Зайџисџи с неосунчане сџиране улице у живџиџу срџских џисаџа*, 2001; *Зора*. *Монођрафџске забелешџе о КУД-у „Зора”*, 2003; *Орао*. *О џевачком друџиџву „Орао”*, 2004; *Лудоџтека*. *Сџиџа за џређлед срџске дечије књџжевносџи на џлу данашње Румуније*, 2006.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Књиге песама: *Трула јабуџа*, 1981; *Ракљар*. *Желудаџ*, 1983; *Земљџиџис*, 1986; *Абраџаџабра*, 1990; *Тојло, хладно*, 1990; *Хџи*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002; *Појџајџик*, 2007. Роман: *Анђели умиру*, 1998. Драме: *Фреди умире*, 1987; *Куџ-џуџ*, 1989; *Исџиџрађа је у џоџу, зар не?*, 2000; *Видиџ ли свиџе на небу?*, 2006. Књџга студија: *Леђиџиџмаџиџа за бесџућџиџе*. *Срџсџа неоаванђардна џоеџиџа — џоеџиџиџки иденџиџиџеџи и разлиџе*, 1996.

ДУШАН НИКОЛИЋ, рођен 1962. у Панчеву. Правџик, пише монографџе, уџбениџе, научне и струџне радове из области права, придружени је члан Међународне академије за упоредно право у Паризу. Од 2008. године је генерални секретар Матиџе српске. Објављене књџге: *Право информџаџиџа*, 1990; *Праџџиџиџум за џрађанско џраво*, I—II (џоаџутори Д. Попов и Р. Цветић), 1991—1992; *Грађанскојравна санџџиџа (ђенеза, еволуџиџа и савремени џојам)*, 1995; *Закон о основама својџнско-џравних односа (џречџиџићен џексџи) са џредџовором*, 1997; *Увод у сџсџем џрађанскоџ џрава*, I—II, 1998—1999; *Правџи фаџуџиџеџи у Но-*

вом Саду 1955—2000, 2001; *Хармонизација и унификација грађанског права — елементи за старијеђију развоја правне регулативе*, 2004; *Основни извори стварног права*, 2007; *Основе права животног средине* (редактор, група аутора), 2009.

МИЛУТИН Ж. ПАВЛОВ, рођен 1943. у Кикинди. Пише поезију, прозу, есеје, књижевну критику и радио-драме. Књиге песама: *Вајра зрелог бајрема*, 1973; *Жени сам рекао љубав*, 1977; *Над глином жијо*, 1986; *Бела јесен у новембру*, 1991; *Све јишнице из дединог шешира*, 1998. Књиге приповедака: *Разазнајем шорњеве*, 1971; *Северни ревер белог рудара*, 1974; *Кловнови долазе у јодне*, 1982; *Духови карџонског кофџера*, 2005; *Цијеле враног коња*, 2007; *Добошарије*, 2008; *Жуји фџајкер*, 2008. Романи: *Суви жиј књиже дружова*, 1979; *Шармер мале вароши*, 1990; *Расџуст*, 1995; *Велизар и Ђурђица*, 2000; *Галой жосјодина Ареса*, 2003; *Небо је велико дужме*, 2006; *Добошарски јонедељак*, 2009. Књига есеја: *Есеј о џлумцу*, 2000.

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ, рођен 1934. у Београду. Новинар, објавио низ интервјуа са многим познатим личностима из света културе. Пише серије текстова на српске теме, у којима учествују академици, професори, историчари. До сада је објавио: *Срби и њихова црква*; *Срби преко Саве и Дунава у борби за јединствену Србију*; *Срби и велике силе*; *Странци који су задужили Србе*; *Социјална пџитологија у Србији*; *Духовна обнова у Србији*; *Срби и Немци* итд.

ЧЕДОМИР ПОПОВ, рођен 1936. у Меленцима код Зрењанина. Историчар, академик, од 2008. године је председник Матице српске. Објављене књиге: *Француска и Србија 1871—1878*, 1974; *Од Версаја до Данцига*, 1976; *Србија на јују ослобођења. Борба за јолијички преображај и државну независност 1868—1878*, 1980; *Историја српског народа* (група аутора, књ. V, том 1: *Од јрвог усјанка до Берлинског конгреса 1804—1878*), 1981; *Историја српског народа* (група аутора, књ. VI, том 1: *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878—1918*), 1983; *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији*, 1985; *Грађанска Евроја (1789—1878)*, I—II, 1989; *Аујономија Војводине — српско јијтање* (коаутор Ј. Попов), 1993; *Полијички фронтјови Дружог светјског раја*, 1995; *О историји и историчарима*, 1999; *Велика Србија — стварност и миш*, 2007; *Источно јијтање и српска револуција*, 2008. Приредио: Светозар Милетић, *О српском јијтању*, 2001; *Светозар Милетић — сабрани сјиси*, I—III, 1999—2002; *Евроја и српска револуција (1804—1815)*, 2004. Главни је уредник *Српског биографског речника 1, 2, 3*, 2004, 2006, 2007.

МИРА РАДОЈЕВИЋ, рођена 1959. у Новим Карловцима. Историчарка, бави се историјом југословенске државе, проблемима њеног

државно-правног уређења, демократије и парламентаризма и српско-хрватским односима у њој. Објављене књиге: *Удружена опозиција 1935—1939*, 1994; *Научник и пољитика — пољитичка биографија Божићара В. Марковића (1874—1946)*, 2007.

НЕМАЊА РАДУЛОВИЋ, рођен 1978. у Београду. Пише поезију, огледе и студије. Књига песама: *Проиаси празника*, 2004. Монографија: *Слика светиа у српским народним бајкама*, 2009.

ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, рођена 1964. у Новом Саду. Бави се теоријом књижевности и српском књижевношћу XIX и XX века, преводи с енглеског и француског. Објављене књиге: *Чићање као креација*, 1997; *Библиографија српских некролога* (коаутори М. Бујас и М. Клеут), 1998; *Лаза Лазаревић — јунак наших дана*, 2002; *Есеји Милоша Црњанског*, 2005.

СТЕВАН ТОНТИЋ, рођен 1946. у Грдановцима код Санског Моста, БиХ. Пише поезију, прозу и есеје, преводи са немачког. Књиге поезије: *Наука о души и друже веселе ѝриче*, 1970; *Тајна ѝрејиска*, 1976; *Наше зоре вук*, 1976; *Хулим и ѝосвећујем*, 1977; *Црна је маћи не-дјеља*, 1983; *Тајна ѝрејиска и друже ѝјесме*, 1985; *Праг*, 1986; *Ринџ*, 1987; *Изабрране ѝјесме*, 1988; *Сарајевски рукоѝис*, 1993; *Лирика*, 1995; *Мој ѝсалам/Mein Psalm*, 1997; *Олујно јаћо*, 2000; *Sonntag in Berlin*, 2000; *Благослов изгнансћива*, 2001; *Сарајевски рукоѝис — 33 изабране ѝјесме/Handschrift aus Sarajevo — 33 ausgewählte Gedichte*, 2005; *Светио и ѝроклейо*, 2009. Роман: *Твоје срце, зеко*, 1998. Књига есеја: *Im Auftrag des Wortes — Texte aus dem Exil*, 2004. Саставио више песничких антологија.

ЗОРИЦА ТУРЈАЧАНИН, рођена 1937. у Београду. Бави се књижевном историјом, есејистиком, књижевном критиком и методиком наставе књижевности. Објављене књиге: *Методички ѝрисћуј роману за дјецу*, 1974; *Кључеви злаћних враћа*, 1978; *Роман за дјецу*, 1978; *Свежањ нових кључева*, 1999; *Ламѝа на ѝисаћем сћолу*, 2004.

ЗОРИЦА ХАЦИЋ, рођена 1977. у Новом Саду. Бави се српском књижевношћу XX века. Студија: *Исћорија једне самоће — ѝоезија и ѝроза Данице Марковић*, 2007. Приредила (у коауторству са М. Ненином) књиге: *Судари Милеће Јаксћића — ѝрејиска*, 2005; *Тодор Манојловић: Песме*, 2005; *Даница Марковић: Исћорија једног осећања — сабрране ѝесме*, 2006; *Душан Срезојевић: Злаћни даси и друже ѝесме*, 2008; *Милан Савић: Прилике из мога живоћа*, 2009.

АЛЕКСАНДАР ШЕВО, рођен 1952. у Чебаркуљу, Русија. Преводи с руског, пише кратку прозу, поезију и есеје. Предео је и приредио

14 књига и преко 500 прилога објављених у домаћој и страниј периодици. Објављена књига: *Дечак са бамбусовим шћашајом*, 2005.

НЕБО ШИПОВАЦ, рођен 1938. у Мостару, БиХ. Пише поезију, прозу, есеје, путописе, студије и књижевну критику, академик. Књиге песама: *Писма Богородици и дјеци*, 1995; *Балада о унуку и води*, 2005. Књиге приповедака: *Урне*, 1970; *Сами*, 1974; *Траг*, 1975; *Јућро велике наде*, 1978; *Шумске свадбе* (за децу), 1982; *Срећа* (за децу), 1983. Романи: *Мрена*, 1982; *Прољеће на јућу 1941*, 1983; *Љећо на гори 1941*, 1987; *Бискујов дневник 1941*, 1988; *Смрћ у Ваћшкану*, 1995; „*Јеврејка Бехара*” — *сарајевска легенда*, 2007. Есеји, путописи, студије и монографије: *Зайиси о земљи*, 1977; *Књига јућника из даљине*, 1986; *Херцеговина које има и нема*, 1996; *Духовна шћојографшја Рейублике Срћске*, 1998; *Раћ 1992—1995. Преисћићивање*, 1998; *Хрисћос у Херцеговини*, 2000; *Невесинье славно*, 2003; *Поклоници вожда Караћорћа*, 2004; *Принц од Херцеговине — јроша Раде Вукомановић*, 2006; *Тајне и сћрахови Иве Андрића*, 2007.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ

САДРЖАЈ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 185, књига 483

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА

Драгослав Михаиловић, <i>Лейо њисање</i>	5
Петар Цветковић, <i>Три њесме</i>	20
Миленко Пајић, <i>Наследник њородичних кошмара</i>	22
<i>Два данска њесника</i>	
Микаел Струнге, <i>Буди мој камелеон</i>	45
Серен Улрик Томсен, <i>Друђе њоловине се не сећаш</i>	49
Јован Премеру, <i>Листови из Херманшѡа</i>	53
Крстивоје Илић, <i>Ушоке и расула</i>	66
Верољуб Вукашиновић, <i>Соколица</i>	71
Невен Новак, <i>Две ѡриче</i>	75
Милан Ђорђевић, <i>Једношћавно</i>	335
Мирољуб Тодоровић, <i>Дријачки фазони</i>	340
Хенрих Сабгир, <i>Елегије</i>	347
Ото Толнаи, <i>Зовина ѡушка</i>	357
Димитрије Николајевић, <i>Убио сам бољеѡ</i>	367
Негован Рајић, <i>Ноћ на Ђелавом брду</i>	373
Зоран Вучић, <i>Висока ѡиѡина</i>	384
Драган Мркаљ, <i>Четѡири крајѡке ѡриче</i>	387
Небојша Деветак, <i>Четѡири далмаѡинска манастира</i>	595
Жарко Команин, <i>Прича и вјечни мир</i>	599
Милош Кордић, <i>Рука. Земичка</i>	611
Здравко Крстановић, <i>Зайиси</i>	615
Раша Коминац Радослав, <i>Моја жена Сѡив Марѡин</i>	620
Раша Перић, <i>Пеѡ ѡесама</i>	628
Маријана Чанак, <i>Календар Анке Паун</i>	631
Димитрије Миленковић, <i>Додир сѡудени</i>	639
Дане Стојиљковић, <i>Срећан ли је мрак</i>	641
Азиз Несин, <i>Одакле се знамо?</i>	643
Воја Чолановић, <i>Пројурѡи? Е, нећеш ѡа мајѡи!</i>	843
Братислав Р. Милановић, <i>Писма из ѡрасѡаре будућности</i>	856
Дино Буцати, <i>Сујруѡа са крилима</i>	862

Бошко Томашевић, <i>Снага за спомицање</i>	873
Милосав Балић, <i>Змијски урес</i>	882
Ристо Василевски, <i>Почело, њризори, слике</i>	888
Дејан Симоновић, <i>Виша сила</i>	894
Момчило Параушић, <i>Почивала</i>	902
Мирослав Јосић Вишњић, <i>Октобар, Шести</i>	1081
Стеван Тонтић, <i>Похвала љубави</i>	1089
Анђелко Анушић, <i>Остјавинска расправа</i>	1094
Иво Мунђан, <i>Ексер у води</i>	1099
Милутин Ж. Павлов, <i>Швабица</i>	1103
Бојан Јовановић, <i>Талог смуљаних књига</i>	1110
Љубомир Зуковић, <i>Кожни кайућ</i>	1115
Никола Живановић, <i>Реници</i>	1124
Александар Иличевски, <i>Врабац</i>	1128

ОГЛЕДИ

Јелезар Мелетински, <i>О књижевним архетиповима</i>	81
Борис Гројс, <i>Земаљска овајлоћења демијурга</i>	145
Мило Ломпар, <i>Лик-симбол и страси за разарањем</i>	393
Наталија Лудошки, <i>Књижевни аспекти дела Слободана Јовановића</i>	410
Вићазослав Хроњец, <i>Чишање чишања</i>	417
Јован Делић, <i>Рајко Петров Ноџо и Стеван Раичковић</i>	649
Лидија Делић, <i>Осећање ошћености и елементи фантасије у поезији Стевана Раичковића</i>	675
Монах Ромило Хиландарац, <i>Када хоћеш да пишеш</i>	692
Михаило Ђурић, <i>На трагу Марковог схваћања револуције</i>	905
Ристо Тубић, <i>Један меменито мори постмодернистичким и постструктуралистичким теоријама историје?</i>	919
Предраг Лазаревић, <i>Босна у Андрићевом роману „Травничка хроника“</i>	1136
Данило Н. Баста, <i>Међузависност, идеја компромиса и њорекло њрава</i>	1180

СВЕДОЧАНСТВА

<i>Косовски божури</i>	
Војислав Коштуница, <i>Одбрана Косова</i>	162
Коста Чавошки, <i>Моћ и немоћ њрава и њравде</i>	166
Слободан Самарџић, <i>Књига — сведок</i>	171
Живојин Ракочевић, <i>Косово и Мејхохија: Изгубљена идеологија, етнокрајџија и слобода</i>	175
Миодраг Д. Милановић, <i>Прошлошћу (од)бранимо будућности Космета</i>	178
Миро Вуксановић, <i>Њеџошева скривена њријовейќа</i>	180
Михајло Пантић, <i>Пријовейќе Драгослава Михаиловића: Сликe из џуробног доба</i>	186

Владета Јеротић, <i>Шта је са „Другим телом” човека?</i>	191
Михал Харпањ, <i>Сликање чајем као индустријског романа</i>	196
Милосав Тешић, <i>Лазаревско прозарење „Општег оца”</i>	204
Драган Хамовић, <i>Мушка глава</i>	207
Светозар Кољевић, <i>Ко кога вара у „Феликсу?”</i>	209
Владимир Кеџмановић, <i>Роман о поштери за идентитетом</i>	211
Драгољуб Петровић, <i>Српско језичко питање</i>	215
Драгољуб Збиљић, <i>Срби неће моћи предући да задрже два алтернативна писма</i>	221
Милоје Петровић, <i>Идеологија и језик</i> (Разговор са Љубодрагом Димићем)	227
In memoriam НОВИЦА ПЕТКОВИЋ	
Иван Негришорац, <i>У знаку равнотеже теоријског и историјског ума</i>	424
Драган Хамовић, <i>Српска пчела од Грачанице</i>	432
Јелена Панић, <i>Глас(ови) словесности</i>	437
Милета Аћимовић Ивков, <i>Трагови читања, I</i>	443
Миро Вуксановић, <i>Палевестрин поредак српских књижевних критичара</i>	462
Никша Стипчевић, <i>Предрага Палевестре „Историја српске књижевне критике”</i>	466
Радомир В. Ивановић, <i>Историја критике као историја идеја</i>	470
Младен Шукало, <i>Критички континуитети и ствараоци</i>	490
Зоран Хр. Радисављевић, <i>У новој Вавилонској кули</i> (Разговор са Предрагом Палевестром)	497
Јелена Новаковић, <i>Посматрају историјске догађаје са луцидношћу и ведрином</i> (Разговор са Негованом Рајићем)	515
Радослав Ераковић, <i>Описаније добрих дела једног Арађанина</i>	719
Миро Вуксановић, <i>Задужбинар Сава Текелија</i>	730
<i>Хиландарски параклиси</i>	
Гојко Суботић	735
Мирјана Живојиновић	738
Миодраг Јовановић, <i>Књижа о Горњој Земљи</i>	740
Милета Аћимовић Ивков	744
Петар Пијановић, <i>Верзије романа или роман-двојник: „Љештоис вјечности” Жарка Команина</i>	755
Ђорђе Сладоје, <i>Девећакова искрена писма</i>	771
Небојша Деветак, <i>По совјестеној совести</i>	774
Никола Вујчић, <i>Песник је сведок свој времена</i> (Разговор са Небојшом Деветаком)	777
Драган Стојановић, <i>Чланство и суседство</i>	961
Рајко Петров Ного, <i>Сејач соли у сјајном мраку. О поезији Гојка Ђога</i>	968
In memoriam БРАНКО ЧУЧАК	
Ђорђе Сладоје, <i>Један једва могући животи</i>	974
Драгољуб Петровић, <i>На маргинама српског једношомника</i>	977
Сава Бабић, <i>Како кристализује генију</i>	995
Младен Весковић, <i>Људско наличе великог ума</i>	1001
Владимир Пиштало, <i>Духови градова: Амстердам</i>	1005

Радмила Гикић Петровић, <i>О енерџији одолевања</i> (Разговор са Владимиром Пишталом)	1009
Чедомир Попов, „Тако, а не иначе”. <i>Мајница српска у прошлости и будућности</i>	1197
Душан Николић, <i>Мајница српска Сави Текелији</i>	1201
Горана Раичевић, <i>Трагање за зорњачом</i>	1205
Радомир Батуран, <i>Три чишања „Романа о Лондону” Милоша Црњанског</i>	1215
Немања Радуловић, <i>Пройоведник невидљиве цркве. Поглед на верска учења Људевића Вуличевића</i>	1235
Зорица Хаџић, <i>Трагови о сукобима и помирењу Милана Савића и Тихомира Остојића</i>	1248
Иван Негришорац, <i>Последњи дани књижевника Александра Илића (1890—1947): без праве одбране и без права на жалбу</i>	1257
Зорица Турјачанин, <i>Трагови срећне скијалице</i>	1272
Милоје Петровић, <i>Срби и хрватски сан о етнички чистој територији</i> (Разговор са Василијем Ђ. Крестићем); <i>Хрватске асирације на Срем и целу Војводину</i> (Разговор са Миром Радојевић)	1275; 1292

КРИТИКА

Славко Гордић, <i>Одгонећање судбинског у обичном, чудесног у малом</i> (Петар Сарић, Сара)	262
Никола Живановић, <i>Доследност поетике у настијању</i> (Новица Тадић, Лушајући огањ)	264
Бранко Стојановић, <i>Сјомени Кајоровог животоша</i> (Момо Капор, <i>Исјовести</i>)	267
Александар Б. Лаковић, <i>Укршћања простиора и времена</i> (Петар Цветковић, <i>Песме, изабране и нове</i>)	275
Драгица С. Ивановић, <i>Нове мере времена</i> (Драган Стојановић, <i>Месеци</i>)	279
Иван Негришорац, <i>Како је тиха реч, јесниче</i> (Верољуб Вукашиновић, <i>Свећлост у брдима</i>)	284
Младен Весковић, <i>Када ћушање говори више од речи</i> (Владимир Кеџмановић, <i>Феликс и Тој је био врео</i>)	289
Милета Аћимовић Ивков, <i>Албум и коментари</i> (Слободан Зубановић, <i>Ашлас о Црњанском</i>)	293
Зоран М. Мандић, <i>Будући календар поезије</i> (Александар Лукић, <i>Јасиис</i>)	296
Светлана Калезић Радоњић, <i>Космоси на приватни начин</i> (Ненад Грујичић, <i>Приче из пошјаје</i>)	298
Даница Андрејевић, <i>Есенција косовских кодова</i> (Милан Михајловић, <i>Саће свих мајница</i>)	306
Душица Потих, <i>Географија хармоније</i> (Амин Малуф, <i>Вршкови свећлости</i>)	311
Бранислава Васић Ракочевић, <i>Ахмедови ђаволи</i> (Џон Апдајк, <i>Терористи</i>)	313

Горана Раичевић, <i>Српска модерна у светлу иновативности и континуитету</i> (Јован Делић, <i>О поезији и поезици српске модерне</i>)	523
Милослав Шутић, <i>Значајан допринос научној критики</i> (Александар Петров, <i>Канон</i>)	529
Иван Негришорац, <i>Аналистичка моћ и вештина нијансирања</i> (Зборник радова <i>Дух и разумевање. Николи Милошевићу у спомен</i>)	532
Дејан Чанчаревић, <i>Креативно писање, читање и интерпретација</i> (Радован Вучковић, <i>Писац, дело, читалац</i>)	540
Маја Рогач, <i>Плуралитет одговора као теоријски увид</i> (Новица Милић, <i>Шта је теорија</i>)	546
Предраг Марковић, <i>Представе о идентичности у књижевној форми</i> (Тихомир Брајовић, <i>Идентично различито</i>)	550
Ђорђе Деспић, <i>Ка поезици једног децентрарајућег жанра</i> (Предраг Петровић, <i>Авангардни роман без романа</i>)	558
Миљивој Ненин, <i>Омаж прејисци српских писаца</i> (Радован Поповић, <i>Ковертирана књижевност</i>)	564
Милош Ђорђевић, <i>Мала историја књижевности</i> (Сунчица Денић, <i>Српски писци на Косову и Метохији 1871—1941</i>)	567
Бранислава Васић Ракочевић, <i>У светлу критике</i> (Младен Весковић, <i>Место вредно приче</i>)	569
Горан Максимовић, <i>Обновљени сјај Досићејевог дјела</i> (<i>Сабрана дела Досићеја Обрадовића I—VI</i>)	571
Зоран Т. Јовановић, <i>Враћање дуға</i> (<i>Књижа Стеријиних рукописа</i>)	577
Саша Радојчић, <i>Димензије одсушног</i> (Небојша Деветак, <i>Узалуд шражећи</i>)	785
Младен Весковић, <i>Проналажење најбољега у себи</i> (Владислав Бајац, <i>Хамам Балканија</i>)	789
Никша Стипчевић, <i>Карановићева јесничка тескоба</i> (Војислав Карановић, <i>Наше небо</i>)	791
Светозар Кољевић, <i>Исидора Секулић као јунакиња романа</i> (Лаура Барна, <i>Моја последња љавобоља</i>)	794
Александар Б. Лаковић, <i>Путијем = постојим, и ван себе</i> (Милан Ђорђевић, <i>Вајра у бајци</i>)	799
Никола Живановић, <i>Разлог радости</i> (Милан Ђорђевић, <i>Радост</i>)	805
Вера Хорват, <i>Посланиство урбаних јуродива</i> (Драган Лакићевић, <i>Лудачки рукопис</i>)	808
Даница Андрејевић, <i>О Косову, Врању и белом зецу</i> (Сунчица Денић, <i>Три светиа</i>)	812
Раденко Кондић, <i>Анализа пушта ка оноспраном</i> (<i>Постсимболичка поезика Ивана В. Лалића, Зборник радова</i>)	816
Бранислава Васић Ракочевић, <i>Речи, иґра и поезија</i> (<i>Нешто је у иґри, Зборник нове новосадске поезије</i>)	821
Наташа Половина, <i>Иронија, импресија, иґра</i> (Љиљана Јовановић, <i>Технологија маме; Соња Јанков, Импресионистички кадрови; Драгана Бошковић, Фауноменологија</i>)	822
Бранко Баљ, <i>Мишљење мишљења</i> (Јово Радош, <i>Ум и Душа</i>)	826
Милета Аћимовић Ивков, <i>Под сјражом речи</i> (Милован Данојлић, <i>Учење језика</i>)	1019

Горана Раичевић, <i>Књижевно дело, игра, поетика традиције</i> (Светозар Петровић, <i>Појмови и чишћања</i>)	1024
Лазар Чурчић, <i>Откривани Досићеј и заборављени ствараоци српске књижевности 18. века</i> (Боривоје Маринковић, <i>Заборављени брајстивеници Јо Јеру и Трагом Досићеја</i>)	1032
Светлана Милашиновић, <i>Породична чишћанка о настјанку уметничког дела</i> (Мирко Ковач, <i>Град у зрцалу</i>)	1036
Марија Клеут, <i>Инијерес Мађара за културу Јужних Словена</i> (Шандор Пал, <i>Мађарски поглед на Балкан. Јужнословенске теме и личности у мађарским списовима, часописима и белетристичким књигама 1780—1825</i>)	1041
Јован Делић, <i>Прва студија о јесништву Јована Христића</i> (Драган Хамовић, <i>Лето и чишћања</i>)	1048
Драгана Белеслијин, <i>Ииак</i> (пробирљиви означитељ (Ђорђе Деспих, <i>Порекло јесме. Поштенцијал инјерјексиуалности у поезији Миодрага Павловића</i>)	1051
Никола Живановић, <i>Ојшти судови и лични доживљаји</i> (Горан Станковић, <i>Лишћање</i>)	1055
Бранислава Васић Ракочевић, <i>Инсомнија и ајсурд</i> (Пол Остер, <i>Човек у мраку</i>)	1057
Анђелко Анушић, <i>У семантичком сагласју коже и коре</i> (Славица Гароња, <i>Мој предак је дрво</i>)	1059
Горан Коруновић, <i>Шта насјаје од оног што прочишћамо?</i> (Боривој Везмар, <i>Ноћ у чишћалишту</i>)	1062
Срђан Дамњановић, <i>Легитимност филозофије и језик идеологије</i> (Владимир Милутиновић, <i>Посидеологије</i>)	1065
Милорад Екмечић, <i>Нејко беше Кољевић Никола</i> (Никола Кољевић, <i>Стварање Рејублике Српске</i>)	1310
Алекса Буха, <i>Стварање и одбрана Рејублике Српске</i> (Никола Кољевић, <i>Стварање Рејублике Српске</i>)	1315
Василије Ђ. Крстић, <i>Садржајна и значајна монографија</i> (Софија Божић, <i>Срби у Хрватској 1918—1929</i>)	1321
Јован Делић, „ <i>Вијор се с нама замејнуо</i> ” (Јован Радуловић, <i>Од Огњене до Благе Марије</i>)	1326
Анђелко Анушић, <i>О иденитичним разлозима стварања и постојања Рејублике Српске</i> (Алекса Буха, <i>Српска у контексту</i>)	1329
Слободан Јауковић, <i>Сигнајтура инјелектуалца</i> (Мирко Зурован, <i>Сигнајуре савремености</i>)	1336
Горан Максимовић, <i>Исјовјестии о заграничним судбинама</i> (Мирко Демић, <i>Молски акорди</i>)	1344
Неђо Шиповац, <i>Роман о Габријелу</i> (Радован Ждрале, <i>Принцип</i>)	1350
Давид Кецман Дако, <i>Жудња за животојом</i> (Стојан Бербер, <i>Зебња</i>)	1358
Горан Коруновић, <i>Свети од илуминација</i> (Урош Котлајић, <i>Ирис</i>)	1363
Бранислав Карановић, <i>Аујтори Летојиса</i>	317, 580, 830, 1068, 1367